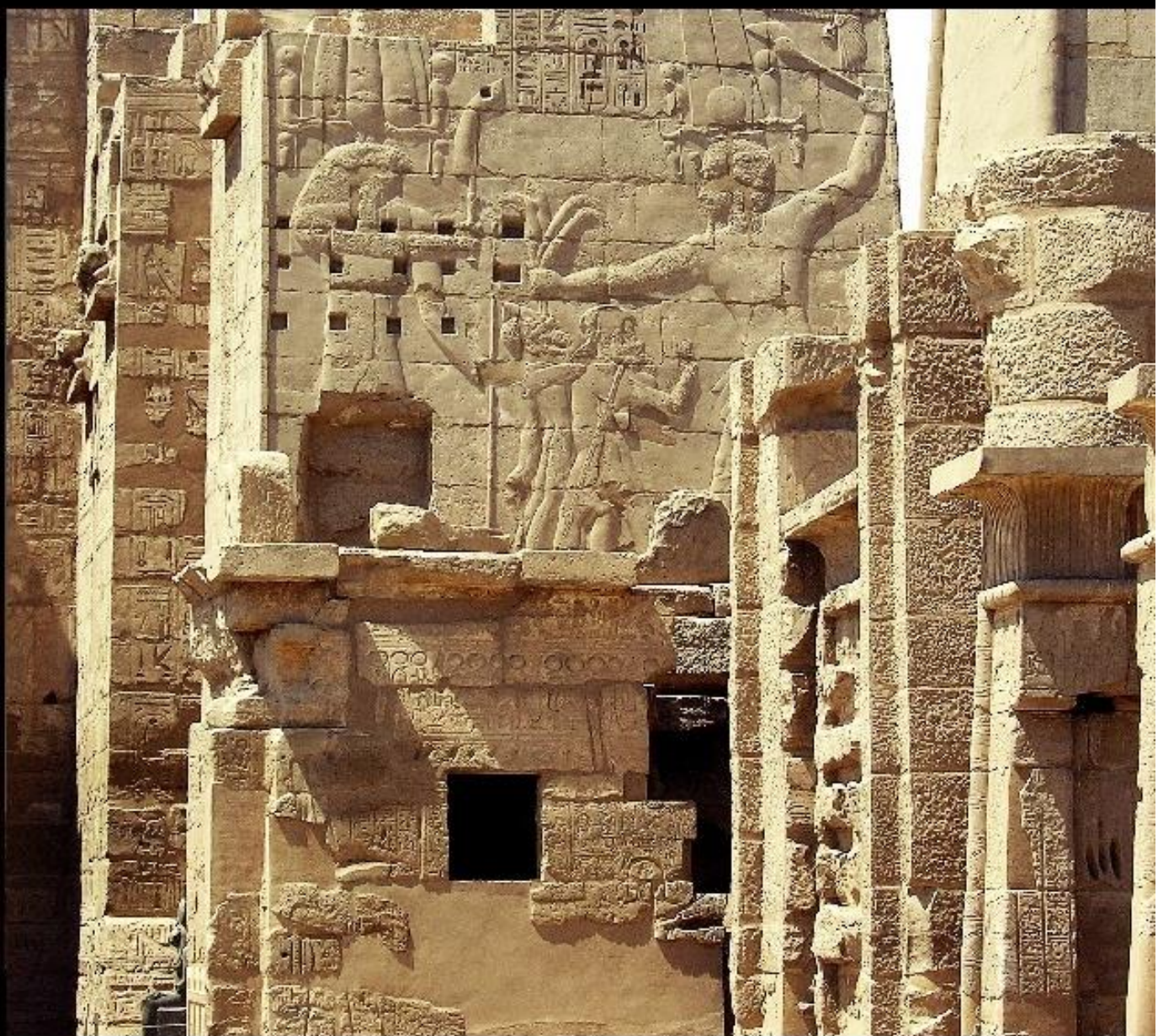

Medzat - Studia Egiptologiczne

Medjat - Egyptological Studies

VOL III

Medżat Medjat
-Studia - Egyptological
Egiptologiczne Studies

TOM III

Warszawa 2015

Medżat: Studia Egiptologiczne/Medjat: Egyptological Studies

ISSN 2300-3448

Tom/Volume III (2015)

Redakcja/Editors: Patryk Chudzik, Wojciech Ejsmond, Filip Taterka.

Recenzenci naukowi tomu/Texts' Reviewers of the Volume:

Prof. dr hab. Krzysztof M. Ciałowicz (Uniwersytet Jagielloński)
Prof. dr hab. inż. arch. Rafał Czerner (Politechnika Wroclawska)
Dr Andrzej Ćwiek (Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu)
Mgr Jadwiga Iwaszczuk (Polska Akademia Nauk w Warszawie)
Prof. dr hab. Adam Łukaszewicz (Uniwersytet Warszawski)
Prof. dr hab. Karol Myśliwiec (Polska Akademia Nauk w Warszawie)
Dr hab. Sławomir Rzepka (Uniwersytet Warszawski)

Wydawcy/Publishers:

Instytut Archeologii, Uniwersytet Warszawski
ul. Krakowskie Przedmieście 26/28, 00-927 Warszawa;

Instytut Archeologii, Uniwersytet Wroclawski
ul. Szewska 48, 50-139 Wrocław;

Wydział Historyczny, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
ul. Święty Marcin 78, 61-809 Poznań;

Instytut Prahistorii, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
ul. Święty Marcin 78, 61-809

Koło Naukowe Starożytnego Egiptu „Kemet”, Uniwersytet Warszawski;

Sekcja Śródziemnomorska Koła Naukowego Studentów Archeologii IP UAM;

© by Authors

Odpowiedzialność za przestrzeganie praw autorskich ponoszą autorzy tekstów.

Okladka/Cover: świątynia w Medinet Habu (fot. W. Ejsmond).

Kontakt/Contact:

medjat@wp.pl

publikacja dostępna na: www.kemetkn.wordpress.com

Druk publikacji sfinansowany przez:

Radę Konsultacyjną ds. Studenckiego Ruchu Naukowego Uniwersytetu Warszawskiego;

Instytut Archeologii Uniwersytetu Wroclawskiego;

Instytut Prahistorii Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

Wydział Historyczny Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu.

Uniwersytet
Wrocławski

Druk: Zakład Graficzny Uniwersytetu Warszawskiego

Nr zlecenia: 746/2015

Nakład: 150

SPIS TREŚCI

Od Redakcji	7
Malwina Brachmańska Polowania, uczty i rytuały, czyli o roli dzikich zwierząt w okresie naqadyjskim w Górnym Egipcie	13
Wojciech Ejsmond Zespół stanowisk archeologicznych w Gebelein	37
Patryk Chudzik Wezyr Bebi – enigmatyczna biografia	65
Filip Taterka Data koronacji Thotmesa III a regencja Hatszepsut	77
Agata Bebel Czy Egipcjanin mógł uniknąć swego przeznaczenia lub czy mógł... je oszukać?	95
Marta Kaczanowicz Symbolika dekoracji reliefowej kuszyckiej części kaplicy Ozyrysa Heqa-Dżet w Karnaku	105
Marcin Romaniuk Architektura mieszkalna Egiptu w Okresie Rzymskim	119
Aneta Skalec Zapewnienie dostępu światła do budynków w oparciu o świadectwa papirusowe z Egiptu grecko-rzymskiego	143

CONTENTS

Preface by the Editors	9
Malwina Brachmańska Hunting, Feasts, and Rituals: On the Role of the Wild Animals in the Naqadian Period	13
Wojciech Ejsmond Gebelein Archaeological Site Complex	37
Patryk Chudzik Vizier Bebi – An Enigmatic Biography	65
Filip Taterka The Coronation Date of Thutmose III and the Regency of Hatshepsut	77
Agata Bebel Could Egyptians Avoid Their Destiny or Could They... Deceive It?	95
Marta Kaczanowicz The Symbolism of Reliefs from the Kushite Part of the Osiris Heqa-Djet Chapel in Karnak	105
Marcin Romaniuk Domestic Architecture in Egypt in the Roman Period	119
Aneta Skalec The Lighting of Buildings in Egypt according to the Papyri from the Greco-Roman Period	143

OD REDAKCJI

Z wielką radością już po raz trzeci mamy zaszczyt złożyć na Państwa ręce nowy tom *Medżat: Studia Egypciologiczne*, których celem jest prezentowanie wyników badań młodych polskich naukowców zainteresowanych dziejami i kulturą starożytnego Egiptu. W pracy tej zamieszczone zostały pisemne wersje wystąpień wygłoszonych podczas I Sympozjum Młodych Egypciologów (SME), które odbyło się w Instytucie Archeologii Uniwersytetu Wrocławskiego w dniach 8-9 maja 2014 roku. Chcielibyśmy, aby na łamach prezentowanej serii ukazywały się również przemyślenia i wyniki badań osób nie biorących udziału w dorocznych spotkaniach, dlatego też serdecznie zapraszamy wszystkich chętnych do nadsyłania swoich artykułów.

Pragniemy złożyć najserdeczniejsze podziękowania wszystkim prelegentom I Sympozjum Młodych Egypciologów oraz autorom artykułów publikowanych na łamach *Medżat: Studia Egypciologiczne* za trud włożony w rzetelne przygotowanie i prezentację wyników swoich prac. Podziękowania kierujemy również na ręce dr Teodozji Rzeuskiej (Instytut Kultur Śródziemnomorskich i Orientalnych PAN w Warszawie) oraz dr. Andrzeja Ćwieka (Instytut Prahistorii UAM w Poznaniu, Muzeum Archeologiczne w Poznaniu), biorących udział w I SME, których cenne uwagi pozwoliły na utrzymanie spotkania na bardzo wysokim poziomie merytorycznym. Dziękujemy także wszystkim recenzentom niniejszego tomu *Medżat: Studia Egypciologiczne* za ogromną pomoc w przygotowaniu publikacji. Ukazanie się drukiem tego tomu nie byłoby możliwe bez wsparcia finansowego Rady Konsultacyjnej ds. Studenckiego Ruchu Naukowego Uniwersytetu Warszawskiego, Wydziału Historycznego i Instytutu Prahistorii Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu oraz Instytutu Archeologii Uniwersytetu Wrocławskiego, którym składamy najserdeczniejsze podziękowania.

Patryk Chudzik (Uniwersytet Wrocławski)

Wojciech Ejsmond (Uniwersytet Warszawski)

Filip Taterka (Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu)

PREFACE BY THE EDITORS

It is with great joy that we can present to the Readers the third volume of the *Medjat: Egyptological Studies*. Its aim is to present the results of the works of the young Polish scholars, which are interested in history and culture of ancient Egypt. The present volume consists of the written versions of the papers presented on the *1st Symposium of the Young Egyptologists* that took place at the Institute of Archaeology of University of Wrocław from 8th to 9th of May 2014. As we do not wish to limit our series to the conference proceedings, we would like to invite also other young scholars working on ancient Egyptian culture to submit their contributions.

We should like to express our gratitude to all speakers of the *1st Symposium* and to the Authors of the articles published in *Medjat: Egyptological Studies* for the effort they had put into the preparation and fair presentation of the results of their works. Our thanks go also to Dr. Teodozja Rzeuska (Institute of Mediterranean and Oriental Studies, Polish Academy of Science) and to Dr. Andrzej Ćwiek (Institute of Prehistory UAM in Poznań, Poznań Archaeological Museum) who participated in the *Symposium*, whose valuable comments helped to keep a high level of the discussion. We are also much indebted to all the Reviewers of the present volume for their invaluable help in improving the essential quality of each text. The publication of the third volume of *Medjat* would not have been possible without the financial support of the Advising Council of the Student Scientific Movement of University of Warsaw, the Faculty of History and Institute of Prehistory of the Adam Mickiewicz University and Institute of Archaeology of the University of Wrocław, to whom we make a heartfelt thanks.

Patryk Chudzik (University of Wrocław)

Wojciech Ejsmond (University of Warsaw)

Filip Taterka (Adam Mickiewicz University)

POLOWANIA, UCZTY I RYTUAŁY, CZYLI O ROLI DZIKICH ZWIERZĄT W OKRESIE NAQADYJSKIM W GÓRNYM EGIPCIE

Malwina Brachmańska
Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
malwa89@vp.pl

Hunting, Feasts, and Rituals: On the Role of the Wild Animals in the Naqadian Period

The image of the wild animals enjoys a great popularity in the art of the Naqadian culture (ca. 4000-3000 BC), which contrasts with a small amount of zoo-archaeological remains. Species from desert and Nilotic environments are represented on decorated vessels, rock art, and on the variety of art and craft objects such as cosmetic palettes, mace-heads, ceremonial craft handles. It is generally stated that they represent chaotic forces and the contexts in which they occur in the art symbolise “the control over chaos” conception. In this article both the particular scenes in which the wild animals are depicted and their skeletal remains appearing in specific – ritualistic or funerary – contexts are traced in purpose to show that the process of keeping order was complex and gradual and that the desert and Nilotic species play a key role in it.

Owing to the analysis of hunting customs it is possible to remark that the animals were rather caught and subjugated than simply killed. Traps, nets, and ropes are the main objects used for hunting and the dogs are shown during chasing the prey. The scene of the procession of the animals showed the species before they were killed during a ritual. They are shown in orderly rows, sometimes watched by the dogs, which control the rest of the animals. Here, the most important aim is to show a victory over chaos by keeping the animals under total human control just before sacrificing them. Zoo-archaeological remains from ceremonial areas in el-Mahasna and Hierakonpolis also provide evidence for feasts which were related to sacrificing rituals. The wild, dangerous individuals are not only harmless but also eaten. It could be connected to absorbing life force and ruling over them. Those feasts as well as hunting were reserved only for the elites.

Another way to control the chaos is domestication of the animals, as it is shown by funerary contexts. At the few cemeteries the gazelles were buried together with humans. Moreover, some of the wild individuals which were found at the elite cemetery HK 6 at Hierakonpolis show signs of keeping at the site and care.

The highest way of gaining the control over chaos was, however, to be shown as one of the strongest and/or most dangerous wild species. This was reserved only for the leader. In that way, he was symbolically shown as having power and abilities of particular animal and therefore he became the uppermost guarantor of the order in his land.

Obserwując motywy przewijające się w sztuce kultury Naqada, nie sposób nie zauważyć popularności, jaką cieszyły się dzikie zwierzęta. Ich wizerunki pojawiają się na dekorowanych naczyniach oraz przedmiotach rzemiosła artystycznego, takich jak palety kosmetyczne, głowice maczug, noże ceremonialne.

Portretowano je również w sztuce naskalnej, a w nielicznych grobach znajdujące się figurki zoomorficzne. Różnorodność przejawia się także w kontekście występowania dzikich gatunków. Ich przedstawienia pojawiają się samodzielnie lub w krajobrazie. W drugim przypadku najczęściej można natrafić na współwystępowanie fauny razem z elementami roślinnymi, geometrycznymi, ludźmi, łodziami, itd. Rola poszczególnych gatunków sprowadzała się tu głównie do usytuowania obrazu w przestrzeni. Przede wszystkim jednak zwierzęta stanowią część scen interpretowanych jako polowanie, element rytuału czy procesja¹.

Popularność jaką cieszył się motyw dzikich zwierząt w sztuce okresu naqadyjskiego nie jest odzwierciedlona w materiale archeozoologicznym. Na odkrytych stanowiskach kości gatunków nieudomowionych stanowią niewielki odsetek, zazwyczaj około 1% w stosunku do osobników udomowionych, a proporcje występowania szczątków poszczególnych gatunków w wielu przypadkach nie odpowiadają częstotliwości portretowania zwierzyny. Za powszechnością występowania dzikiej fauny w sztuce stały więc względy inne niż ekonomiczne².

Liczne gatunki dzikich zwierząt przewijające się w sztuce kultury Naqada można podzielić na dwie duże grupy³. Pierwsza z nich to osobniki związane z Nilem, takie jak hipopotam, krokodyl oraz żółw. Drugi zbiór jest trudniejszy do zdefiniowania. W starożytnym Egipcie określano go jako *wt (n.t) h3st*, co zwykle w uproszczeniu tłumaczono jako „zwierzęta pustynne”⁴. Do tej grupy zaliczane były jednak nie tylko gatunki żyjące na pustyni, ale także półpustyni, stepie, w obrębie pasm górskich czy doliny Nilu, choć poza terenami mieszkalnymi i uprawnymi⁵. Oba zbiory mają wspólną cechę. Gatunki wchodzące w ich skład występują poza przestrzenią zagospodarowaną przez ludzi, nie stanowią elementu przez nich przyswojonego. Są to osobniki szybkie, silne i/lub niebezpieczne, wymykają się spod kontroli człowieka. Właśnie dlatego uważa się, że reprezentowały one siły chaosu, a sceny polowania i procesji odwołują się do walki

---

¹ Graff 2009: 79-89.

² Hendrickx 2011: 239, 255; Linseele, Van Neer 2009: 56-62. Liczba odkrytych stanowisk osadniczych kultury Naqada stanowi zaledwie ułamek osad ówczesnie istniejących oraz odkrytych cmentarzysk. Osady te charakteryzuje jednak pewna różnorodność pod względem położenia geograficznego, wielkości, złożoności oraz odkryć. Co więcej, pozostałości kostne gatunków dzikich nadal są nieliczne w okresach późniejszych. Stąd materiał ze stanowisk kultury Naqada może stanowić wystarczającą podstawę do wysnucia powyższej hipotezy.

³ Hendrickx 2010: *passim*, 2011: 238.

⁴ Linseele, Van Neer 2009: 48. Dosłownie *wt (n.t) h3st* może oznaczać „stado (małego bydła) z pustyni”; Faulkner 1991: 39, 185; Gardiner 1957: 557, Linseele, Van Neer 2009: 48-49.

⁵ Linseele, Van Neer 2009: 49.

z owym chaosem i zwycięstwem porządku¹. Z analizy zarówno sztuki okresu naqadyjskiego, jak i pozostałości archeozoologicznych wynika jednak, że w procesie przywracania porządku ważny był nie tylko akt zabicia zwierzęcia. Zwycięstwo nad chaosem było sprawą znacznie bardziej skomplikowaną. Istniało kilka sposobów, czy wręcz stopni jego osiągnięcia.

Polowanie jako sposób zapanowania nad chaosem

Motyw polowania przewija się przez całość okresu naqadyjskiego. Pojawia się przede wszystkim na ceramice, paletach kosmetycznych i rysunkach naskalnych, a każda z tych form przekazu, mimo licznych podobieństw, posiada też swoiste cechy². Na przykład w przedstawieniach umieszczanych na naczyniach, w przeciwieństwie do sztuki naskalnej, bardzo rzadko pojawiają się łowcy, a sceny są znacznie mniej dynamiczne i zawierają zdecydowanie mniej elementów niż przedstawienia na paletach³.

W scenach polowania szczególnie widoczny jest wspomniany wcześniej podział dzikiej fauny na zwierzęta nilowe i pustynne.

Wśród przedstawień zwierzęcych na ceramice klasy C, charakterystycznej dla okresu Naqada I-IIA, najczęściej pojawiają się zwierzęta nilowe, przede wszystkim krokodyle i hipopotamy (ryc. 1)⁴. Do polowania używano sieci bądź harpunów. W poszczególnych scenach mogli ich używać łowcy, ale przedstawienie samej broni, bez posługującego się nią człowieka także wystarczy, aby stwierdzić, że mamy do czynienia z polowaniem. Popularne było przedstawienie hipopotama w momencie, gdy przesywa go harpun.

Wśród zwierząt należących do drugiej z wymienionych kategorii w scenach polowania znajdują się między innymi gazy, bawolce i inne antylopy, owce grzywiaste, koziorożce nubijskie, dzikie osły, lwy. Polowanie na zwierzęta pustynne stosunkowo rzadko pojawia się na dekorowanych naczyniach, często natomiast w sztuce naskalnej⁵. Polowano na nie za pomocą łuku, włóczni, lin, lassa, zastawiano pułapki, napuszczano na nie psy. Niejednokrotnie, zwłaszcza

---

¹ Np. Darnell 2009; Graff i in. 2011: 455-459; Hendrickx 2010, 2011; Raffaele 2010: 254-257.

² Polowanie jest także jednym z elementów scen przedstawionych na takich obiektach, jak tkanina z Gebelein, czy malowidło z grobu 100 w Hierakonpolis; Ciałowicz 1993: 19-27.

³ Hendrickx 2010: 110-113, 115-119.

⁴ Graff 2009: 84-85; Hendrickx 2010: 110; Hendrickx, Friedman 2003: 8. Chronologia względna i jej zapis oparte zostały na ustaleniach Stana Hendrickxa (podstawowe wyniki w Hendrickx: 1996).

Naczynie klasy C (ang. *C-ware* lub *white cross-lined*) – jedna z dziewięciu klas ceramiki kultury Naqada wyróżnionych przez Williama M. F. Petriego (1901: 4-17; 1921). W jej skład wchodzi czerwone naczynia dekorowane farbą o odcieniu od białego po kremowy. Wśród motywów przeważa ornamentyka geometryczna. Pojawiają się również wzory roślinne, zoomorficzne i antropomorficzne; Ciałowicz 1999: 182, 184; Graff 2009: 15.

⁵ Darnell 2009; Fuchs 1991: 62-65; Gatto i in. 2009; Graff 2009: 83-85; Hendrickx 2011: 250, Hendrickx i in. 2009.

na naczyniach, psy myśliwskie występują samodzielnie, będąc niejako substytutem myśliwego (ryc. 2)¹.

O symbolicznej roli polowania nie świadczy tylko jego małe znaczenie ekonomiczne i niewielka ilość szczątków, przy jednoczesnej powszechności samego motywu, ale również brak realizmu widoczny w niektórych scenach. Zdarza się, że dwie grupy zwierząt pochodzące z innego krajobrazu, nilowego i pustynnego, znajdują się na jednym przedstawieniu. W sztuce naskalnej część obrazów ukazuje łowców polujących na zwierzynę pustynną siedząc w łodzi. Co więcej, czasami w jednej scenie przedstawiano polowanie na gatunki, z których część zamieszkiwała Pustynię Zachodnią, a pozostałe Pustynię Wschodnią². Ważną rolę odgrywały więc same zwierzęta, a nie środowisko, z którego pochodzą. Zwierzęta dzikie, reprezentanci chaosu. W takim razie można założyć, że przedstawienie nie musiało ściśle oddawać rzeczywistości, ale przekazywać pewne znaczenie – zapanowanie nad dzikimi osobnikami, a poprzez to nad chaosem.

Nie przez przypadek użyte zostało słowo „zapanować”, a nie „zabić”. W rzeczywistości tylko nieliczne gatunki przedstawiano w momencie ich uśmiercania. Do tej grupy należą przede wszystkim hipopotamy i dzikie osły. Czasem obrazowano także moment zabicia innego zwierzęcia, takiego jak krokodyl, lew czy tur. Zabijano więc głównie zwierzęta najsilniejsze, najbardziej niebezpieczne, zdolne wyrządzić szkodę człowiekowi, a w przypadku hipopotama również plonom. Wyjątek stanowi uśmiercanie dzikiego osła (ryc. 3). Dirk Huyge w swojej pracy przekonująco udowadnia, że za zabijaniem osła mogło stać kojarzenie przez ówczesnych tego gatunku z siłami chtonicznymi³.

Pozostałe zwierzęta łowcy łapali w sposób, który mógł wyrządzić zwierzyźnie jak najmniejszą szkodę, to znaczy za pomocą sieci, lin czy konstruując pułapki. Na jednym z naczyń klasy C znajdującym się w Muzeum Egipskim w Turynie (S. 1827) dwóch łowców za pomocą łuku poluje na antylopę (ryc. 4). Jednocześnie prowadzą oni na linie po trzy schwyte już wcześniej zwierzęta. Osobniki te są w stanie iść samodzielnie, nie mogą więc być ciężko ranne. Zostały jednak złapane i muszą posłusznie podążać za człowiekiem. Nie zabito ich, lecz ujarzmiono. Ta scena doskonale pokazuje, jaki był główny cel polowania. Od samego zabicia zwierzyny ważniejsze było zapanowanie nad nią.

Także po okresie naqadyjskim liczne okazy fauny pustyni były częściej łapane niż uśmiercane. W tym czasie wysiłek kierowano w stronę sprowadzenia zwierząt w miejsca zamieszkałe przez ludzi. Poszczególne sceny oraz inskrypcje przedstawiają zwierzęta w zagrodach, karmione, sprowadzane przed oblicze zmarłego jako część darów grobowych, czy wręcz już uśmiercane w rzeźniach⁴.

---

¹ Hendrickx 2011: 239.

² Na przykład na stanowisku ET-A/WB8 w Wadi el-Barramiya znajdują się wizerunki adaksów i koziorożców nubijskich; Fuchs 1991: 64-65. Pierwsze z tych zwierząt żyło na Pustyni Wschodniej, a drugie na Pustyni Zachodniej; Hendrickx 2011: 255.

³ Huyge 2009.

⁴ Herb, Förster 2009: 17-34.

W tym kontekście można postawić przekonującą hipotezę, że w okresie naqadyjskim złapane zwierzęta także były sprowadzane do osad. Potwierdza to zresztą inny rodzaj przedstawień, tak zwane „procesje zwierząt”.

Składanie ofiar – procesje zwierząt jako element rytuału

Pierwsze, nieliczne przedstawienia procesji zwierząt pojawiają się na ceramice. Najstarsze z nich pochodzi z okresu Naqada IC, a następne pojawiają się na naczyniach klasy C i D w okresie Naqada II¹. Na tych wczesnych wizerunkach widoczne są zwierzęta ustawione w jednym bądź kilku rzędach. W procesjach biorą udział przede wszystkim adaksy i/lub strusie, czasem także przedstawiano koziorożce nubijskie czy gazyle². Motyw kroczących w rzędach zwierząt w Naqadzie IID-wczesnej Naqadzie III ewoluuje i przenosi się z ceramiki na przedmioty rzemiosła artystycznego, takie jak rękojeści noży, głowice maczug, grzebienie (ryc. 5)³. Na jednym przedmiocie pojawia się od kilku do kilkunastu gatunków zwierząt.

Częścią niektórych scen dekorujących wybrane naczynia był geometryczny „motyw złożony z dwóch wertykalnych zakreskowanych na krzyż prostokątów flankujących niedekorowany centralny panel i połączonych u szczytu i podstawy prostą linią” (ryc. 6)⁴. Między innymi na podstawie podobieństwa znaku do ścian wczesnodynastycznych mastab uformowanych w ciąg nisz i ryzalitów oraz do przedstawień pałacu będących częścią *serechów* Gwenola Graff, Merel Eyckerman i Stan Hendrickx przypuszczają, że przedstawiają one ogrodzony obszar pałacu bądź świątyni⁵. Omawiany motyw typowy jest dla scen widniejących na naczyniach i nie stanowi elementu procesji zobrazowanych na pozostałych przedmiotach. Sam wizerunek zwierząt wyraźnie zmierzających w tym samym kierunku wystarcza jednak aby stwierdzić, że wszystkie zwierzęta idą do tego samego miejsca.

W Hierakonpolis i el-Mahasna odkryto pozostałości po budowlach, w obrębie których znajdowały się duże skupiska kości zwierzęcych⁶. Oba założenia posiadają cechy wyróżniające je spośród pozostałych tego typu konstrukcji. Między innymi są one większe i znajdują się poza obszarem zamieszkanym.

W el-Mahasnie, na terenie wykopu nr 3 znaleziono pozostałości po dużym budynku z utwardzoną, miejscami plastrowaną podłogą. Znajdował się pod nią depozyt złożony z niemal trzydziestu figurek (i ich fragmentów) przedsta-

---

¹ Graff 2009: tab. 2.33; Raffaele 2010: 247. Naczynie klasy D (ang. *D-ware* lub *Decorated ware*) – występujący w okresie Naqada III rodzaj dekorowanych naczyń. Ich jasnoróżową powierzchnię pokrywają wzory malowane ciemniejszą, różowofioletową farbą. Na zespół motywów składają się sceny rodzajowe, polowanie, przedstawienie polowania. Na wielu naczyniach pojawiają się łodzie (Ciałowicz 1999: 182, 187-188, 304).

² Graff i in. 2011: 448.

³ Raffaele 2010: 247.

⁴ Graff i in. 2011: 437.

⁵ Graff i in. 2011: 441-442.

⁶ Anderson 2011: 9-14, 19-22; Friedman 2009: 79-81, 101-103; Linseele i in. 2009.

wiąjących bydło oraz kobiety¹. Dodatkowo w obrębie omawianego wykopu i w jego okolicy znaleziono znaczną ilość kamieni żarnowych, przedmiotów związanych z walką, prestiżem i polowaniem, jak na przykład głowice maczug, fragmenty bifacjalnych noży, groty strzał oraz fragmenty dekorowanych naczyń². Szczególnie te ostatnie są znaczące, gdyż przedstawiono na nich sceny zwycięstwa militarnego, polowania oraz procesje zwierząt. Natomiast na założenie znajdujące się na stanowisku HK³ 29A w Hierakonpolis składał się duży budynek z poprzedzającym go owalnym dziedzińcem otoczonym drewnianym płotem, następnie wzmocnionym lub zastąpionym murem z cegły suszonej. Dołki posłupowe po południowej stronie założenia uważane są za pozostałość fasady⁴.

Oba założenia wykazują liczne podobieństwa w odkrytych na ich terenie pozostałościach kostnych zwierząt⁵. Posiadają podobną kompozycję szczątków zwierząt udomowionych i dzikich. Przeważają szczątki bydła, wśród których wyróżnia się znaczna liczba kończyn przednich. W porównaniu do pozostałych owiec/kóz i bydła występujących na stanowisku, osobniki pochodzące z omawianych założeń są młodsze. Przede wszystkim jednak oba stanowiska charakteryzują się znacznie większym procentem dzikiej fauny niż na pozostałych częściach osad⁶.

Cechy założeń oraz znalezionych na ich terenie artefaktów świadczą o ceremonialnym znaczeniu obu konstrukcji⁷. Natomiast ilość oraz cechy szczątków zwierzęcych przekazują informacje o składaniu zwierząt w ofierze⁸. Na podstawie oceny szczątków młodych gazeli pochodzących z wykopu nr 3 w el-Mahasnie stwierdzono, że zwierzęta te zostały zabite w maju lub czerwcu. Do podobnych wniosków doprowadziły analogiczne ekspertyzy przeprowadzane dla stanowiska HK 29A. Na tej podstawie przypuszcza się, że zwierzęta składano w ofierze podczas corocznego święta, związanego z wylewem Nilu⁹. Okazji do takich ceremonii mogło być jednak więcej, przynajmniej na stanowisku HK 29A, w obrębie którego odkryto niemal 40 tysięcy kości¹⁰.

Nietrudno wyobrazić sobie jakie wrażenie musiały robić korowody zwierząt zmierzających do ceremonialnych obszarów, gdzie były uśmiercane, czemu z pewnością towarzyszył odpowiedni rytuał. Szczególnie uderzający musiał być widok występujących pośród nich dzikich zwierząt, kroczących razem z gatunkami udomowionymi, to znaczy oswojonymi już przez człowieka.

---

¹ Anderson 2011: 14-19.

² Anderson 2006: 252-253, 260, 2011: 19.

³ Skrót służący do oznaczenia stanowisk w obrębie zespołu w Hierakonpolis.

⁴ Friedman 2009: 79.

⁵ Anderson 2011: 22-24.

⁶ Anderson 2011: 20; Linseele i in. 2009: 120.

⁷ Anderson 2006: 253, 2011: 24; Friedman 2009: 79-81, 101-103.

⁸ Anderson 2006: 259; Linseele i in. 2009: 133-136.

⁹ Anderson 2011: 21; Linseele i in. 2009: 134.

¹⁰ Linseele i in. 2009: 106.

Był to z pewnością moment wymagający uwiecznienia w postaci scen procesji zwierząt. Według Gwenoli Graff, Merela Eyckermana i Stana Hendrickxa, krzyżowo zakreskowane symbole widoczne na ceramice klasy D mogły przedstawiać budowle takie jak te w Hierakonpolis¹. Analogie pomiędzy HK 29A a wykopem nr 3 w el-Mahasnie wskazują, że wniosek ten dotyczy także drugiego z wymienionych stanowisk². Na małych przedmiotach, gdzie nie było zbyt dużo miejsca na umieszczenie dekoracji, korowody różnych gatunków dzikiej fauny musiały jednak same w sobie nieść czytelny przekaz. Szczególnie scena procesji zwierząt umieszczonych na nożach ceremonialnych i skierowanych w stronę ostrza musiała być wymowna. Rzędy osobników zmierzały ku śmierci.

Symboliczna rola procesji

Dzikię gatunki składane w ofierze w Hierakonpolis i el-Mahasnie charakteryzuje nie tylko ich stosunkowo duża liczba, ale też różnorodność gatunków. Na terenie wykopu nr 3 w el-Mahasnie wystąpiły szczątki hipopotama, gazeli, antylopy, owcy grzywiastej oraz dużych ryb³. Kości znacznie większej liczby gatunków znaleziono w centrum ceremonialnym w Hierakonpolis. Wśród samych ssaków można wymienić bawolca, kota, fenka, hienę, lisa i zającę, a wśród szczątków znalazły się też kości gadów, ryb i ptaków⁴. Różnorodność ta znajduje odzwierciedlenie w scenach procesji zwierząt. Tu jednak kończą się podobieństwa. Tylko nieliczne gatunki fauny występują bowiem w obu kategoriach. W scenach procesji występuje bardzo mała liczba zwierząt nilowych oraz przedstawicieli małych ssaków. Natomiast wśród gatunków obecnych w motywach rzędów zwierząt na stanowisku HK 29A i w obrębie wykopu nr 3 w el-Mahasnie nie pojawiają się takie gatunki jak żyrafa, lew, dziki osioł, słoń, wąż, koziorożec nubijski czy adaks. Jeśli jednak przyjrzeć się przedstawieniom procesji na przedmiotach rzemiosła artystycznego, można dostrzec liczne podobieństwa pomiędzy nimi⁵.

Krzysztof M. Ciałowicz w jednym ze swoich artykułów porównał i zanalizował cztery najbardziej rozbudowane przedstawienia (ryc. 5)⁶. Wyrzeźbiono je kolejno na rękojeściach noży z Abu Zaidan (Brooklyn Museum, 09.889.118), Pitta Riversa (British Museum, EA 68512) i Carnarvona (Metropolitan Museum of Art, 26.247.1) oraz grzebieniu Davisa (Metropolitan Museum of Art, 30.8.224). Badacz zwrócił uwagę na podobieństwa zarówno w rodzaju przedstawianych zwierząt, jak i w ich rozmieszczeniu. Na jednej ze stron każdego z analizowanych przedmiotów pierwsze rzędy zajmowały słonie deptające węże, dalej ptaki, (prawdopodobnie bociany), pomiędzy którymi (najczęściej druga z rzędu) szła żyrafa oraz kroczące lwy. Najczęściej wizerunki te umiesz-

---

¹ Graff i in. 2011: 441.

² Hendrickx 2010: 129.

³ Anderson 2011: 20.

⁴ Linseele i in. 2009: tab. 6.

⁵ Te podobieństwa nie odnoszą się do procesji zwierząt zobrazowanych na ceramice.

⁶ Ciałowicz 1992.

czano w kolejno pierwszym, drugim i trzecim rzędzie. Wyjątek stanowi rękojęść noża Carnarvona, gdzie w pierwszym rzędzie przedstawiono ptaki, a pod nimi lwy, przed którymi po wężu depcze słoń.

Kolejne rzędy cechuje już większa przypadkowość. W jednym rzędzie na ogół występuje jeden gatunek, nie jest to jednak regułą. Na wszystkich omawianych przedmiotach występują za to oryksy oraz bydło, prawdopodobnie przynajmniej częściowo reprezentujące tura, a kilka innych gatunków występuje na dwóch z czterech przedmiotów. Część różnic wynika z różnego stopnia rozbudowania scen. Na rękojęści noża z Abu Zaidan z każdej strony występuje dziesięć, na nożu Pitta Riversa po sześć i siedem rzędów, na grzebieniu Davisa po pięć, a na nożu Carnarvona po trzy rzędy zwierząt¹

Na podstawie obserwacji czterech wyżej omówionych przedmiotów widoczny staje się fakt, że motyw procesji oparty jest o pewien kanon przedstawiania. Dużą rolę odgrywa w nim symbolika. Słoń w Okresie Predynastycznym ze względu na swoją siłę prawdopodobnie kojarzony był z władcą, a wąż z siłami chtonicznymi². Scenę deptania węża przyjęło się więc interpretować jako deptanie wroga i triumf porządku nad chaosem³, Umieszczenie tego wizerunku w pierwszym rzędzie, ponad wszystkimi innymi zwierzętami, jest znaczące. Żyrafę natomiast uważa się za silny nośnik treści symbolicznych, przypisując jej funkcje solarne, prorocze i traktując jako pośrednika między sferą ziemską i niebiańską⁴. Także dobór innych zwierząt nie jest przypadkowy. Za wyjątkiem bydła, które może być udomowione i kilku psów wyrzeźbionych na końcu rękojęści noży z Abu Zaidan i Pitta Riversa oraz grzebieniu Davisa, przedstawiono zwierzęta dzikie przede wszystkim należące do grupy gatunków pustynnych. Wybrano osobniki przedstawiane w scenach polowania, kojarzone głównie z takimi cechami jak szybkość czy siła. W tym kontekście należy także interpretować występowanie udomowionych psów. Nie idą one za gatunkami zwierząt już udomowionych lub tych, które usiłowano udomowić. Taką hipotezę wysunęli niektórzy badacze, jednocześnie sugerując, że udomowiono nie tylko bydło, ale też owce grzywiaste i oryksy⁵. Za tymi bowiem gatunkami umieszczono wizerunki psów. Ważne są nie gatunki, za którymi przedstawione są psy, ale sam fakt umieszczenia ich na końcu pochodu. W ten sposób zamykają one całą procesję i kontrolują wszystkie gatunki, kierując je ku miejscu, w którym złożone zostaną w ofierze⁶. Pełnią one tym samym rolę psów pasterskich i reprezentują ludzi.

---

¹ Ciałowicz 1992: 249-250.

² Np. Friedman 2004: 151-164; Huyge 2004: 832-833; Ikram 2009: 283; Raffaele 2010: 262.

³ Friedman 2004: 161; Raffaele 2010: 263.

⁴ Darnell 2009: 89-92; Huyge 2002: 199-200; Ikram 2009: 268-270.

⁵ Np. Ciałowicz 1992: 253-254.

⁶ Por. Graff i in. 2011: 455; Raffaele 2010: 265-267.

Pochód zwierząt to inny sposób pokazania kontroli nad chaosem¹. Kontrola ta przejawia się w dużej mierze poprzez złożenie ich w ofierze. Tym razem jednak osobniki zabijane są na terenie zagospodarowanym przez ludzi i pod ich całkowitą kontrolą, podczas odpowiedniego rytuału. W scenach tych chodzi więc o zapanowanie nad zwierzętami, o zmuszenie ich do posłuszeństwa, wreszcie o zabicie w miejscu i warunkach wybranych przez człowieka.

Uczty

Kontrola nad chaosem mogła czasem oznaczać więcej niż ujarzmienie zwierząt, sprowadzenie ich na obszar „udomowiony” i zabicie podczas rytuału. Rytuały przeprowadzane na stanowisku HK 29A w Hierakonpolis i wykopie nr 3 w el-Mahasnie były połączone z ucztą². Świadczy o tym specyficzna natura materiału kostnego, jego ilość, zdeponowanie części przemieszanych gatunkowo i anatomicznie kości w specjalnie do tego celu przygotowanych jamach oraz artefakty znalezione w obrębie założeń, takie jak kamienie żarnowe w el-Mahasnie czy debitaż pozostały po wykonaniu narzędzi bifacjalnych, prawdopodobnie noży, w Hierakonpolis³. Także mięso zwierząt dzikich było konsumowane, a jego rola musiała być znacząca symbolicznie. Dziki, niebezpieczny osobnik, symbol chaosu i wszystkiego, co nieudomowione, został nie tylko unieszkodliwiony i złożony w ofierze, ale do tego zjedzony w trakcie ceremonialnej uczty. Być może chodziło również o coś więcej, o zjedzenie istoty zwierzęcia, a poprzez to wchłonięcie jego sił życiowych i przejęcie nad nim władzy. Byłby to więc doskonalszy sposób ujarzmienia dzikiej fauny, doskonalsza forma triumfu porządku nad chaosem⁴.

W ucztach odbywających się w el-Mahasnie nie mogło brać udziału całe społeczeństwo. Szczątki zwierząt z wykopu nr 3 nie tworzą zespołu homogenicznego. Zarówno względnie duża miąższość warstwy tworząca fazę, w obrębie której znajdują się pozostałości archeozoologiczne, jak też ich rozmieszczenie na terenie wykopu sugerują dłuższy okres depozycji, a ilość kości jest znacznie mniejsza od liczby szczątków znalezionych w obrębie HK 29A⁵. Niezależnie więc od tego czy są to pozostałości po ucztach corocznych, czy organizowanych sporadycznie z okazji szczególnych wydarzeń, mięsa z nich uzyskanego nie

---

¹ Raffaele 2010: 254-257.

² Anderson 2006: 252-254, 258-260; Linseele i in. 2009: 135-136.

³ Linseele i in. 2009: 135.

⁴ Wśród niektórych ludów pierwotnych istnieje przekonanie, że zjedzenie serca zwierzęcia sprawia, że przejmuje się jego cechy, na przykład odwagę. Odległym nawiązaniem do tego założenia może być słynny fragment *Tekstów Piramid*, znany jako „Hymn Kanibalistyczny”. Władca zjada siły bogów i ich moce magiczne, które teraz należą do niego. Siła i przymioty boskie zostały przeniesione w ciało króla poprzez pożywienie. Christopher J. Eyre zauważa w tekście wiele metafor oraz symbolicznych odniesień nawiązujących do rytualnego obrzędu zabicia, obróbki kulinarnej i złożenia w ofierze zwierząt, połączonego z funeralną ucztą (2002: *passim*).

⁵ Anderson 2006: 113-114, 180-209, 2011: 9-14; Linseele i in. 2009: 106.

mogło starczyć dla wszystkich członków społeczności. Należy więc wnioskować, że w el-Mahasnie odbywały się biesiady nazwane przez Michaela Dietlera „uczta miasteczka”, czyli takimi, do których dopuszczano tylko konkretną grupę ludzi¹. Nawiązujące do polowania artefakty z wykopu nr 3 (broń, dekorowana ceramika) wskazują na myśliwych. Stan Hendrickx uważa, że w polowaniach mogły brać udział tylko elity². Tylko ta grupa dysponowała wystarczającymi środkami, umiejętnościami i czasem, które umożliwiały im opuszczenie osady i wzięcie udziału w polowaniu. Tę hipotezę zdaje się potwierdzać kontekst występowania zarówno noża ceremonialnego z Abu Zaidan, jak i zdecydowana większość ceramiki klas C i D. Przedmioty te były częścią wyposażenia bogatych pochówków. Można stąd wywnioskować, że utrzymywanie porządku było ważnym obowiązkiem elity, dlatego tylko osoby z tej grupy otrzymywały przywilej przejęcia cech zwierzęcia.

Podobna selektywność w dopuszczaniu do uczty lub przynajmniej przygotowywanie osobnej uczty dla elity prawdopodobnie były obecne także w Hierakonpolis.

Pochówki dzikich zwierząt – cmentarzysko elit w Hierakonpolis (HK 6)

Niezwykłe traktowanie dzikich zwierząt widoczne jest w kontekście funeralnym. Tu na pierwszy plan wysuwa się cmentarzysko elit w Hierakonpolis (stanowisko HK 6). Obok ludzi pochowano na nim liczne zwierzęta udomowione i dzikie. Cmentarzysko funkcjonowało w okresie Naqada IC-IIB, a potem ponownie w okresie Naqada III, dzikie gatunki składano jednak do grobu tylko w pierwszym etapie funkcjonowania nekropoli, to znaczy do Naqady IIB³.

Wśród pochowanych zwierząt znajdowały się dziki kot, hipopotamy, krokodyle, dzikie osły, lampart, bawolica, dwa słonie, tur i pawiany. Trzy ostatnie wymienione gatunki nie występowały w okolicy, musiały więc zostać do Hierakonpolis sprowadzone. Także populacja bawoła w IV tysiącleciu p.n.e. nie była znaczna⁴. Dodatkowo bawolica pochowana na HK 6 była w ciąży.

Niektóre z gatunków pochowanych na HK 6 nigdy nie były przedstawiane w scenach polowania ani procesji. Różny jest także skład gatunkowy zwierząt pogrzebanych na tym cmentarzysku i w obrębie budowli ceremonialnej na HK 29A, pomimo że oba stanowiska znajdują się w Hierakonpolis. Na HK 6 brakuje między innymi wielu ssaków zidentyfikowanych na HK 29A, w tym dzikich zwierząt, których szczątki tam dominowały – gazeli, zajęcy czy owcy grzywiastej⁵. Rola pochowanych osobników była więc inna. Jaka?

Członkowie misji w Hierakonpolis, Renée F. Friedman, Wim Van Neer i Veerle Linseele podają kilka możliwych interpretacji⁶. Pogrzebane dzikie gatun-

---

¹ Dietler 2001: 85-88.

² Hendrickx 2011.

³ Van Neer i in. 2004: 67-68, 117.

⁴ Linseele, Van Neer 2009: 47.

⁵ Linseele i in. 2009: tab. 2, tab. 6.

⁶ Friedman i in. 2011: 185-186.

ki mogły sygnalizować uprzywilejowany status pochowanych ludzi, być wskaźnikiem zamożności i pozycji właściciela grobu, wokół którego były skoncentrowane poszczególne osobniki. Schwywanie i utrzymanie dzikich gatunków było w końcu nie tylko trudne, ale też kosztowne. Mogły być też manifestacją potęgi zmarłego przejawiającą się we władzy nad zwierzętami silnie związanymi z naturą, a nawet niebezpiecznymi. Inna możliwość to traktowanie przynajmniej części pogrzebanych osobników jako uświęconych bądź mających symboliczne znaczenie religijne dla społeczeństwa Hierakonpolis. Sensu grzebania zwierząt dzikich należy jednak szukać gdzie indziej.

Na cmentarzysku nie ma rozróżnienia pomiędzy zwierzętami dzikimi a udomowionymi. Te dwie grupy zwierząt są pochowane obok siebie, a nawet w tych samych grobach¹. Większość z nich zgromadzonych jest dookoła grobów ludzkich, stanowiąc pochówki towarzyszące.

Związek pomiędzy obiema grupami zwierząt jest jeszcze większy. Przynajmniej część pochowanych dzikich osobników trzymano przez jakiś czas w obrębie osady. Świadczą o tym ślady na ich kościach. Na kończynach dzikiego kota, niektórych pawianów, hipopotama i bawolca wykryto ślady uleczonych złamań². By kość mogła poprawnie się zrosnąć, potrzeba kilku tygodni. Zarówno kot, jak i hipopotam były zbyt młode, by samodzielnie przetrwać z takimi ranami. Złamania mogły więc nastąpić w momencie schwywania lub później, podczas pobytu w osadzie ludzkiej³. Dodatkowo, w użębieniu pochowanego na cmentarzysku bawolca zauważono deformacje, które utrudniały mu żucie pokarmu, to znaczy anormalnie długie wyrostki dziobate żuchwy i bardzo duży stopień starcia znalezionej osobno przedtrzonowca. Podobne zmiany występują u współczesnych zwierząt trzymanyh w zoo⁴. Można przypuszczać, że także inne zwierzęta pochowane w obrębie HK 6 były trzymane w osadzie. Wiele dzikich osobników z cmentarzyska nie osiągnęło jeszcze wieku dojrzałego⁵. Młode zwierzęta mogły być preferowane ze względu na to, że łatwiej je było oswoić. Kwestia ta była szczególnie ważna w przypadku słoni i hipopotamów. Praktycznie niemożliwe jest schwywanie dorosłych osobników tych gatunków, a co dopiero trzymanie ich żywych przez dłuższy czas.

Przemieszanie dzikiej fauny z gatunkami takimi jak pies i bydło, ślady po zaleczonych złamaniach, preferowanie osobników młodych – wszystkie te fakty wskazują na próbę udomowienia przynajmniej znacznej części pochowanych w obrębie HK 6 zwierząt. Stwierdzenie to nie neguje całkowicie hipotez członków misji w Hierakonpolis. Oswojenie zwierzęcia dzikiego to najwyższy sposób zapanowania nad nim. Wymaga znacznie więcej wysiłku niż schwywanie

---

¹ Jediną różnicę stanowi fakt, że szczątków dzikiej fauny, w przeciwieństwie do udomowionej, i ludzi nie składano w jednym grobie. Wyjątkiem jest grób 17, w którym razem z człowiekiem pochowano pawiana; Van Neer i in. 2004: 97.

² Linseele i in. 2007: 2084-2087; Van Neer 2009: 10-11.

³ Linseele i in. 2007: 2086; Van Neer 2009: 11.

⁴ Friedman i in. 2011: 178-179.

⁵ Van Neer i in. 2004: tab. 1.

go i sprowadzenie do osady, nie mówiąc już o zabiciu. Udomowienie osobnika silnie związanego z dziką naturą świadczyło o władzy i potędze jego właściciela.

Miejsce gazeli w świecie człowieka

Cmentarzysko HK 6 w Hierakonpolis jest fenomenem okresu naqadyjskiego. Grzebanie dzikich zwierząt nie było powszechnie stosowaną praktyką. Jedynym gatunkiem zamieszkującym pustynne i półpustynne tereny pochowanym na nekropolach była gazela¹. Ślady tej praktyki są jednak nieliczne². Inaczej niż na HK 6, gazyłe dzieliły przede wszystkim grób z człowiekiem. Osobne groby występują rzadko³. Nic nie wiadomo także o śladach przetrzymywania tych zwierząt, takich jak zaleczone złamania czy choćby młody wiek. Obecność gazeli jako zwierzęcia domowego zarejestrowano jednak w nielicznych pochówkach dynastycznych, ślady tej praktyki można zaobserwować w III Okresie Przejściowym⁴. Od Okresu Późnego w niektórych grobowcach można znaleźć też wizerunek gazeli pod krzesłem, motyw kojarzony ze zwierzętami domowymi⁵. Pochówki gazeli w Okresie Predynastycznym mogą być więc pierwszymi przypadkami udomawiania gazeli⁶.

Wśród dzikich zwierząt gazela pełni ważną rolę konsumpcyjną i w zapewnieniu kontroli nad chaosem. Jej wizerunki są dość powszechne w scenach polowania przedstawianych w sztuce naskalnej i na paletach, a w materiale archeozoologicznym szczątki tego gatunku występują częściej i w większej ilości niż pozostałych nieudomowionych zwierząt. Stanowią także 57,1% zwierzyny łownej występującej na terenie wykopu nr 3 w el-Mahasnie, i około 70% dzikich ssaków w HK 29A w Hierakonpolis⁷.

---

¹ Identyfikacja gatunkowa większości szczątków "gazel" pochowanych na nekropolach zarówno okresu naqadyjskiego, jak i badaryjskiego jest jednak podawana w wątpliwość. Wynika ona z ponownego przebadania szczątków zwierzęcia uznanego wcześniej za gazelę (datowaną kulturę dolnoegipską) na cmentarzysku w Wadi Digla. Wspomniane szczątki okazały się bowiem należeć do owcy/kozy. Po ogłoszeniu tego faktu, podniosły się głosy mówiące, że inne kości z tych okresów uznane za należące do gazel, również mogły zostać błędnie zidentyfikowane. Kości antylop i owiec/kóz posiadają szereg podobnych cech, odróżnienie tych gatunków mogło więc sprawić badaczom problemy. Być może co najmniej w części pozostałych przypadków na wybranych cmentarzyskach pochowano nie gazelę, a owcę/kozę. Nie przeprowadzono jednak ponownej identyfikacji zoologicznej; Flores 1999: 14, 36-37, 82.

² Pochówki zwierząt zidentyfikowanych jako gazela odkryto na cmentarzyskach kultury Naqada w Matmar, Mostagedda i Armant.

³ Flores 1999: 33-34.

⁴ Stråndberg 2009: 31.

⁵ Stråndberg 2009: 31.

⁶ Flores 1999: 84. Pierwsze pochówki gazeli datowane są na okres badaryjski; Flores 1999: 161.

⁷ Anderson 2011: 20; Linseele i in. 2009: 120.

Gazeli przypisuje się też rolę w rytuałach związanych z odmłodzeniem i odrodzeniem. Dowodem na to ma być owijanie części zmarłych w jej skórę¹. Ta interpretacja ma jednak pewną lukę. Zmarłych owijano także w skóry owiec i kóz, a zwierzętom tym nie przypisuje się pełnienia funkcji regeneracyjnych. Choć samo owijanie zmarłych w skórę zwierząt mogło więc odwoływać się do rytuałów regeneracji zmarłego, nie wydaje się właściwe przypisywanie tej roli konkretnemu gatunkowi. Wybór gazeli mógł zostać dokonany w oparciu o takie czynniki, jak wymiary zdjętej z osobnika skóry i jej dostępność.

Dziki zwierzęta jako wcielenie władcy

Wizerunki niektórych przedstawicieli dzikiej fauny spełniały jeszcze jedną ważną funkcję. Stanowiły one „zwierzęcą alegorię władzy królewskiej”². W IV tysiącleciu p.n.e. lokalny wódz, a później władca, bywał przedstawiany jako zwierzę bądź stworzenie fantastyczne niszczące wrogów³. Takie wizerunki zoomorficzne widnieją na dekorowanych paletach kosmetycznych z okresu Naqada III, wizerunkach naskalnych, a także przedstawieniach na ceramice. Za panowania dynastii 0 nazwy poszczególnych gatunków mogły także stanowić imię panującego⁴.

Tylko niektóre zwierzęta były kojarzone z władcą. Ich dobór nie był przypadkowy. Wybierano gatunki najbardziej niebezpieczne – najsilniejsze, najszybsze, najbardziej drapieżne, jadowite, zdolne do zaatakowania i zabicia człowieka. I właśnie w momencie, gdy trzeba wykazać się wymienionymi cechami, aby unicestwić wroga, człowieka lub zwierzę, albo zapewnić ochronę terytorium, panujący przedstawiany jest w postaci zoomorficznej. W scenie polowania na naczyniu z grobu U-415 (British Museum, EA 49025) w Abydos ludzie polują na hipopotamy, a całej kompozycji przewodzi tur (ryc. 7). Ana I. Navajas widzi w nim metaforę wodza, który w postaci zwierzęcia pomaga zabić hipopotamy⁵. Na awersie Palety Narmera (Muzeum Egipskie w Kairze, CG 32169) król w postaci byka depcze wrogów (ryc. 9)⁶. Na Palecie Pola Bitwy (British Museum, EA 20791) lew rozszarpujący człowieka może reprezentować króla pokonującego swoich przeciwników (ryc. 8)⁷. Kojarzenie słonia z władzą królewską odnosi się do takich idei jak przywództwo, ale również ochrona, o czym może świadczyć chociażby wspomniany już motyw deptania węża⁸. Także

---

¹ Graff 2003: 40, 48-49. W okresie Naqada II zwyczaj owijania zmarłych w skórę zwierząt zanika na rzecz mat i tkanin lnianych.

² Huyge 2002: 201.

³ Baines 1995: 95-99, 111-114; Navajas 2011: 30, 33-34. Tradycja ta w pewnym stopniu przetrwała w Okresie Dynastycznym, choć wizerunki faraona jako zwierzęcia są bardzo rzadkie.

⁴ Baines 1995: 113.

⁵ Navajas 2011: 35-36.

⁶ Navajas 2011: 37-38.

⁷ Spencer 1980: 79-80.

⁸ Friedman 2004: 161.

mniejsze, ale równie groźne zwierzęta, jak kobra czy skorpion, bywały kojarzone z panującym¹. Przedstawienie władcy w postaci zwierzęcia było więc wiadomością: posiadał on siłę i umiejętności danego gatunku i wykorzystuje je, aby osiągnąć zwycięstwo nad przeciwnikiem. Tym samym zapewnia ład i pomyślność swojemu ludowi. Jest to najwyższa forma idei kontroli nad chaosem.

Podsumowanie

Liczne przedstawienia dzikiej fauny w sztuce kultury Naqada, obecność jej szczątków w pochówkach oraz w centrach rytualnych w Hierakonpolis i el-Mahasnie wskazują na istotną rolę, jaką odgrywała. Zwierzęta nieudomowione, stworzenia żyjące poza obrębem społeczeństw, kojarzyły się ówczesnym Egipcjanom z dzikością i niebezpieczeństwem. Były reprezentantami chaosu. Tym samym stanowiły przeciwieństwo ładu, porządku, harmonijnego funkcjonowania we wspólnocie pasterzy-rolników – wartości wysoko cenionych przez cały okres istnienia starożytnego państwa egipskiego. Zapanowanie nad nimi było więc równoznaczne z uzyskaniem kontroli nad chaosem, a nawet, odwołując się do idei Iana Hoddera, stanowiło sposób na transformację natury (*agrios*) w kulturę (*domus*)².

Do zapewnienia ładu rzadko wystarczyło zabicie zwierzęcia podczas polowania. Ważny był nie tyle akt zabicia, ile ujarznienie danego osobnika – poprzez schwytanie go, sprowadzenie do osady, trzymanie w jej obrębie, a następnie złożenie z niego ofiary podczas odpowiedniego rytuału i skonsumowanie tuszy podczas uczty. Zapanowanie nad zwierzęciem mogło też przybrać formę próby jego udomowienia, na co wskazują pochówki gazeli oraz szczątki dzikich ssaków złożonych w obrębie cmentarzyska elit w Hierakonpolis.

W polowaniu oraz w uczcie mogła wziąć udział tylko elita społeczna. Najwyższa forma kontroli nad zwierzęciem, czyli wcielenie się w jego postać, była jednak zastrzeżona tylko dla jednego człowieka – naczelnika osady, władcy terytorialnego, faraona, czyli osoby o najwyższym statusie społecznym. W ten sposób wyrażono następujący przekaz: tylko władca może osiągnąć najwyższą formę kontroli nad danym gatunkiem, a tym samym przejąć jego siłę i umiejętności. W ten sposób staje się on najwyższym gwarantem utrzymania ładu.

---

¹ Wengrow 2001: 94-95.

² Hodder 1990: 38-39, 45, 69, 84-85.

BIBLIOGRAFIA

- ANDERSON D. A., 2006, *Power and Competition in the Upper Egyptian Predynastic: A View from the Predynastic Settlement at el-Mahasna, Egypt*, rozprawa doktorska obroniona na Uniwersytecie Pittsburghskim.
- ANDERSON D. A., 2011, Evidence for early ritual activity in the Predynastic settlement at el-Mahâsna, [w:] R. F. FRIEDMAN, P. N. FISKE (red.), *Egypt at its Origins 3. Proceedings of the Third International Conference "Origins of the State. Predynastic and Early Dynastic Egypt"*. London, 27th July - 1st August 2008, Leuven (= OLA 205): 3-30.
- BAINES J., 1995, Origins of Egyptian Kingship, [w:] D. O'CONNOR, D. P. SILVERMAN (red.), *Ancient Egyptian Kingship*, Leiden-New York-Köln (= PÄ 9): 95-156.
- CIAŁOWICZ K. M., 1992, La composition, le sens et la symbolique des scènes zoomorphes prédynastiques en relief. Les manches de couteaux, [w:] R. FRIEDMAN, B. ADAMS (red.), *The Followers of Horus. Studies dedicated to Michael Allen Hoffman*, Oxford: 247-258.
- CIAŁOWICZ K. M., 1993, *Symbolika przedstawień władcy egipskiego w okresie predynastycznym*, Kraków.
- CIAŁOWICZ K. M., 1999, *Początki cywilizacji egipskiej*, Warszawa-Kraków.
- DARNELL J. C., 2009, Iconographic attraction, iconographic syntax and the tableaux of royal ritual power in the Pre- and Proto-Dynastic rock inscriptions of the Theban Western Desert, *Archéo-Nil* 19: 83-107.
- DIETLER M., 2001, Theorizing the feast: rituals of consumption, commensal politics, and power in African contexts, [w:] M. DIETLER B. HAYDEN (red.), *Feasts: archaeological and ethnographic perspectives on food, politics, and power*, Washington: 65-114.
- EYRE C. J., 2002, *The Cannibal Hymn. The Cultural and Literary Study*, Liverpool.
- FLORES D. V., 2003, *Funerary Sacrifice of Animals in the Egyptian Predynastic Period*, Oxford.
- FAULKNER R. O., 1991, *A Concise Dictionary of Middle Egyptian*, Oxford.
- FRIEDMAN R. F., 2004, Elephants at Hierakonpolis, [w:] S. HENDRICKX I IN. (red.), *Egypt at its Origins. Studies in Memory of Barbara Adams*, Leuven (= OLA 138): 131-168.
- FRIEDMAN R. F., 2009, Hierakonpolis locality HK29A: The Predynastic ceremonial center revisited, *JARCE* 45: 79-103.
- FRIEDMAN R. F. I IN., 2011, The elite Predynastic cemetery at Hierakonpolis: 2009–2010 update, [w:] R. F. FRIEDMAN, P. N. FISKE (red.), *Egypt at its Origins 3. Proceedings of the Third International Conference "Origins of the State. Predynastic and Early Dynastic Egypt"*. London, 27th July- 1st August 2008, Leuven (= OLA 205): 157-192.
- FUCHS G., 1991., Petroglyphs in the Eastern Desert of Egypt: New finds In the Wadi el-Barramiya, *Sahara* 4: 59-70.

- GARDINER A., 1957, *Egyptian Grammar: Being an Introduction to the Study of Hieroglyphs*, Oxford.
- GATTO M. C. I IN., 2009, Rock art from West Bank Aswan and Wadi Abu Subeira, *Archéo-Nil* 19: 151-168.
- GRAFF G., 2003, Les vases nagadiens comportant des représentations d'addax, *Cahiers Caribéens d'Égyptologie* 5: 35-57.
- GRAFF G., 2009, *Les peintures sur vases de Nagada I – Nagada II. Nouvelle approche sémiologique de l'iconographie prédynastique*, Leuven (= *Egyptian Prehistory Monographs* 6).
- GRAFF G. I IN., 2011, Architectural elements on Decorated pottery and ritual presenting of desert animals, [w:] R. F. FRIEDMAN, P. N. FISKE (red.), *Egypt at its Origins 3. Proceedings of the Third International Conference "Origins of the State. Predynastic and Early Dynastic Egypt"*. London, 27th July- 1st August 2008, Leuven (= *OLA* 205): 437-465.
- HENDRICKX S., 1996, The relative chronology of the Naqada culture : Problems and possibilities [w:] A. J. SPENCER (red.), *Aspects of Early Egypt*, London: 36-69.
- HENDRICKX S., 2010, L'iconographie de la chasse dans le contexte social prédynastique., *Archéo-Nil* 20: 106-133.
- HENDRICKX S., 2011, Hunting and social complexity in Predynastic Egypt, *Bulletin des Séances de l'Académie Royale des Sciences d'Outre-Mer* 57 (2-4): 237-263.
- HENDRICKX S., R. F. FRIEDMAN, 2003, Chaos and order: A Predynastic "ostrakon" from HK29A, *Nekhen News* 15: 8-9.
- HENDRICKX S. I IN., 2009, Late Predynastic / Early Dynastic rock art scenes of Barbary sheep hunting from Egypt's Western Desert. From capturing wild animals to the women of the „Acacia House”, [w:] H. RIEMER I IN. (red.), *Desert Animals in the Eastern Sahara: Status, Economic Significance and Cultural Reflection in Antiquity. Proceedings of an Interdisciplinary ACACIA Workshop Held at the University of Cologne December 14-15, 2007*, Köln (= *Colloquium Africanum* 4): 189-244.
- HERB M., F. FÖRSTER, 2009, From desert to town: The economic role of desert game in the Pyramid Ages of ancient Egypt as inferred from historical sources (c. 2600-1800 BC). An outline of the workshop's inspiration and objectives. [w:] H. RIEMER I IN. (red.), *Desert Animals in the Eastern Sahara: Status, Economic Significance and Cultural Reflection in Antiquity. Proceedings of an Interdisciplinary ACACIA Workshop Held at the University of Cologne December 14-15, 2007*, Köln (= *Colloquium Africanum* 4): 17-44.
- HODDER I., 1990, *The Domestication of Europe: Structure and Contingency in Neolithic Societies*, Oxford.
- HUYGE D., 2002, Cosmology, Ideology and Personal Religious Practice in Ancient Egyptian Rock Art, [w:] R. FRIEDMAN (red.), *Egypt and Nubia. Gifts of the Desert*, London: 192-206.

- HUYGE D., 2004, A double-powerful device for regeneration: The Abu Zaidan knife handle reconsidered, [w:] S. H. HENDRICKX I IN. (red.), *Egypt at its Origins. Studies in Memory of Barbara Adams*, Leuven (= OLA 138): 823-836.
- HUYGE D. 2009, Detecting magic in rock art: The case of the ancient Egyptian 'malignant ass', [w:] H. RIEMER I IN. (red.), *Desert Animals in the Eastern Sahara: Status, Economic Significance and Cultural Reflection in Antiquity. Proceedings of an Interdisciplinary ACACIA Workshop Held at the University of Cologne December 14-15, 2007*, Köln (= Colloquium Africanum 4): 293-307.
- IKRAM S., 2009, A Desert Zoo: an exploration of meaning and reality of animals in the rock art of Kharga Oasis, [w:] H. H. RIEMER I IN. (red.), *Desert Animals in the Eastern Sahara: Status, Economic Significance and Cultural Reflection in Antiquity. Proceedings of an Interdisciplinary ACACIA Workshop Held at the University of Cologne December 14-15, 2007*, Köln (= Colloquium Africanum 4): 263-291.
- LINSEELE V., W. VAN NEER, 2009, Exploitation of desert and other wild game in ancient Egypt: The archaeozoological evidence from the Nile valley, [w:] H. RIEMER I IN. (red.), *Desert Animals in the Eastern Sahara: Status, Economic Significance and Cultural Reflection in Antiquity. Proceedings of an Interdisciplinary ACACIA Workshop Held at the University of Cologne December 14-15, 2007*, Köln (= Colloquium Africanum 4): 47-78.
- LINSEELE V. I IN., 2007, Evidence for early cat taming in Egypt, *Journal of Archaeological Science* 34,12: 2081-2090.
- LINSEELE V. I IN., 2009, Special animals from a special place? The fauna from HK29A at Predynastic Hierakonpolis, *JARCE* 45: 105-136.
- NAVAJAS A. I., 2011, The Pre-dynastic Bos primigenius as a Royal Image of Territory, Boundaries and Power in its African context, [w:] K. EXELL (red.), *Egypt in its Africa context, Manchester 3- 4 October 2009*, Oxford: 30-42.
- PAYNE J. C., 1993, *Catalogue of the Predynastic Egyptian Collection in the Ashmolean Museum*, Oxford.
- QUIBELL J. E., 1900, *Hierakonpolis I*, London.
- PETRIE W. M. F., 1921, *Corpus of Prehistoric Pottery and Palettes*, London.
- PETRIE W. M. F., A. C. MACE, 1921, *Diospolis Parva: The Cemeteries of Abadiyeh and Hu*, London (=EEF Memoir 20).
- RAFFAELE F., 2010, Animal rows and ceremonial processions in late Predynastic Egypt, [w:] F. RAFFAELE (red.), *Recent discoveries and latest researches in Egyptology. Proceedings of the First Neapolitan Congress of Egyptology. Naples, June 18th-20th 2008*, Wiesbaden: 245-286.
- SPENCER A. J., 1980, *Catalogue of Egyptian antiquities in the British Museum. V. Early Dynastic objects*, London.
- STRÄNDBERG A., 2009, *The Gazelle In Ancient Egyptian Art. Image and Meaning*, Uppsala.
- VAN NEER W., 2009, Animal Hospital: Healed Animal Bones from HK6, *Nekhen News* 21: 11-12.

- VAN NEER W., 2004, Animal burials and food offerings at the elite cemetery HK6 of Hierakonpolis, [w:] S. HENDRICKX I IN. (red.), *Egypt at its Origins. Studies in Memory of Barbara Adams*, Leuven (= OLA 138): 67-130.
- WENGROW D., 2001, Rethinking „Cattle Cults” in Early Egypt: Towards a Pre-historic Perspective on the Narmer Palette, *Cambridge Archaeological Journal* 11: 91-104.

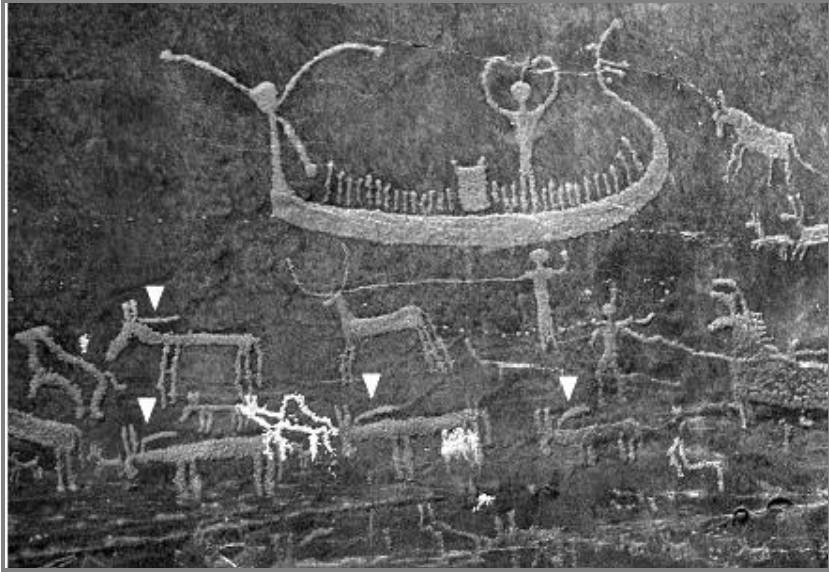
RYCINY

Ryc. 1. Naczynie klasy C. Polowanie na hipopotama i krokodyla (Payne 1993: n°389).

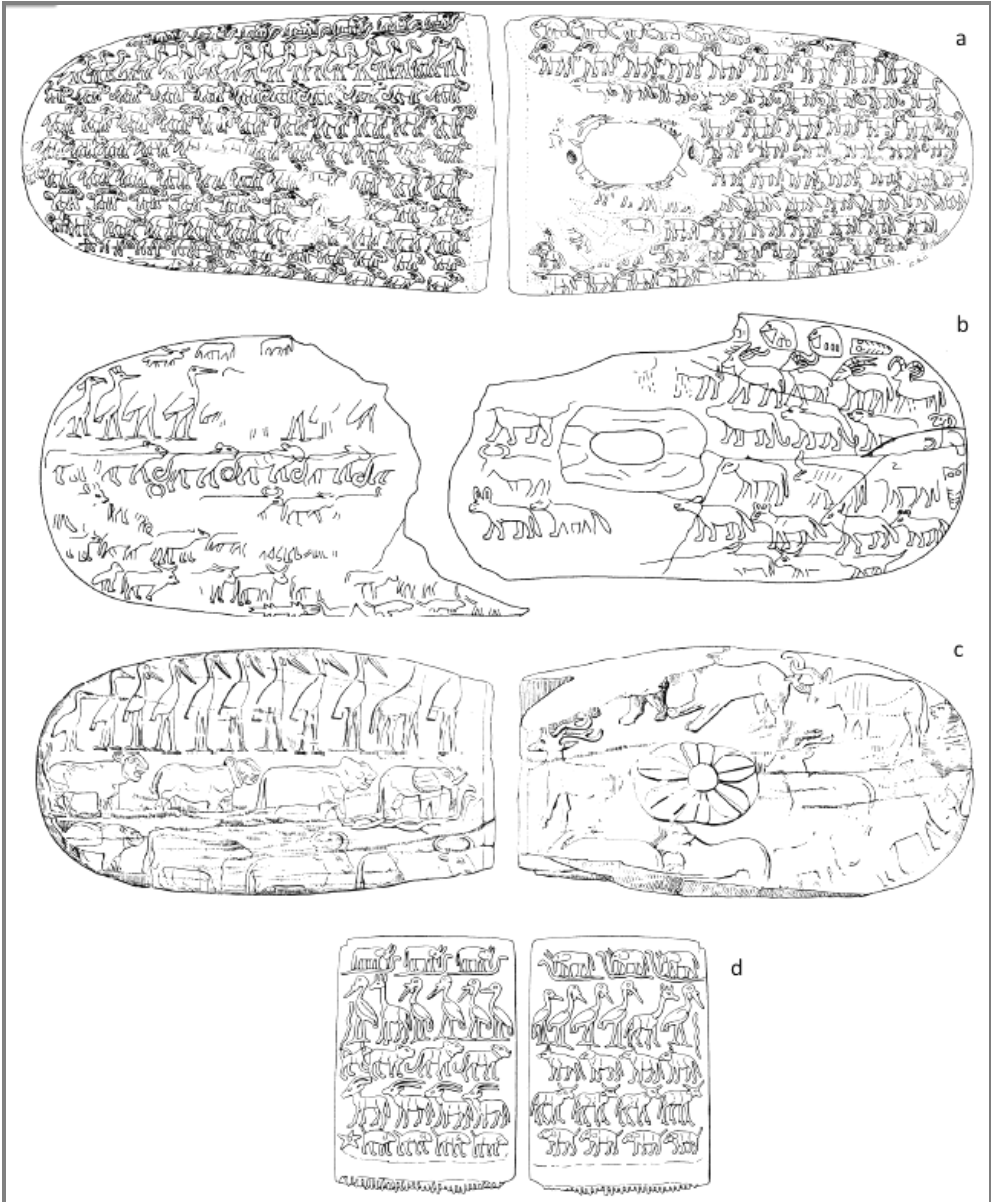
Ryc. 2. Naczynie klasy C. Polowanie na pustyni (Hendrickx 2011: fig. 5).

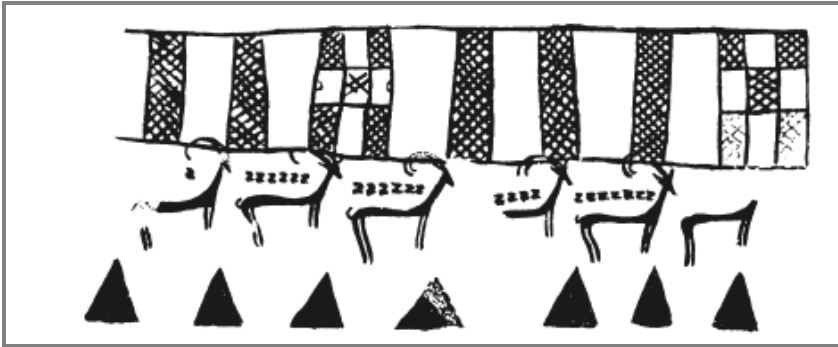
Ryc. 3. Fragment panelu skalnego w Wadi el-Barramiya. Scena polowania – zabijanie dzikich osłów i chwywanie pozostałych zwierząt (Huyge 2009: fig. 1).

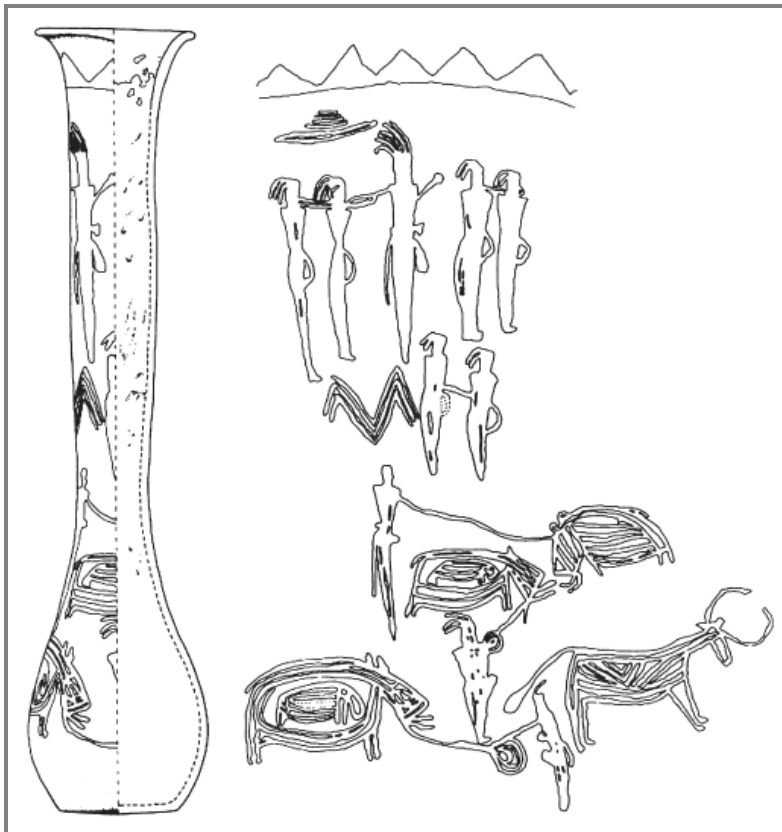
Ryc. 4. Naczynie klasy C. Scena polowania – splecione liną zwierzęta podążają za łowcami (Graff 2009: n°17).

Ryc. 5 a-d. a – rękojęść noża z Abu Zaidan, b – rękojęść noża Pitt Rivers, c – rękojęść noża Carnarvona, d – grzebień Davisa (Raffaele 2010: fig. 1.1-1.4).

Ryc. 6. Naczynie klasy D. Procesja koziorożców nubijskich z motywem geometrycznym w tle (Graff i in. 2011: fig. 4).

Ryc. 7. Naczynie klasy C. Scena walki (górny rejestr) i polowanie na hipopotamy z turem na czele (Hendrickx 2011: fig. 4).

Ryc. 8. Paleta Pola Bitwy (Spencer 1980: n°576).

Ryc. 9. Paleta Narmera (Quibell 1900: pl. XXIX).

ZESPÓŁ STANOWISK ARCHEOLOGICZNYCH W GEBELEIN

Wojciech Ejsmond
Uniwersytet Warszawski
wojtek.ejsmond@wp.pl

Gebelein Archaeological Site Complex

Gebelein archaeological site complex is located ca. 28 km south-west from Luxor. It was an important place in the history of ancient Egypt since the Predynastic Period, when it was a burial place of local rulers. In the following periods its role diminished. It was still an important burial place of local elite. Tombs of army commanders, high priests and even a tomb of a nomarch are reported from this area. One can suppose that the capital of the Predynastic local proto-state was located there, which in pharaonic times became an important administrative centre. From Gebelein came many important artefacts dated to different periods. Unfortunately, their archaeological context is poorly known. Furthermore, Gebelein is under threat due to expansion of agriculture and contemporary settlements. Recently, new research has been initiated by the scholars from University of Warsaw, whose aim is to gain new information on this important site complex. The paper presents the actual state of research as well as the results of recent field work on Gebelein.

Gebelein było ważnym ośrodkiem w dziejach starożytnego Egiptu, jednak geneza jego znaczenia nie została wyjaśniona. Podobnie samo to miejsce jest słabo znane w literaturze naukowej ze względu na niedostateczną liczbę i jakość publikacji na jego temat. Powoduje to, że ośrodek ten jest często pomijany lub jego rola jest niedostrzegana w literaturze na temat starożytnego Egiptu. Celem tego artykułu jest zaprezentowanie zespołu stanowisk archeologicznych w Gebelein w kontekście regionalnym. Takie ujęcie tematu pozwala zrozumieć jego rolę i szersze zjawiska, jakie zachodziły w tamtym miejscu. Przedstawiono tu także wyniki najnowszych prac terenowych prowadzonych przez badaczy z Uniwersytetu Warszawskiego¹.

Położenie, morfologia zespołu i jego otoczenie

Gebelein² położone jest około 28 km na południowy zachód od Lukso-ru³, między Armant a Esną, na zachodnim brzegu Nilu (ryc. 1 i 2). W czasach dynastycznych był to teren na styku między trzecim a czwartym nomem Górne-

---

¹ Raporty z badań w Gebelein są publikowane w *Polish Archaeology in the Mediterranean* (Zob. Ejsmond, Chyla, Baka 2015).

² Inne warianty pisowni arabskiego الجبلين dla dialektu egipskiego występujące w literaturze to Gabalain, Ghebelein, Gebelên, Djebelain, Djébéléin, Jabalên, Ell Tschibbellein.

³ Pod koniec XIX wieku około dzień drogi rzeką z Teb (Fraser 1893: 596).

go Egiptu¹. Przypuszcza się, że na południe od Gebelein przebiegała granica między nimi². Jednak na podstawie steli granicznej z czasów Średniego Państwa można zasugerować, że granica przebiegała między Gebelein na południu a Sumenu na północy³. Należy jednak zaznaczyć, że przebieg granic nomów mógł się zmieniać w czasie i dane z jednej epoki nie muszą odpowiadać innym okresom. W czasach ptolemejskich Gebelein stało się stolicą nomu o nazwie Pathyrites. Miasto to straciło jednak swój stołeczny status około roku 88 p.n.e.⁴.

Dominującym elementem miejscowego krajobrazu są dwa wapienne ostańce erozyjne (ryc. 3), które nadały temu miejscu jego starożytną egipską (Inerti), jak i współczesną arabską (Gebelein) nazwę, co w obydwu przypadkach oznacza „dwa wzgórza”. Mają one wydłużony kształt na osi północ-południe i składają się z „grzbietów” skalnych poprzecinanych rozpadlinami. Mniejsze, wschodnie wzgórze położone jest nad samym Nilem i mierzy około 1,5 km długości. Zachodnie jest znacznie większe, około 3 km długości i 1,5 km szerokości. Podzielona jest ona dwoma większymi „wąwozami” (ryc. 4).

Wzgórza te znajdują się w miejscu, gdzie dolina Nilu nagle się zwęża, po czym znowu ma swoją zwyczajną szerokość. Dało to Henriemu de Morganowi powód do przypuszczeń, że w najdawniejszych dziejach Egiptu to zwężenie doliny i obydwie skały mogły spowalniać przepływ Nilu i w konsekwencji tworzyć jezioro⁵. Teorię tę można poprzeć dodatkowymi argumentami, tj. wynikami analizy archiwalnych map i archiwalnych zdjęć satelitarnych, które potwierdziły istnienie tam obszarów bagiennych; stosunkowo małe zagęszczenie osadnictwa pod koniec XVIII wieku, w porównaniu do okolicznych terenów, mogło być spowodowane niegościnnością obszaru wynikającą z zabagnienia; liczne starożytne toponimy z tego regionu zawierające człon „wyspa”⁶. Przyjąć więc można, że na południe od Gebelein znajdowało się zastoisko wody i/lub bagna. Niezbędne są jednak badania geologiczne w celu zweryfikowania tej hipotezy.

Nazwa Gebelein, podobnie jak i jej starożytny odpowiednik Inerti, powinna być stosowana jako określenie miejsca obejmującego obydwie skały i ich bezpośrednie sąsiedztwo nie zaś jako nazwa stanowiska archeologicznego, czy

---

¹ Przypuszcza się, że obszar Gebelein należał do czwartego nomu górnoegipskiego, chociaż budzi to pewne kontrowersje (zob. Brovanski 1976: 31).

² Helck 1974: 78-83; Otto 1952.

³ Habachi 1975: 33. Na cytowanej przez Laliba Habachi’ego steli wzmankowane są dwa bóstwa, Hathor Pani Gebelein i Sobek Pan Sumenu. Królewskie imiona zwrócone są w dwie różne strony a znaki w imionach bóstw „patrzają” na kartusze. Sugeruje to, że hieroglify każdego imienia „patrzyły” w stronę miejsca kultu bóstwa, którego imię znajdowało się przy kartuszu. Stelę ustawiono więc zapewne na zachodnim brzegu Nilu, między Sumenu a Gebelein, w taki sposób, że jej północna część z mimieniem Sobka była na północy a kartusz zwrócony był ku jego sanktuarium a południowa analogicznie z Hathor na południu i imieniem patrzącym w stronę jej sanktuarium.

⁴ Vandorpe, Waebens: 2010: 50; Wildung 1977: kol. 447.

⁵ H. de Morgan 1912: 49.

⁶ Ejsmond 2013: 32-35.

starożytnej osady, gdyż znajduje się ich tam kilka. Należy też odróżnić samo „Gebelein”, rozumiane jako zespół stanowisk, od „regionu Gebelein” obejmującego dalej położone stanowiska archeologiczne, które powiązane były ze znajdującym się w Gebelein lokalnym ośrodkiem centralnym¹.

Toponimy związane z regionem Gebelein są liczne², zapewne część z nich jest tożsama, tj. niektóre nazwy mogły odnosić się do tego samego miejsca w jednym i/lub różnych okresach. Spośród sporej liczby toponimów należy wymienić najważniejsze. Część z nich można powiązać ze znanymi stanowiskami archeologicznymi w obrębie zespołu stanowisk w Gebelein i w regionie.

Zacznając od samego zespołu stanowisk, wątpliwości nie budzi lokalizacja Per-Hut-Heru (Per-Hathor, egipskie „Dom Hathor”), które znajdowało się na północnej części wschodniej skały i na jej zboczach oraz u zachodniego podnóża. Zhellenizowana nazwa tego miasta brzmiała Pathyris, które nazywano też Afrodytopolis, ze względu na miejscowy kult bogini Hathor, utożsamianej przez Greków z Afrodytą³. Po wschodniej stronie rzeki położone są kamieniołomy w Dibabija⁴. Na południe od Gebelein znajdowało się Tafnis, gdzie do początków XIX wieku zachowały się pozostałości osady i „późnej nekropoli”, położonej w kierunku pustyni⁵. Dalej było Asfun al-Mata’ina – starożytne Asfynis. Niewiele wiadomo na jego temat. Stała tam świątynia z Okresu Grecko-Rzymskiego, obecnie całkowicie zniszczona. Odkryto tam też rzeźby datowane na czasy XIII i XVIII Dynastii a także zabytki z czasów III Okresu Przejściowego⁶. W czasie wykopalisk ratowniczych przebadano cmentarzysko datowane na Okres Późny⁷. Nazwa Asfynis może pochodzić od toponimu Hesefenet, które było uproszczoną nazwą domeny grobowej króla Seneferu o nazwie Hut-Seneferu⁸. Po wschodniej stronie Nilu leży Mo’alla, gdzie znajduje się nekropola, między innymi, z grobowcem nomarchy Anchtifiego z czasów początku I Okresu Przejściowego. Teren między Mo’allą a ed-Deir na południu był zasiedlony od Okresu Predynastycznego do czasów Grecko-Rzymskich⁹.

Papirus Goleniszczeffa z czasów Ramzesa IX, wymieniający toponimy z południa na północ, podaje następującą kolejność osiedli w regionie Gebelein: Per-Hut-Heru, Sumenu, Iu-em-iteru¹⁰ (zwane też Jumiteru lub Junitru). Na północ od zachodniej skały znajdował się *kom*¹¹, zapewne pozostałość po osadzie. Możliwe, że było to starożytne Sumenu, nazywane też Krokodylopolis. Jak po-

---

¹ Zob. Fisher 1961: 44-46.

² Zob. Gauthier 1921-1935.

³ Vandorpe, Waebens 2009: 18-35.

⁴ Porter, Moss 1962: 170.

⁵ Weigal 1913: 399-400; Wilkinson 1833: 425-426.

⁶ Porter, Moss 1962: 167; Weiglall 1913: 300.

⁷ Barky 1968; Barky 1973; Manassa 2011: 3.

⁸ Fiore-Marochetti 2010: 1.

⁹ Manassa 2011.

¹⁰ Baldacci 1976: 40.

¹¹ Jacotin 1826: pl. 5.

daje Strabon, było to „miasto krokodyla, które ma w poważaniu to zwierzę”¹, co wynikało z miejscowego kultu Sobka, którego symbolem był krokodyl. W miejscowości el-Mahamid Qibli odkryto pozostałości nowopaństwowej świątyni poświęconej temu bogu². Inskrypcja z czasów Nowego Państwa podaje, że „Sobek pan Sumenu przebywający w Jumitru”³. W świetle zacytowanej inskrypcji i *Papirusu Goleniszczeffa* można zasugerować, że odkryta świątynia znajdowała się w Jumitru a Sumenu znajdowało się na południe od niej. Kult Sobka w regionie Gebelein ma bardzo starą metrykę⁴, natomiast odkryte pozostałości świątyni datowane są jedynie na czasy XVIII i XIX Dynastii⁵. Możliwe więc, że na skutek zmian koryta rzeki Sumenu/Krokodylopolis zmieniało swoje położenie. Teksty z różnych okresów wymieniają osadę Iu-em-iteru/Iu-em-itur (eg. „wyspa na rzece”⁶, toponim ten interpretowany jest również jako nazwa domeny grobowej⁷), gdzie czczono Sobka⁸. Część ludności Sumenu i Iu-em-iteru była zapewne chowana na nekropoli w er-Rizeikat, która była użytkowana w czasach predynastycznych oraz Średniego⁹ i Nowego Państwa¹⁰.

Na mapie Pierre’a Jacotina¹¹ sporządzonej w czasie ekspedycji Napoleona do Egiptu (1798-1801 r.) zaznaczono miejscowość Haut, na północ od Gebelin. Toponim ten może być pozostałością po starożytnej egipskiej nazwie, np. Hut-Sechem, tj. „domena”, „majątek”¹². Na podstawie różnych źródeł pisanych w tej części regionu Gebelein lokalizowany jest majątek datowany na Okres Późny i Grecko-Rzymski¹³, co potwierdzałoby taką interpretację pochodzenia nazwy Haut.

Dzięki *Wielkiemu Tekstowi Donacyjnemu*, który został wyryty na ścianach świątyni w Edfu oraz licznym świadectwom pisanim z Okresu Grecko-Rzymskiego możliwa jest próba rekonstrukcji przebiegu kanałów oraz własności ziemskiej w regionie Gebelein¹⁴ w Okresie Późnym i czasach ptolemejskich.

---

¹ Strabo 17.1.47.

² Barky 1971.

³ Habachi 1956: 54-55.

⁴ Z Gebelein i er-Rizeikat pochodzą predynastyczne zabytki, np. ceremonialne noże z przedstawieniami krokodyla i kamienny model łodzi z głową tego zwierzęcia (Emmons i in. 2010: 75).

⁵ Barky 1971.

⁶ Gauthier 1925: 4, 48; Gauthier 1929: 149.

⁷ Baldacci 1976: 16; Jacquet-Gordon 1962: 119.

⁸ Nims 1952: 34-35.

⁹ Weigall 1913: 269; Rosati 2004.

¹⁰ Hayes 1939, zob. Ejsmond, Chyla, Baka 2015.

¹¹ Jacotin 1826: pl. 5.

¹² Megally 1991.

¹³ Meeks 1972: pl. I, IV.

¹⁴ Vandrope, Vaebens 2009; Meeks 1972; Manning 2003.

Historia badań

Gebelein było odwiedzane przez różnych uczonych, np. Ludwiga Nordena (1735 r.)¹, Richarda Pococke'a (1738 r.)², Dominique'a Vivanta Denona (1800 r.)³, ale dopiero w 1885 rozpoczęły się tam pierwsze, oficjalne badania archeologiczne Gastona Maspero, ówczesnego dyrektora egipskiej Służby Starożytności. Nie wiadomo dokładnie, kiedy i gdzie w obrębie zespołu je prowadził. Po tych wykopalisach do Muzeum Kairskiego trafiło wiele predynastycznych, ceramicznych naczyń⁴. Jego wizyty i opisy Gebelein zawarte są w zbiorczym raporcie z badań i podróży⁵. Miejsce to odwiedzili też Eugène Grébau i George Daressy (1891-1892 r.)⁶, którzy kopiowali tam inskrypcje. Ich badania zostały zrelacjonowane przez Willoughby'ego Fräsera⁷, prowadzącego tam prace zimą roku 1893. W swoim raporcie opisał wiele inskrypcji i stel z Gebelein. W tym samym roku dyrektor egipskiej Służby Starożytności, Jacques de Morgan, wysłał do Gebelein inspektora zabytków Górnego Egiptu, Georges'a Foucarta, który przeprowadził krótkie badania i przywiózł do Kairu, między innymi, fragment rzeźby z imieniem hyksoskiego władcy Chiana⁸. W 1899 roku odbyły się niemieckie badania na terenie zachodniej skały, którymi kierował Georg Steindorff⁹. W wyniku tych prac do Berlina trafiło wiele zabytków z grobów datowanych na czasy I Okresu Przejściowego i Średniego Państwa. Gebelein na przełomie XIX i XX wieku było dobrze znane handlarzom starożytności jako miejsce pozyskiwania zabytków na handel antykwaryczny. Pod koniec lat dziewięćdziesiątych XIX stulecia Wallace Budge, zachęcony informacjami, że w Gebelein można łatwo znaleźć dobrze zachowane ludzkie szczątki z czasów naqadyjskich, rozpoczął tam wykopaliska, w czasie których znalazł sześć znakomicie zachowanych ciał z IV tysiąclecia p.n.e.¹⁰. Warto nadmienić, że z Gebelein pochodzi jeszcze jedno takie naturalnie zmumifikowane ciało, które znajdowało się w kolekcji Roberta de Rustafjaella (ryc. 5)¹¹. W 1900 roku James E. Quibell zakupił w Qena zestaw późnopredynastycznych (Naqada II/III) zabytków, które według sprzedawcy miały pochodzić z jednego grobowca w Gebelein¹². W 1907 roku Henri de Morgan odwiedził Gebelein w czasie swojego *surveyu* w południowym Egipcie, mimo że, jak podaje, nie był to teren jego

---

¹ Norden 1755: XCVIII.

² Pococke 1743: 111.

³ Denon 1800.

⁴ Journal d'Entrée tom. IV, od s. 170.

⁵ Maspero 1893a: 211; 1893b: 231-232.

⁶ Daressy 1894: 42-43; Fiore Marocchetti 2013: 6.

⁷ Fraser 1893: 496-500.

⁸ J. de Morgan 1894: 414.

⁹ Steindorff 1901.

¹⁰ Budge 1920: 359-360.

¹¹ de Rustafjaell 1913: pl. XXVI.

¹² Quibell 1901; Ejsmond 2014.

koncesji badawczej. Namierzył tam dwa predynastyczne stanowiska osadnicze¹. W latach 1908-1909 w Gebelein pracowali dwaj Francuzi, Louis Lortet i Cécil Gaillard, których interesowała głównie fauna oraz badania antropologiczne. Znaleźli oni naturalnie zmumifikowane ludzkie szczątki i liczne predynastyczne zabytki, które trafiły do Lyonu².

W 1910 roku prace w Gebelein rozpoczęła misja włoska z Muzeum Egipskiego w Turynie pod kierownictwem Ernesta Schiaparellego, inicjując tym samym długi okres włoskiej koncesji archeologicznej w tym miejscu. Kolejne sezony misji włoskiej odbyły się w latach 1911, 1914 i 1920 w różnych miejscach w obrębie Gebelein³. Śmierć Ernesta Schiaparellego w 1928 roku nie przerwała jednak włoskich badań, którymi w kolejnych sezonach kierował Giulio Farina (1930, 1934-1935, 1937)⁴. Misja włoska przeprowadziła najbardziej kompleksowe badania Gebelein, które objęły różne stanowiska wewnątrz tego zespołu. Ich wykopaliska, podobnie jak prace wcześniejszych badaczy, nie zostały jednak nigdy w pełni opublikowane. Po długiej przerwie Włosi powrócili do Gebelein na trzy krótkie sezony (1995, 1996, 1999), prowadzone przez Annę Marię Donadoni Roveri, Giovanniego Bergaminiego i Alessandro Roccatiego⁵.

W 2013 roku miał miejsce jednodniowy rekonesans członków Koła Naukowego Starożytnego Egiptu „Kemet” z Uniwersytetu Warszawskiego w składzie Wojciech Ejsmond, Julia Chyla i Cezary Baka, a w roku 2014 przeprowadzono pierwszy sezon prac powierzchniowych, w którym wzięli także udział Dawid F. Wieczorek i Piotr Witkowski. Zainicjowano w ten sposób projekt, prowadzony z ramienia Centrum Archeologii Śródziemnomorskiej UW im. Kazimierza Michałowskiego, zakładający, między innymi, badania ratownicze na najbardziej zagrożonych częściach zespołu, dokumentację widocznych w terenie obiektów archeologicznych oraz studia nad nieopublikowanymi zabytkami z różnych muzeów i magazynów egipskiej Służby Starożytności.

Dzieje i rola zespołu stanowisk w Gebelein

Najstarszym śladem ludzkiej obecności w Gebelein jest stanowisko datowane na środkowy i późny paleolit⁶. Położone jest ono na niewielkim wzniesieniu na zachód od zachodniej skały (C na ryc. 2). Na terenie obydwu skał znajduje się sporo wychodni kamienia, które były eksploatowane w późniejszych okresach, a na całym obszarze zachodniej skały można znaleźć narzędzia krzemienne z różnych okresów.

---

¹ H. de Morgan 1912: 49. W cytowanym artykule, który ukazał się po śmierci autora, znajduje się błędna data badań, tj. rok 1908. Z badań archiwalnych wynika, że *survey* miał miejsce w 1907 roku (Needler 1984: 70).

² Lortet, Gaillard 1909: 29-38, 225-238.

³ Schiaparelli 1921. Ejsmond 2013.

⁴ Farina 1929; 1937. Anonim 1930; 1935; 1937.

⁵ Donadoni Roveri 1994, 1996, 1999a. Donadoni Roveri i/lub Bergamini 2004: 74-79.

⁶ Autor chciałby w tym miejscu podziękować Adamowi Grylakowi za analizę krzemieni z tego stanowiska.

W Okresie Predynastycznym, kiedy na terenie Egiptu znajdowało się kilka protopaństw, poprzedników królestwa faraonów, zespół stanowisk archeologicznych w Gebelein był jednym z centrów władzy nad Nilem. Gebelein stawiane jest w jednym rzędzie z najważniejszymi ośrodkami tamtych czasów, jakimi były Hierakonpolis, Naqada, Abadija (zespół stanowisk Hu/ Diospoli Parva) i Abydos-Thi(ni)s. Przypuszcza się, że ośrodkiem tym mogli rządzić lokalni władcy¹.

U północno-zachodniego podnóża zachodniej skały znajdowała się nekropola użytkowana od czasów kultury Naqada I (B na ryc. 2 i ryc. 3). Rozwijała się ona w kierunku wschodnim, gdzie znaleziono pochówki z czasów Naqady II. Z tej nekropoli pochodzi, między innymi, tzw. „tkanina z Gebelein”. Z powodu niedostatecznego poziomu dokumentacji nie wiadomo, w którym grobowcu została ona znaleziona, oraz jakie inne zabytki towarzyszyły temu pochówkowi. Uniemożliwia to dokładne określenie chronologii tego zabytku. Wiadomo jedynie, że tkanina ta leżała obok ciała zmarłego. Na podstawie cech stylistycznych przyjęło się, że powstała ona w okresie Naqada Ic-IIa². Była to płachta materiału, z której zachowały się jedynie strzępy, na których widoczne są malowane przedstawienia obrazujące jakiś rytuał lub scenę tryumfu władcy³. Widoczne są dwa przedstawienia łodzi. Na jednej z nich siedzi osoba w koronie. Na innych strzępach widać osoby z rękami uniesionymi ku górze oraz sceny myśliwskie. Jedynym analogicznym zabytkiem jest malowidło z grobowca nr 100 w Hierakonpolis, który uznawany jest za miejsce spoczynku lokalnego władcy protopaństwa ze stolicą w Hierakonpolis⁴. Można więc podejrzewać, że u północnego podnóża zachodniej skały znajdowała się nekropola lokalnej elity, w tym miejscowych władców. Zasięg i charakter ich władzy jest nieznan. W roku 1900 James E. Quibell zakupił zestaw zabytków, które miały pochodzić z jednego grobowca w Gebelein⁵. Zestaw ten datowany jest na przełom okresu Naqada II i III i interpretowany jest jako wyposażenie pochówku lokalnego władcy⁶. W jego skład wchodzi, między innymi, krzemienno-sztylet ze złotą rękojeścią, kilka krzemienno- i kamiennych noży, a także drewniany element w kształcie byczej lub krowiej nogi, który zapewne stanowił część łoża. W innym predynastycznym grobie w Gebelein również znaleziono tego typu zabytek⁷, natomiast Metropolitan Museum of Art w Nowym Jorku posiada całe, dobrze zachowane łoże z takimi nogami, które pochodzi z tego zespołu stanowisk⁸. Są to bardzo rzadkie zabytki dla Okresu Predynastycznego. Występują one jedynie na najważniejszych cmentarzyskach tamtych czasów, jak nekropola elity w Hierakonpolis⁹ czy

---

¹ Wilkinson 2000; Ejsmond 2015.

² Adams, Ciałowicz 1988: 36.

³ Williams, Logan, Murane 1987.

⁴ Huyge 2014.

⁵ Quibell 1901.

⁶ Ejsmond 2015.

⁷ D'Amicone 1994: 20.

⁸ MMA 86.1.39.

⁹ Adams 1996: 15 – 16.

cmentarzysko T w Naqadzie¹, gdzie chowano władców tamtejszych protopaństw. Tuż na północ od tej nekropolii znajdowała się predynastyczna osada (A na ryc. 2). Niestety, nie była ona nigdy przedmiotem badań archeologicznych. Prawdopodobnie było to starożytne Sumenu, którego nazwa pojawia się najwcześniej na odciskach pieczęci z Okresu Wczesnodynastycznego². Na tej podstawie można wnioskować, że było to wtedy centrum administracyjne. Zaryzykować można też stwierdzenie, iż to tam rezydowali władcy chowani na pobliskiej nekropolii³.

Nie jest to jedyne cmentarzysko datowane na Okres Predynastyczny w Gebelein. Opisy badaczy, którzy prowadzili tam wykopaliska na przełomie XIX i XX wieku, są skąpe i miejscami niejednoznaczne. Dodatkowym utrudnieniem w ich zrozumieniu są zmiany w krajobrazie, jakie zaszły w Gebelein przez ostatnie 100 lat. Dotychczasowe badania umożliwiły próbę rekonstrukcji krajobrazu sprzed tych zmian, co pomogło w zrozumieniu relacji z tych prac⁴.

Z opisów Louisa Lorteta i Cécila Gaillarda zrozumieć można, że istniały tam przynajmniej dwie predynastyczne nekropole⁵. Opisana wyżej na północy i druga, między wschodnią a zachodnią skałą⁶. Z opisu Wallice'a Budge'a można zrozumieć, że jakieś cmentarzysko położone było u południowego podnóża zachodniej skały⁷ (prawdopodobnie okolice F na ryc. 2). Znalazł on tam sześć znakomicie zachowanych naturalnych mumii z czasów kultury Naqada II⁸. Prawdopodobnie z tej nekropolii pochodzą też ciała odkryte przez L. Lorteta i C. Gaillarda. Robert de Rustafjael posiadał w swojej kolekcji znakomicie zachowaną naturalną mumię, która miała pochodzić z Gebelein⁹. Dokładne miejsce jej znalezienia nie jest jednak znane.

W południowej części zachodniej skały odkryto także predynastyczne rytymaskalne przedstawiające gazele, żyrafy, myśliwego i psa. Koncentrują się one w jednym miejscu na pochyłej ścianie (poza kilkoma odseparowanymi przedstawieniami, ok. 50 m na północ), tworząc bardzo zagęszczoną galerię sztuki naskalnej. Miejsce to znajduje się dokładnie naprzeciwko późniejszej świątyni Hathor, która istniała w Gebelein od Okresu Wczesnodynastycznego¹⁰.

Położenie ostatnio wymienionej nekropolii, koncentracja sztuki naskalnej i jej lokalizacja w pobliżu świątyni, która znajdowała się na szczycie wschodniej skały przynajmniej od Okresu Wczesnodynastycznego, wskazuje na istnienie w

---

¹ Petrie, Quibell 1896: 24.

² Zob. Regulski 2010: 130.

³ Ejsmond 2013: 139.

⁴ Chyla 2012; Ejsmond 2013: 132-138.

⁵ Gailard, Lortete 1909: 229-230.

⁶ Ejsmond 2013: 40.

⁷ Budge 1920: 359-360; Ejsmond 2013: 40.

⁸ Budge 1920: 359-360.

⁹ Rustafjaell 1913: pl. XXVI.

¹⁰ Ejsmond, Chyla, Baka, w druku.

tej części Gebelein osady, poprzedniczki późniejszej Per-Hut-Heru z czasów faraonów¹.

Z ciekawszych predynastycznych zabytków pochodzących z Gebelein należy wymienić figurki lwów². Nie wiadomo, gdzie dokładnie zostały znalezione. Gdy kontekst znalezienia takich przedmiotów jest znany, to znajdowane one były w pochówkach osób towarzyszących władcy³. Z Gebelein pochodzą również dwa kamienne noże o osobliwym, jak na Okres Predynastyczny lub Wczesnodynastyczny, wyglądzie. Ich uchwyty dekorowane są przedstawieniami krokodyli. Głową krokodyla dekorowany jest też kamienny model łodzi, znaleziony w er-Rizeikat⁴. Zabytki te są więc najstarszymi świadectwami kultu bóstwa manifestującego się pod postacią krokodyla, który w tym regionie czczony był w czasach dynastycznych jako Sobek

Znacznie mniej wiadomo o Gebelein w Okresie Wczesnodynastycznym. Z zespołu tego pochodzi kilka pozbawionych kontekstu zabytków, jak fragment kamiennej rzeźby przedstawiającej lwa. Tego typu artefakty znane są z terenów świątyń w Koptos i Hierakonpolis. Zapewne egzemplarz z Gebelein był elementem dekoracyjnym takiego miejsca kultu, podobnie jak wymienione wcześniej rzeźby⁵. Z tej samej świątyni⁶, która wznosiła się na szczycie wschodniej skały, pochodzą dwa wapienne bloki, pokryte dekoracją wykonaną w technice wypukłego reliefu⁷. Sceny na obydwu blokach zachowały się fragmentarycznie. Turynski egzemplarz (Tur. Suppl. 12.341) pochodzi z włoskich wykopalisk⁸. Przedstawiono na nim króla. Na biodrach ma pas składający się z kilku rzemień, za który przełożone jest berło. Do pasa przymocowany jest ogon, element królewskiego stroju, oraz osłona na fallus. Jest to rzadki element w przedstawieniu faraona. Na bloku z Muzeum Kairskiego (TL 20/1/21/7) postać władcy nie zachowała się, ale na jego obecność wskazują inne elementy kompozycji. Być może była to scena fundacji miejsca kultu, na której król w towarzystwie bogini Seszat naciąga sznur w celu wytyczenia osi i przebiegu murów świątyni⁹. Pierwszym władcą, który zaczął używać kamienia na szerszą skalę w architekturze był Cha-sechemui, ostatni władca II dynastii, który ufundował świątynie także w Hierakonpolis¹⁰ i el-Kab¹¹. Miasta te były szczególnie ważne dla ideologii władzy królewskiej. El-Kab było miejscem kultu bogini Nechebet, opiekunki królewskiej korony Górnego Egiptu. Hierakonpolis było ważnym ośrodkiem kultu

---

¹ Ejsmond 2014.

² Petrie Museum UC: 15191-4.

³ Davies 1981: 41.

⁴ Emmons i in. 2010: 75.

⁵ Davies 1981.

⁶ Bussman 2010: 58-62 i 283.

⁷ Smith 1949: 137.

⁸ Curto 1953.

⁹ L. Morenz (1994: Abb. 4) rekonstruuje postać faraona w tym miejscu, chociaż dobór nakrycia głowy władcy (tj. *nemes*) jest mało trafny.

¹⁰ Quibell 1900: 6; Smith 1946: 36.

¹¹ Sayce, Clarke 1905: 239.

Horusa, z którym utożsamiano każdego władcę. Obdarzenie mało znaczącego ośrodka świątynią z kamiennymi elementami architektonicznymi byłoby ewenementem w tamtym okresie. Świadczy to o dużym znaczeniu Gebelein pod koniec Okresu Wczesnodynastycznego.

Dla wczesnego Starego Państwa mamy niewiele źródeł mówiących o dziejach Gebelein. Wiadomo, że w północnej części zachodniej skały odkryto liczne pochówki¹, ale ich datowanie budzi wątpliwości. Sytuacja zmieniła się w czasach IV dynastii, kiedy to pojawiają się liczniejsze świadectwa rozwoju Gebelein. Na czasy tej dynastii datowany jest zbiór papirusów (jednych z najstarszych znanych do tej pory), odkryty na północnej nekropoli. Drewniana skrzynka zawierała kilkanaście papirusów będących dokumentami związanymi, między innymi, z funkcjonowaniem położonej w Gebelein domeny grobowej oraz świątyni². Na czasy V dynastii datowane są pochówki z dobrze zachowanymi ciałami. Przy jednym z nich znaleziono pieczęć z imieniem Hathor, co jest najstarszym poświadczeniem tej bogini na terenie Gebelein³.

W 1911 roku Virginio Rossa, odpowiadający za prace polowe w Gebelein pod nieobecność kierownika, Ernesta Schiaparellego, odkrył nienaruszony pochówek kilku osób. Grób został wykuty w skale, nie odnaleziono jednak towarzyszącej mu kaplicy, gdzie znajdowałyby się stele z imionami i tytułami właścicieli, podobnie w samym grobowcu nie odnaleziono żadnych imion. Z tego powodu jest to tzw. „Grobowiec Nieznanych”.

Dokładna lokalizacja tego obiektu nie jest znana. Wiadomo, że hypogeum zostało wycięte w połowie wysokości zbocza skały. Zachowało się wejście – szerokie na około 1,40 m i wysokie na ok. 2 m. Dalej przechodziło się do trzech pomieszczeń. Pierwszy pochówek należał do mężczyzny, którego sarkofag wycięto z wapienia. Ciało było, kończyła po kończynie, zawinięte w bandaże, które na głowie i klatce piersiowej były pomalowane, odtwarzając włosy, oczy, usta i sutki. Prześwietlenie promieniami Rentgena wykazało, że zwłoki nie miały twarzy. W jej miejsce umieszczono maskę z wosku. Drugi z sarkofagów nie zawierał ciała, a trzeci, który znajdował się w głębi pomieszczenia, okazał się bardzo interesujący. Ciało chroniły dwie trumny. Zewnętrzna, dużych rozmiarów, wykonano z dużych i grubych desek. Drugi, wewnętrzny sarkofag, wykonano z importowanego z Libanu cedru. W wewnętrznym sarkofagu zmarłego, owiniętego w bandaże, złożono w podobny sposób do pochówku w opisanym wcześniej kamiennym sarkofagu. Również bandaże na twarzy zostały pomalowane w sposób podobny do opisanego powyżej. Cechy zespołu zabytków oraz grafia hieratyki na drewnianych skrzynkach do przechowywania szat pozwalają datować pochówki na drugą połowę V dynastii, na okres pomiędzy końcem rządów Nefer-ir-ka-Ra oraz początkiem Ni-user-Ra. Ze względu na bogate wyposażenie tego grobu, które ze względu na ograniczoną długość artykułu

---

¹ Anonim 1930; 1935; 1937.

² Posener-Kriéger 2004.

³ Brunton 1940.

trudno by tu wymienić, należy uznać pochowanych w nim „nieznanych” za bardzo ważne osobistości¹.

Odkrycia dokonane w części nekropoli z przełomu Starego Państwa i I Okresu Przejściowego (okolice D na ryc. 2) dotyczą ciekawych pochówków, wśród których znajdował się wyjątkowy malowany grób „kapitana oddziałów” z Gebelein o imieniu Iti, który żył w czasach VI dynastii. Groby z tego okresu znajdowały się częściowo na terenie predynastycznej lub wczesnodynastycznej osady w północnej części zespołu stanowisk. W grobie odnaleziono sarkofag z drewna cedrowego z inskrypcją po zewnętrznej stronie, w której zmarły określał siebie jako „ten, którego szanuje król Pepi II”².

Wśród najważniejszych odkryć datowanych na I Okres Przejściowy znajduje się grobowiec innego Itiego, „skarbnika królewskiego”, „naczelnika oddziałów” oraz jego żony Neferu. Grobowiec ten, którego lokalizacja przez wiele lat była zapomniana³, znajdował się do niedawna na północno-wschodnim zboczu zachodniej skały. Niestety, w ostatnich latach został całkowicie zniszczony przez rozrastającą się osadę Gherira Północna. Dzięki charakterystycznej architekturze oraz przedstawieniom, grób ten stanowi ważny przykład sztuki omawianego okresu i zarazem był cennym dokumentem historycznym. Szczęśliwie, dekoracja malarska została przetransportowana na początku XX do Muzeum Egipskiego w Turynie.

Grób, częściowo wykuty w skale, posiadał fasadę składającą się z rzędu 16 filarów. Następnie przechodzi się do korytarza, którego sufit miał kolebkowe sklepienie i z którego wchodziło się do jedenastu pomieszczeń. Centralne z nich było kaplicą, a pozostałe służyły do przechowywania darów grobowych. Repertuar przedstawień malarskich wykonanych w korytarzu i na filarach przedstawia typowe tematy, znane już z grobów Starego Państwa i ściśle powiązane z kultem grobowym, np. składanie darów i ofiary ze zwierząt. Pojawiają się też nieznane wcześniej elementy. Przedstawienia o charakterze wojskowym wnoszą nową jakość w repertuar scen grobowych. Ożaglowana i uzbrojona w tarcze łódź, wojownicy i łucznicy nubijscy w swych charakterystycznych strojach prezentują się przed Itim, któremu towarzyszy pies. W tej samej scenie czarny więzień zostaje przyprowadzony przed oblicze Itiego.

Grób Itiego, mimo że był naruszony w przeszłości, dostarczył wielu obiektów wyposażenia grobowego, przede wszystkim niezwykle licznego sprzętu domowego – razem ponad 200 przedmiotów. Dekoracja grobowca Itiego ma niektóre z cech stylistycznych malowideł regionu tebańskiego z początków XI dynastii, w szczególności grobów Intefów z nekropoli et-Tarif. Byłoby to pierwszą fazą wpływu szkoły artystycznej Teb na Gebelein⁴, podkreślić należy też, że sama forma grobowca z portykiem ma genezę tebańską⁵.

---

¹ D’Amicone 1994: 28-39.

² Leospo 1994: 43.

³ Bergamini 2005.

⁴ Leospo 1994: 58.

⁵ Seidlmayer 2003: 124.

Niemal współczesny grobowi Itiego (być może minimalnie starszy) jest pochówek Iniego, “skarbnika królewskiego”, “wielkiego naczelnika nomu” i “arcykapłana Sobka”. Został on odnaleziony w nietkniętym stanie na północnej nekropolii. Zachowały się w nim liczne modele. Zestaw uzupełnia rzeźba przedstawiająca samego Iniego¹. Z jego grobowcem wiąże się hipoteza Edwarda Brovarskiego, który zasugerował, że dynastia Intefów mogła pochodzić z Gebelein². Jednak jedynym i zarazem słabym, argumentem jest to, że imię naczelnika nomu Iniego, może być skróconą wersją imienia Intef (*jn-jt.f > jnj*).

Wśród późniejszych pochówków, na uwagę zasługuje grób Iqera, którego komora grobowa zawierała wielki, drewniany sarkofag. Z zabytku przetrwała wewnętrzna dekoracja, z repertuarem przedstawień z wczesnej wersji *Tekstów Sarkofagów*, co pozwala stwierdzić, że grób nie może być późniejszy niż druga połowa XII dynastii³.

W południowo-wschodniej części wschodniego wzgórza (I na ryc. 2) znajdowała się inna nekropola, gdzie grobowce wykuto w zboczu skały. Przez otwarty dziedziniec wchodziło się do pomieszczenia, którego sklepienie wsparte było na filarach, dalej przechodziło się do komory sarkofagowej. Na podstawie formy grobowce te można datować na czasy późnego Starego Państwa i/lub początku I Okresu Przejściowego, ale niezbędne są szczegółowe badania tego cmentarzyska w celu zweryfikowania datowania.

Druga nekropola z czasów I Okresu Przejściowego i Średniego Państwa położona jest w środkowej i południowej części wschodniego zbocza zachodniego wzgórza⁴. Groby mają tu prostą konstrukcję. Najczęściej były to szyby, niejednokrotnie na jego dnie, w jednej ze ścian, wykuwano nisze na sarkofag. Konstrukcja zwieńczona była zapewne nadbudową w formie mastaby. Często zachowały się pozostałości ceglanej konstrukcji u wejścia do szybu. Istnieje też kilka grobowców wykutych w zboczu skalnym tak, że wchodziło się bezpośrednio do komory grobowej. Datowanie tych obiektów jest jednak trudne ze względu na to, że grobowce te były rabowane i wtórnie użytkowane.

Na czasy późnej XI i początku XII dynastii datowane są grobowce w południowej części tej nekropolii. Odkryto tam, między innymi, duży grobowiec z portykiem, który znajduje się u stóp skały w kształcie piramidy. Jego centralne usytuowanie na osi „naturalnej piramidy” jest nieprzypadkowe (ryc. 6). Od południa graniczy on z podobnym grobowcem o podobnej konstrukcji. Na północ od niego znajduje się kolejna, mniejsza, skała w kształcie piramidy, u podnóża której usytuowano inny grobowiec. Kwestią dyskusyjną jest to, czy skały te zostały w starożytności lekko wyprofilowane, żeby nadać im bardziej regularne kształty. Wokół tych grobowców znajdują się inne pochówki z czasów wczesne-

---

¹ Leospo 1994: 54-58.

² Brovarski 1976: 35.

³ Leospo 1994: 58.

⁴ Anonim 1930; 1935; 1937.

go Średniego Państwa. Niestety, nekropola ta w ostatnich latach została mocno uszkodzona przez rozrastającą się obok osadę i pola uprawne¹.

Iti, właściciel opisanego wyżej malowanego grobowca z portykiem, na którego steli (CG 20001) znajduje się istotna dla tego regionu autobiografia, był ważną postacią w pobliskim mieście Iu-em-iteru. W czasie głodu zaopatrywał je w zboże, podobnie jak Armant, podaje, też że był „filarem Teb”, co świadczy o przynajmniej nominalnej przynależności Gebelein do czwartego nomu Tebańskiego. Można podejrzewać, że region Gebelein był administrowany z Gebelein, skoro w tym miejscu znajdowało się tak duże nagromadzenie pochówków wysokich dygnitarzy. Stosowanie w autobiografii podobnego, jak u Anchtifiego z Mo'alli, motywu dobrego urzędnika, filantropa, którego zdolności organizatorskie legitymizują do sprawowania władzy², jak i monumentalne grobowce mogą świadczyć o ambicjach przedstawicieli miejscowej elity, która być może korzystając z położenia ich ośrodka na granicy walczących nomu tebańskiego i trzech południowo-egipskich nomów rządzonych przez Anchtifiego starała się uzyskać niezależność, balansując między dwiema walczącymi stronami.

Na steli żołnierza Qedesa (Berlin 24032), opisana została postać bogatego mieszkańca Gebelein³. Jest on synem Itiego i ojcem innego Itiego. Nie wiadomo, niestety, czy jest to ta sama „rodzina Itich”, do której należał grobowiec z portykiem, z którego pochodzą stele turyńska (Turyn 13114) i kairska (CG 200001)⁴. Oprócz stel Itich, „naczelników oddziałów”, z Gebelein pochodzą jeszcze dwie stele „generałów” z końca I Okresu Przejściowego. Krakowska stela należała do Rudz-em-qebeh⁵ i turyńska do Dżemiego⁶. Stele te świadczą o ważnej wojskowej funkcji, jaką pełniło Gebelein na przełomie I Okresu Przejściowego i Średniego Państwa.

Stele z regionu Gebelein odznaczają się osobliwym stylem, charakterystycznym tylko dla miejscowego warsztatu. Dokładna proveniencja wielu z nich nie jest znana, gdyż pochodzą one z rynku antykwarycznego, więc na podstawie cech stylistycznych przypisywane są do warsztatu obejmującego Gebelein, Rizeikat i Mo'allę⁷.

Grupa stel z regionu Gebelein poświadcza, że mieszkali tam nubijscy najemnicy, którzy asymilowali się z lokalną ludnością. Są oni przedstawieni w charakterystycznych dla Nubijczyków strojach, na głowach mają bujne włosy, a kolor ich skóry jest ciemniejszy niż Egipcjan⁸. Warto tu wspomnieć o ciekawym fakcie. W położonych w Nubii egipskich twierdzach w Buhen i Semnie na stelach z późnego Średniego Państwa często pojawia się Sobek z Sumenu. Podej-

---

¹ Donadoni Roveri 1996; 1999a; Bergamini 2005.

² Lichtheim 1988: 25; Seidlmayer 2003: 119.

³ Lichtheim 1973: 90.

⁴ Fisher 1961: 56.

⁵ Szafranski 1994, 13-14.

⁶ Fisher 1961: pl. XIII.

⁷ Rosati 2004.

⁸ Fisher 1961: 75, 77.

rzewa się więc, że osadnicy w Semnie i Buhen pochodzili z regionu Gebelein i mogli być potomkami nubijskich najemników¹.

Czasy Średniego Państwa w Gebelein rozpoczęły się od ufundowania, w miejscu wczesnodynastycznej świątyni na szczycie wschodniej skały, nowego miejsca kultu. Świątynia lub kaplica ta powstała między 14. a 31. rokiem panowania Neb-hepet-Ra Mentuhotepa II. Poświęcona była ona Hathor, Pani Dendery, formie kultowej ściśle związanej z ideologią władzy królewskiej. Taki wybór miejsca i formy kultowej można tłumaczyć tym, że przez jakiś czas Gebelein znajdowało się po stronie wrogo nastawionego do Teb trzeciego i drugiego nomu górno-egipskiego². Fundacja tam świątyni poświęconej Pani Dendery była więc deklaracją polityczną, afirmującą potęgę nowej dynastii. Nie była to jednak monumentalna budowla. Nie pozwalały na to ani środki, którymi dysponował wtedy Mentuhotep II, prowadzący wojny mającą na celu zjednoczenie Egiptu, ani ograniczona przestrzeń na szczycie skały³.

Opisane powyżej bogate pochówki osób noszących wysokie tytuły, np. „naczelnika nomu”, świadczą o tym, że osady w Gebelein nie były zwykłymi prowincjonalnymi osiedlami. Żadne teksty z czasów Starego czy Średniego Państwa nie podają jednak informacji, czy któreś z nich pełniło jakąś rolę w administracji państwowej. Rozkład Starego Państwa był, między innymi, wynikiem zubożenia władzy centralnej, której dochody pozostawały na prowincji w rękach dostojników, którzy zaczęli umacniać swoją władzę i przekazywali ją swoim potomkom⁴. Jak przypuszczają niektórzy badacze, koniec Starego Państwa związany był też ze zmianami klimatycznymi. Mniejsze wylewy Nilu powodowały klęski głodu⁵. Jeżeli faktycznie, na południe od Gebelein znajdowało się zastoisko wody i/lub bagna, to w okresie niedostatecznych wylewów potencjał rolniczy tego regionu wzrastał, gdyż tereny wcześniej nienadające się pod uprawy stawały się dostępne dla rolnictwa. Można by w ten sposób spróbować wytłumaczyć przyczyny prosperity Gebelein pod koniec Starego Państwa i w I Okresie Przejściowym. Natomiast, powrót wyższych wylewów Nilu mógł spowodować niedostatek ziemi uprawnej w Gebelein i co za tym idzie, zmiany w strukturze osadnictwa. Tłumaczyłoby to prawie całkowity brak zabytków z czasów Średniego Państwa. Nie można też wykluczyć, że w Gebelein mogła się znajdować stolica jakiejś jednostki administracyjnej, na co wskazywałyby wysokie tytuły pochowanych tam osobistości.

Po powrocie stolicy Egiptu do regionu memfickiego w czasach Średniego Państwa rzadko pojawiają się źródła do dziejów nad regionem Gebelein. Ciekawym zabytkiem jest tu fragment naosu, wykonany z czarnego kamienia (Muzeum Bytyjskie EA 958), który ma pochodzić z Gebelein. Jego dokładne miejsce znalezienia na terenie Gebelein nie jest znane. Być może pochodzi z terenu

---

¹ Fisher 1961: 79.

² Fiore Marochetti 2010: 9-10.

³ Fiore Marochetti 2010: 17, 26, 29-31.

⁴ Malek 2003: 107.

⁵ Tamże.

świętyni Hathor. Cechy stylistyczne dekoracji wykonanej w technice reliefu wgłębnego, jak i zachowany początek imienia Senuseret, pozwalają datować ten zabytek na czasy XII, XIII lub XVI dynastii¹. Zachowany fragment reliefu przedstawia faraona składającego ofiarę Horusowi Behedeti. Było to bóstwo ściśle związane z ideologią królewskiej władzy², co świadczy o zainteresowaniu któregoś z czterech znanych Senuseretów podkreśleniem swojej władzy w regionie Gebelein.

Okresem, w którym Gebelein znowu wraca na arenę dziejów, są czasy konfliktu między XVII dynastią rządzącą w Tebach a Hyksosami, którzy panowali nad Deltą oraz z Nubijczykami, którzy zagrażali Tebom od południa. Z jednej ze stel opisujących zwycięstwo nad Hyksosami³ dowiadujemy się, że dla Kamesa kontrola nad pustynnymi szlakami⁴ była bardzo istotna, gdyż umożliwiała ona kontakt między Hyksosami a Nubijczykami. To właśnie na jednym z tych szlaków udało mu się przechwycić gońca niosącego list od hyksoskiego króla Apopisa do władcy Kuszytów. Egipcjanie utrzymywali w swoich źródłach, że Teby i rządząca nimi XVII dynastia były niezależne od Hyksosów. Jednak Józef Flawiusz podaje za Manethonem⁵, iż Hyksosi sprawowali kontrolę nad Górnym Egiptem za pomocą twierdz. W el-Kab odkryto sfinksa z imieniem Apopisa⁶. Z Gebelein pochodzą natomiast dwa bloki z imionami hyksoskich władców – Chiana i Apopisa⁷. Pozwalałoby to wątpić w egipskie relacje, więc kwestią dyskusyjną jest, czy w Gebelein mogła się znajdować hyksoska twierdza. Daniel Poltz twierdzi, że władza Hyksosów nie sięgała tak daleko na południe, a wzmiankowane zabytki z imionami tych królów mogły zostać przywiezione z Auaris po jego zdobyciu przez Egipcjan⁸. Nie wiemy jednak nic o żadnych inwestycjach na terenie świątyni Hathor w Gebelein w czasach późnej XVII lub wczesnej XVIII dynastii, więc transport tych bloków do Gebelein wydaje się być kwestią sporną, zwłaszcza że nie usunięto imion wrogich władców, czego można by się spodziewać⁹. Podobnie mało prawdopodobny jest transport sfinksa do el-Kab bez wymłotkowania imienia wrogiego władcy. Kamień z Auaris również dobrze można było spożytkować na terenie Delt, gdzie jego zasoby są mniejsze, zwłaszcza, że obok Gebelein znajdują się kamieniołomy w Dibabi-

---

¹ Autor artykułu chciałby podziękować w tym miejscu Dawidowi F. Wieczorkowi i Cezaremu Bace za opinie i komentarze na temat tego zabytku.

² Kapiec 2014.

³ Stela zwycięstwa Kamesa nad Hyksosami, ustawiona w Karnaku (Traunecker, Golvin 1984: 200).

⁴ Ogólny opis szlaków i chronologii ich użytkowania w Darnell, Darnell 2002.

⁵ Manethon, *Aegyptiaca*, frag. 42, 1.75-79.2 21 w edycji Waddela.

⁶ Fraser 1893.

⁷ Poltz 2006.

⁸ Polz 2006: 246.

⁹ Jak jednak słusznie zauważa Andrzej Ćwiek, bloki te mogły być zabrane z Auaris z przyczyn ideologicznych a nie dla surowca. Z tych samych powodów nie usuwano by też hyksoskich kartuszy. Mogły one dzięki temu posłużyć jako rodzaj ofiary fundacyjnej lub do demonstracji politycznej.

ja, a na terenie samego Gebelein również można było wydobywać kamień. Z Sumenu pochodzi topór dedykowany Sobkowi z Sumenu przez Apopisa (Muzeum Brytyjskie, EA66206) a w Auaris znaleziono rzeźbę Sobka z Sumenu¹. Pustynne szlaki mogły się przez jakiś czas znajdować poza władzą XVI i XVII dynastii. Umożliwiłyby to Hyksosom zajęcie strategicznie ważnych punktów w dolinie. Na terenach Nubii znajdowane są liczne importy z terenów Deltę z czasów hyksoskich, co wskazuje na komunikację między tymi terenami². Jak uważają niektórzy badacze Hyksosi dotarli do Teb i mogli sprawować nad nimi kontrolę³. Jeżeli Chian i Apopis rozbudowywali w Gebelein świątynię, to świadczyłoby to o władzy Hyksosów przez dłuższy czas nad regionem Gebelein. Żeby rządzić tym miejscem nie musieli oni podporządkowywać sobie Teb gdyż do Gebelein można było dotrzeć pustynnym szlakiem łączącym Hu (Diospolis Parva) z Rizeiqat.

Warto zaznaczyć, że w Gebelein zaświadczone są imiona mało znanych władców z czasów II Okresu Przejściowego, takich jak Didiu-mes, Seneb-mi-iu (w obydwu przypadkach bloki ze świątyni), Mentu-em-saf, Nefer-hetep III, Sebek-em-saf (graffiti)⁴. Świadczy to o tym, że Tebańczykom udało się przejąć kontrolę nad Gebelein.

Zabytki z czasów Nowego Państwa koncentrują się na wschodniej skale, gdzie faraonowie XVIII dynastii rozbudowywali świątynię Hathor, ustawiali tam stele i rzeźby, są to np. stele Thotmesa III i Sethiego I⁵. W tym miejscu wzmianowane jest też nowopanstwowe osadnictwo⁶. Tuż obok miejsca gdzie stała świątynia Hathor znajduje się zejście do niewielkiej jaskini. Wzdłuż tej ścieżki odkryto kilka *graffiti* datowanych na czasy Nowego Państwa, które wzmiankują Hathor Panią Gebelein⁷. W południowej części zachodniej skały, na wysokości świątyni Hathor, znajduje się *graffito* komemoratywne datowane na pierwszy rok rządów Ramzesa IV. Upamiętnia ono wyprawę zorganizowaną przez tego władcę na południe, po kamień do wykonania jego sarkofagu⁸.

U wschodniego podnóża wschodniej skały, dokładnie poniżej świątyni Hathor, Pani Dendery, i jaskini, gdzie *graffiti* wzmiankują Hathor, Panią Gebelein, wykuty jest niepublikowany *speos* poświęcony Hathor, o przydomku kultowym „Pani Gebelein”. Składa się on z dwóch pomieszczeń o wymiarach około 3 m × 6 m. Na ścianach miejscami zachowały się dekoracje wykonane w technice reliefu wgłębego. Na jednej ze ścian widnieje przedstawienie siedzącej Hathor, przed którą ustawiony jest stół ofiarny. Na ścianach nie zachowały się imiona

---

¹ Ryholt 1997: 136.

² Bourriau 2003: 195.

³ Zob. Ilin-Tomich 2014: 149.

⁴ Fiore Marochetti 2013: 5.

⁵ Fiore Marochetti 2013: 5.

⁶ Fraser 1893: 499.

⁷ Morenz 2009a: 199. Wzajemny układ wierszy i kolumn tekstu, który przypomina układ na stelach z tego regionu (Rosati 2004), wskazywałby jednak na czasy I Okresu Przejściowego i/lub Średniego Państwa.

⁸ Wieczorek 2015.

władcy, z czasów którego pochodzi ten obiekt. Na podstawie cech stylistycznych można go datować na czasy Nowego Państwa¹, potwierdzenie tych przypuszczeń wymaga jeszcze dalszych badań. Daniel Takács uważa, że obiekt ten został ufundowany przez królową Hatszepsut i dedykowany był dwóm bóstwom, Hathor Pani Gebelein i prawdopodobnie Amonowi lub Amonowi-Ra.

Z czasów Nowego Państwa pochodzi niewiele zabytków z Gebelein². Może to wynikać ze zmian w strukturze osadnictwa w regionie w tym okresie. Na panowanie XVIII i XIX dynastii datowane są pozostałości świątyni, które odkryto w pobliskiej wsi el-Mahamid Qibli (w literaturze funkcjonuje również nazwa Dachamsza). Była ona poświęcona Sobkowi³. Można przypuszczać, że koło niej znajdowała się jakaś osada. Na czasy XVIII dynastii datowane są również groby na nekropolii w er-Rizeikat⁴. Oba fakty mogą świadczyć o tym, że w czasach XVIII dynastii w el-Mahamid Qibli istniała jakaś osada. Zmarłych z tego miasta prawdopodobnie grzebano w er-Rizeikat. Sugeruje to przesunięcie się koncentracji osadnictwa w kierunku północnym.

Na początku III Okresu Przejściowego Teby uniezależniały się od centrów politycznych, które przeniosły się do Deltę. Wtedy to miało miejsce ożywienie działalności budowlanej na szczycie wschodniej skały. Współczesny XXI dynastii arcykapłan Amona Men-cheper-Ra i jego żona Aset-em-heb rozbudowali świątynię Hathor oraz wzniesli na szczycie wschodniej skały fort. Centra polityczne Deltę sprawowały kontrolę nad Górnym Egipcem dzięki sieci twierdz, a Gebelein było ostatnim południowym ogniwem linii umocnień⁵. Po czasach Men-cheper-Ra następuje długi okres braku źródeł na temat Gebelein. Zabytkami, które można datować na Okres Późny, są fragmenty drewnianego sarkofagu datowane na czasy XXVI dynastii, jakie znaleziono na nekropolii, obok „naturalnej piramidy”⁶.

Gebelein wraca na arenę dziejów w czasach rządów Ptolemeusza. Znajdowała się tam wtedy kwitnąca osada Pathyris, która stała się stolicą nomu⁷. Pochodzą z niej liczne papyrusy i ostraka, które umożliwiają nam wgląd w życie codzienne ptolemejskiego miasta⁸. Na podstawie tych źródeł, jak i *Wielkiego Tekstu Donacyjnego* wykutego na ścianach świątyni Horusa w Edfu, możliwa jest częściowa rekonstrukcja struktury własności ziemskiej, tj. położenia mająt-

---

¹ Donadoni Roveri 1994b: 1. W *Göttinger Miscellen* ukażą się wstępne wyniki badań nad *speosem* w roku 2015.

² Chociaż Arthur Weigall podaje, że nekropola ciągnąca się wzdłuż wschodniego zbocza zachodniej skały była użytkowana od XII do XVIII dynastii (Weigall 1913: 298).

³ Barky 1971.

⁴ Ejsmond, Chyla, Baka 2015.

⁵ O'Connor 2008:

⁶ Fragmenty sarkofagu zostały znalezione w czasie prac powierzchniowych w sezonie 2014. Autor chciałby podziękować prof. Andrzejowi Niwińskiemu za pomoc w ustaleniu ich chronologii.

⁷ Wildung 1977: kol. 447.

⁸ Vandorpe, Waebens 2009; Morenz 2009b.

ków świątynnych i prywatnej ziemi w regionie Gebelein¹. Źródła te umożliwiają też próbę rekonstrukcji przebiegu kanałów nawadniających².

Niepokoje, jakie dotknęły Górny Egipt w czasach ptolemejskich, odbiły się także na Gebelein. Wiadomo, że Pathyris znajdowało się pod rządami zbuntowanego władcy Tebaidy Heru-un-nefera, rządzącego w latach 205-199 p.n.e.³. W połowie II wieku p.n.e. w Krokodylopolis Ptolemeusze utworzyli bazę wojskową, a w Pathyris stacjonowały oddziały pomocnicze⁴. W roku 88 p.n.e. miało miejsce powstanie w Tebaidzie. Przy okazji jego pacyfikacji zniszczono Teby. Los ten nie spotkał jednak Gebelein. Jak wiadomo z listu niejakiego Platona, gubernatora Tebaidy (P. Bour. 12 = C. Pap. Hengstl 16), król zachęcał mieszkańców Gebelein do dalszego dotrzymywania mu wierności. Nic nie wskazuje na to, żeby Gebelein zostało wtedy zniszczone, a wręcz przeciwnie. Ptolemeusz IX Soter II rozbudował tamtejszy fort i świątynie⁵. Być może był to dowód wdzięczności za wierność w czasie powstania i próba zapewnienia sobie lojalności mieszkańców miasta w razie kolejnych niepokojów. Niemniej jednak w 88 roku p.n.e. przeniesiono stolicę nomu do Armant, a bazy wojskowe do Armant i Tod. Od tego momentu Pathyris zaczęło pustoszeć⁶.

Na Okres Grecko-Rzymski datowany jest korpus ostraków, które na podstawie swojej treści, łączone są z papirusami pochodzącymi z zakupów antykwarycznych⁷. Z zapisków dowiadujemy się o kulcie Izidy z Pathyris. Istniało tam jej sanktuarium, którego kapłani zarządzali majątkiem świątynnym. Ciekawym zabytkiem związanym z kultem na terenie Gebelein jest stela z 12. roku panowania Trajana dedykowana Izydzie Pathyryckiej⁸.

Z późniejszych okresów wymienić można pojedyncze obiekty archeologiczne. Na północnym zboczu zachodniego wzgórza odkryto przypuszczalny posterunek wojskowy, obok którego znajdowała się ceramika z czasów bizantyjskich⁹.

Z Gebelein pochodzą pergaminy datowane na VI w., z których wynika, że żyło tam plemię lub plemiona Blemmów. Podlegali oni władzy własnego króla, rezydującego w Gebelein lub najbliższej okolicy. Wzmiankowana jest w nich wyspa Tanare/Temsir, nad którą powierzony jest zarząd pogańskiemu kapłanowi i królewskim dzieciom. Dokumenty te zuciły światło na relacje między Blemmami a miejscową ludnością¹⁰.

Na czasy koptyjskie datowana jest odkryta w 2014 roku niewielka kaplica, wykuta w południowym zboczu niewielkiego wzgórza, tuż za zachodnią

---

¹ Meeks 1972; Manning 2003.

² Andrews 1992.

³ Fiore Marochetti 2013: 6.

⁴ Vandorpe, Waebens 2010: 43.

⁵ Fraser 1893: 494-498.

⁶ Vandorpe, Waeben 2010: 50.

⁷ Donadoni Roveri 1999b.

⁸ Fiore Marochetti 2013: 6; Vandorpe, Waebenes 2010: 39-40.

⁹ Donadoni Roveri 1994a: 2.

¹⁰ Eide et al. 1998: 1196 i nast.

skąłą. Nie opublikowano jeszcze koptyjskich papirusów, które pochodzą z Gebelein¹ i które mogłyby rzucić więcej światła na funkcjonowanie tego regionu w czasach chrześcijańskich.

Nie wiadomo, kiedy powstało mauzoleum szejka Musy, które znajduje się na szczycie wschodniej skały. Jego istnienie wzmiankowane jest po raz pierwszy w roku 1800².

Podsumowanie

Gebelein jest ciekawym przykładem prowincjonalnego ośrodka. W Okresie Predynastycznym znajdowała się tam zapewne stolica protopaństwa. W kolejnych okresach jego znaczenie stopniowo malało. Zmieniło się to na krótki czas za rządów Ptolemeusza, kiedy to Pathyris stało się stolicą nomu. W okresach destabilizacji politycznej Egiptu rola Gebelein wzrastała, zapewne z powodu jego strategicznego położenia,

Gebelein położone jest w strategicznym miejscu, gdzie krzyżują się szlaki komunikacyjne, tj. Nil i drogi wiodące do oaz na Pustyni Zachodniej. Predysponowało to owo miejsce do bycia centralnym ośrodkiem regionu. Bogate pochówki z czasów późnego Starego Państwa i I Okresu Przejściowego osób noszących wysokie tytuły świadczą o tym, że nie był to zwykły prowincjonalny ośrodek. Najnowsze badania pokazują, jak mało wiadomo na jego temat i jak wiele ciekawych, niepublikowanych obiektów się tam znajduje.

PODZIĘKOWANIA

Autor chciałby najserdeczniej podziękować uczestnikom badań w Gebelein, tj. Julii Chyli, Cezaremu Bace, Dawidowi F. Wieczorkowi, Piotrowi Witkowskiemu, Danielowi Takács'owi, Marzenie Ożarek-Szilke, Michałowi Madejowi, Adamowi Grylakowi i Jakubowi Ordutowskiemu za trud włożony w prace terenowe, opracowywanie danych, jak i wszelką pomoc oraz cenne rady. Oddzielne podziękowania należą się Agacie Smilgin za tłumaczenia z języka włoskiego. Nie mniej ważne było wsparcie i pomoc na różnych etapach badań ze strony prof. dra hab. Karola Myśliwca i dra Zbigniewa E. Szafrąńskiego. Zaprezentowano tu wyniki badań, które nie mogłyby się odbyć, gdyby nie dotacje przyznane przez Radę Konsultacyjną ds. Studenckiego Ruchu Naukowego Uniwersytetu Warszawskiego i Fundacji Uniwersytetu Warszawskiego, a także wsparcia ze strony Centrum Archeologii Śródziemnomorskiej UW im. Kazimierza Michałowskiego. Publikacja powstała dzięki wsparciu Fundacji na rzecz Nauki Polskiej.

---

¹ Informacja uzyskana od Marcella Trapani z Nadzoru Archeologicznego Starożytności Piemontu i Muzeum Egipskiego w Turynie.

² Powstały wtedy mapy P. Jacotina, opublikowane w 1826 roku.

BIBLIOGRAFIA

- ADAMS B., 1996, Elite Graves at Hierakonpolis, [w:] J. SPENCER (red.), *Aspects of Early Egypt*, London: 1-15.
- ADAMS B. K. M. CIAŁOWICZ, 1988, *Protodynastic Egypt*, Pembrokeshire (= *Shire Egyptology* 25).
- ANDREWS C. A. R., Pathyrite Waterways in documents of Ptolemaic date, [w:] B. MENU (red.), *Les problèmes institutionnels de l'eau en Égypte ancienne et dans l'Antiquité méditerranéenne*, Le Caire 1994: 29-36.
- ANONIM 1930, Les fouilles de la mission italienne d'archéologie, *CdE* 5/10: 233-234.
- ANONIM, 1935, El-Gebelein. Fouilles de la mission royale archéologique italienne, *CdE* 10/20: 269-270.
- ANONIM, 1937, Gebelein. Fouilles de la mission égyptologique italienne, *CdE* 12/24: 168.
- BALDACCI T., 1976, *Toponomastica di Gebelein*, praca magisterska obroniona na Uniwersytecie Turyńskim.
- BAKRY H. S. K., 1968, Asfunul-Mata'neh Sondages, *ASAE* 60: 37-53.
- BAKRY H.S.K., 1973, Asfunul-Mata'neh Sondages, *ASAE* 61: 1-5.
- BAKRY H.S.K., 1971, The Discovery of a temple of Sobek in Upper Egypt, *MDAIK* 27: 131-146.
- BERGAMINI G., 2005, Museo Egizio – Turin (Italy): 1999 Field Activities at Gebelein, *ASAE* 79: 33-40.
- BOURRIAU J., 2003, The Second Intermediate Period (c. 1650-1550 BC), [w:] I. SHAW (red.) *The Oxford History of Ancient Egypt*, Oxford: 172-206.
- BROWARSKI E., 1976, Two Monuments of the First Intermediate Period from the Theban Nome, [w:] J. JOHNSON, E. WENTE (red.), *Studies in Honor of George R. Hughes, January 12, 1977*, Chicago (= *SAOC* 39): 31-41.
- BUDGE E. A. W., 1920, *By Nile and Tigris: A narrative of journeys in Egypt and Mesopotamia on behalf of the British Museum between the years 1886 and 1913*, London.
- BUSSMAN R., 2010, *Die Provinztempel Ägyptens von der 0. bis zur. 11. Dynastie*, Leiden-Boston.
- BRUNTON G., 1940, Objects from Fifth Dynasty Burials at Gebelein, *ASAE* 40: 521-527.
- CHYLA J., 2012, Egipt na napoleońskich mapach i z satelity, *AD REM* 2012/3-4: 8-10.
- CURTO S., 1953, Nota Sur Rilievo Poveniente a Gebelen nel Museo Egizio di Torino, *Aegyptus* 33: 105-124.
- ČERNÝ J., 1961, The stela of Merer in Cracow. *JEA* 47: 5-9.
- D'AMICONE E., 1994, La Necropoli, [w:] A. M. DONADONI ROVERI (red.) *Gebelein: Il villaggio e la necropoli, Quaderni del Museo Egizio*, Turin: 19-40.
- DARESSY G., 1894, Notes et Remarques, *RT* 16: 42-60.

- DARNELL J. C., DARNELL D., 2002, *Opening the Narrow Door of the Desert: Discoveries of the Theban Road Survey*, [w:] R. FRIEDMAN (red.) *Egypt and Nubia: Gifts of the desert*, London: 132-155.
- DAVIS W. M., 1981, *An Early Dynastic Lion in the Museum of Fine Arts*, [w:] W. K. SIMPSON, W. M. DAVIS (red.), *Studies in Ancient Egypt, the Aegean and the Sudan*, Boston: 34-42.
- DENON D. V., 1802, *Voyage dans la Basse et Haute-Égypte pendant les campagnes du général Bonaparte*, Paris.
- DONADONI ROVERI A. M., 1990, *Gebelein*, [w:] G. ROBINS (red.), *Beyond the Pyramids, Egyptian Regional Art from the Museo Egizio in Turin*, Atlanta: 23-29.
- DONADONI ROVERI A.M., 1994a, *Joint Archaeological Survey in Gebelein*, niepublikowany raport z badań dla Egipskiej Służby Starożytności.
- DONADONI ROVERI A. M., 1994b, *La località gli scavi, le scoperte*, w: A. M. DONADONI ROVERI (red.) *Gebelein: Il villaggio e la necropoli, Quaderni del Museo Egizio*, Turin: 1-9.
- DONADONI ROVERI A. M., 1996, *Joint Archaeological Mission to Gebelein of the Egyptian Museum of Turin and of the University of Rome "La Sapienza"*, niepublikowany raport z badań dla Egipskiej Służby Starożytności.
- DONADONI ROVERI A. M.(?) (Brak tytułu i autora, ale na podstawie wcześniejszych autorów raportów domniema się Donadoni Roveri), 1999a, niepublikowany raport z badań dla Egipskiej Służby Starożytności.
- DONADONI ROVERI A. M., 1999b, *Gebelein*, [w:] K. BARD, S. B. SHUBERT (red.), *Encyclopedia of the archaeology of ancient Egypt*, New York: 402-404.
- DONADONI ROVERI A. M. i/lub BERGAMINI G., 2004, *Gebelein (Luxor), RISE I: 73-82¹*.
- EIDE T. I IN., 1998, *Fontes Historiae Nubiorum*, tom 3, Bergen.
- EJSMOND W., 2013, *Some Remarks on Topography of Gebelein Archaeological Site Complex in Predynastic and Early Dynastic Period*, *GM* 239: 31-42.
- EJSMOND W., 2015, *Burial of a Local Ruler at Gebelein? An Interpretation of a Group of Predynastic Artefacts Purchased by J.E. Quibell in 1900*, *GM*: 39-50.
- EJSMOND W. I IN., 2015, *Report from Field Reconnaissance at Gebelein, Khozam and el-Rizeiqat*, *PAM* 25 (w druku).
- EMMONS D. I IN., 2010, *L'Égypte au Musée des Confluences. De la palette au sarcophage, les collections égyptiennes du Musée des Confluences*, Milano-Lyon.
- FARINA G. 1929, *Notizie sugli scavi della Missione Archeologica Italiana a Gebelên 1930*, *Aegyptus* 10: 291-294.

---

¹ W spisie treści podano innego autora niż na końcu artykułu, G. Bergamini. Poza tym, w spisie treści wystąpił błąd w pisowni nazwiska autorki, tj. Annamaria Roveri Donadoni. W nagłówkach stron artykułu podano „Anna Maria Donadoni”. Na podstawie frekwencji nazwiska Donadoni przyjmuje się więc autorstwo A. M. Donadoni Roveri.

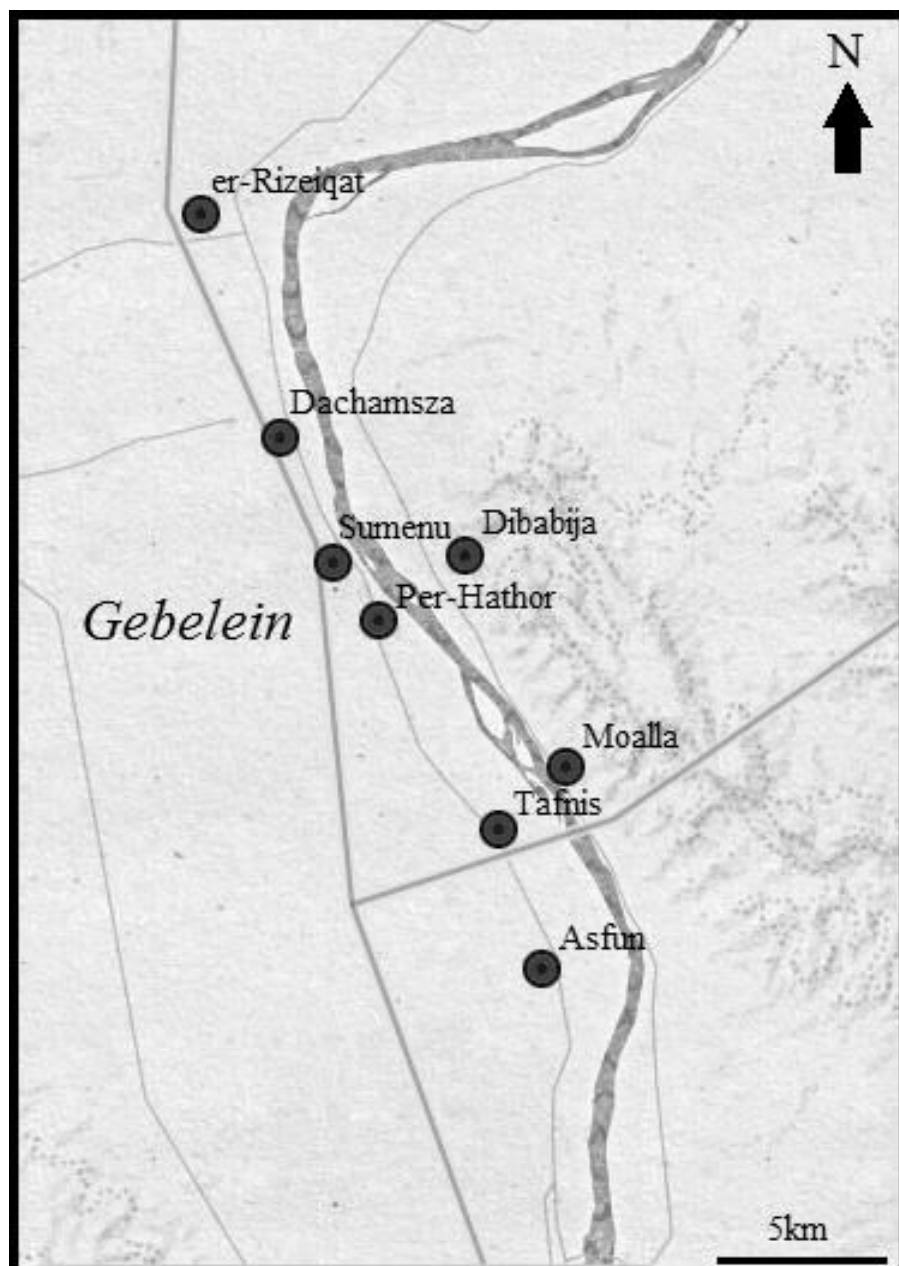
- FARINA G., 1937, Gli scavi della Missione Egittologica Italiana in Egitto: 1934-1937, *Oriente Moderno* 17 (July): 357.
- FIORE-MAROCCHETTI E., 2010, *The reliefs of the chapel of Nebhepetre Mentuhotep at Gebelein (CGT 7003/1-277)*, Leiden (= CHANE 39).
- FIORE-MAROCCHETTI E., 2013, Gebelein, [w:] W. WENDRICH I IN. (red.), *UCLA Encyclopedia of Egyptology* (<https://escholarship.org/uc/item/2j11p1r7>).
- FISHER H. G., 1961, The Nubian Mercenaries of Gebelein During the First Intermediate Period, *Kush* 9: 44-80.
- FRASER G., 1893, El Kab and Gebelein, *PSBA* 15: 494-500.
- GAUTHIER H., 1921-1935, *Dictionnaire des noms géographiques contenus dans les textes hiéroglyphiques*, tomy 1-7, Le Caire.
- HABACHI L., 1956, Amenwahsu Attached to the Cult of Anubis, Lord of the Dawning Land, *MDAIK* 14: 52-62.
- HABACHI L., 1975, Building Activities of Sesostri I in the Area to the South of Thebes, *MDAIK* 31: 27-37.
- HAYES W., 1939, *The Burial-chamber of the Treasurer Sobek-mose from er-Rizeikat*, New York 1939.
- HELCK W., 1974, *Die altägyptischen Gaue*, Wiesbaden.
- HUYGE D., 2014, The Painted Tomb, Rock Art and the Recycling of Predynastic Egyptian Imagery, *Archéo-Nil* 24: 93-102.
- ILIN-TOMICHA A., 2014, The Theban Kingdom of Dynasty 16: Its Rise, Administration and Politics, *Journal of Egyptian History* 7: 143-193.
- JACOTIN P., 1826, *Carte Topographique de l'Égypte et de plusieurs parties des pays limitrophes levée pendant l'Expédition de l'Armée Française*, Paris.
- JACQUET-GRODON H., 1962, *Les noms des domaines funéraires sous l'Ancien Empire égyptien*, Le Caire (= BdE 34).
- KAPIEC K., 2014, Horus Behedeti jako patron intronizacji – rola antropomorficznej formy bóstwa w programie legitymizacji władzy królowej Hatszepsut na podstawie dekoracji jej świątyni milionów lat w Deir el-Bahari, [w:] P. CHUDZIK I IN. (red.), *Medżat: Studia Egipcologiczne* 2: 85-94.
- KAPLONY-HECKEL U., 2009, *Land und Leute am Nil nach demotischen Ostraka und Papyri Inschriften*, Wiesbaden.
- LEOSPO E., 1994, La necropoli dalla fine dell'Antico Regno al Medio Regno, [w:] A. M. DONADONI ROVERI (red.) *Gebelein: Il villaggio e la necropoli, Quaderni del Museo Egizio*, Turin: 41-59.
- LICHTHEIM M., 1973, *Ancient Egyptian Literature* 1, Berkeley-London.
- LICHTHEIM M., 1988, *Ancient Egyptian Autobiographies Chiefly of the Middle Kingdom: A Study and an Anthology*, Freiburg-Göttingen (= OBO 84).
- LORTET L., C. GAILLARD C., 1909, *La faune momifiée de l'ancienne Égypte*, Lyon.
- MALEK J., 2003, The Old Kingdom (c. 2686-2160 BC), [w:] I. SHAW (red.), *The Oxford History of Ancient Egypt*, Oxford: 108-136.
- MANASSA C., 2011, Moalla to El-Deir, [w:] W. WENDRICH I IN. (red.), *UCLA Encyclopedia of Egyptology* (<https://escholarship.org/uc/item/4pc0w4hg>).

- MANNING J. G., 2004, *Land and Power in Ptolemaic Egypt, The Structure of Land Tenure*, Cambridge.
- MASPERO G., 1893a, Premier rapport à l'Institut Egyptien sur les fouilles exécutées en Egypte de 1881 à 1885, *BE* 1: 145-220.
- MASPERO G., 1893b, Deuxième rapport à l'Institut Egyptien sur les fouilles exécutées en Egypte de 1885-1886, *BE* 1: 221-281.
- MASPERO G., 1896, Sur les fouilles et travaux exécutés en Égypte pendant l'hiver de 1885-1886, *BE* 2 : 130-140.
- MEEKS D., 1972, *Le Grand texte des donations au temple d'Edfou*, Le Caire.
- MEGALLY M., 1991, Toponymy, Coptic, [w:] K. J. TROJENSEN I IN. (red), *The Coptic Encyclopedia*, vol. 7, [wydanie internetowe, brak numeracji stron: <http://cdl.libraries.claremont.edu/cdm/ref/collection/cce/id/1867>].
- MORENZ L., 1994, Zur Dekoration der frühzeitlichen Tempel am Beispiel zweier Fragmente des archaischen Tempels von Gebelein, [w:] R. GUNDLACH, M. ROCHHOLZ (red.), *Ägyptische Tempel-Struktur, Funktion und Programm, Akten der Ägyptologischen Tempeltagungen in Gosen 1990 und in Mainz 1992*, Hildesheim (= *HÄB* 37): 217-238.
- MORENZ L., 2009a, Hathor in Gebelein vom archaischen Höhenheiligtum zur Konzeption des Sakralbezirkes als zweites Dendera unter Menthu-hotep (II.), [w:] R. PREYS (red.), *Ägyptologische Tempeltagung: Structuring Religion (Akten der ägyptologischen Tempeltagungen...)*, Wiesbaden: 191 – 210.
- MORENZ L., 2009b, *Die Zeit der Regionen im Spiegel der Gebelein-Region: Kulturgeschichtliche Re-Konstruktionen*, Leiden (= *PÄ* 27).
- DE MORGAN H., 1912, Report on Excavations Made in Upper Egypt During the Winter 1907-1908, *ASAE* 12: 25-50.
- DE MORGAN J., 1894, *Compte rendu des travaux archéologiques effectués par le Service des antiquités de l'Égypte et par les savants étrangers pendant les années 1892-1893*, Le Caire.
- NEEDLER W., 1984, *Predynastic and Archaic Egypt in The Brooklyn Museum*, Brooklyn (= *Wilbour Monographs* 9).
- NIMS CH. F., 1952, Another Geographical List from Medinet Habu, *JEA* 38: 101-105.
- NORDEN F. L., 1762, *Travels in Egypt and Nubia* 2, transl. P. Tempelman, London.
- O'CONNOR D., 2008, New Kingdom and Third Intermediate Period, 1552-664 BC, [w:] B. G. TRIGGER I IN. (red.), *Ancient Egypt: A Social History*, Cambridge: 183-278.
- OTTO E., 1952, *Topographie der Tebanischen Gauen*, Berlin-Leipzig (= *UGAA* 15).
- PETRIE W. M. F., J. E. QUIBELL, 1896, *Naqada and Ballas*, London.
- POCOCKE R., 1743, *A Description of the East, and Some other Countries. Volume the First: Observations on Egypt*, London.
- POLTZ D., 2004, Die Hyksos-Blöcke aus Gebelen: Zur Präsenz der Hyksos in Oberägypten [w:] E. CZERNY I IN. (red.), *Studies in honour of Manfred Bietak* 1, Leuven: 239-248 (= *OLA* 149).

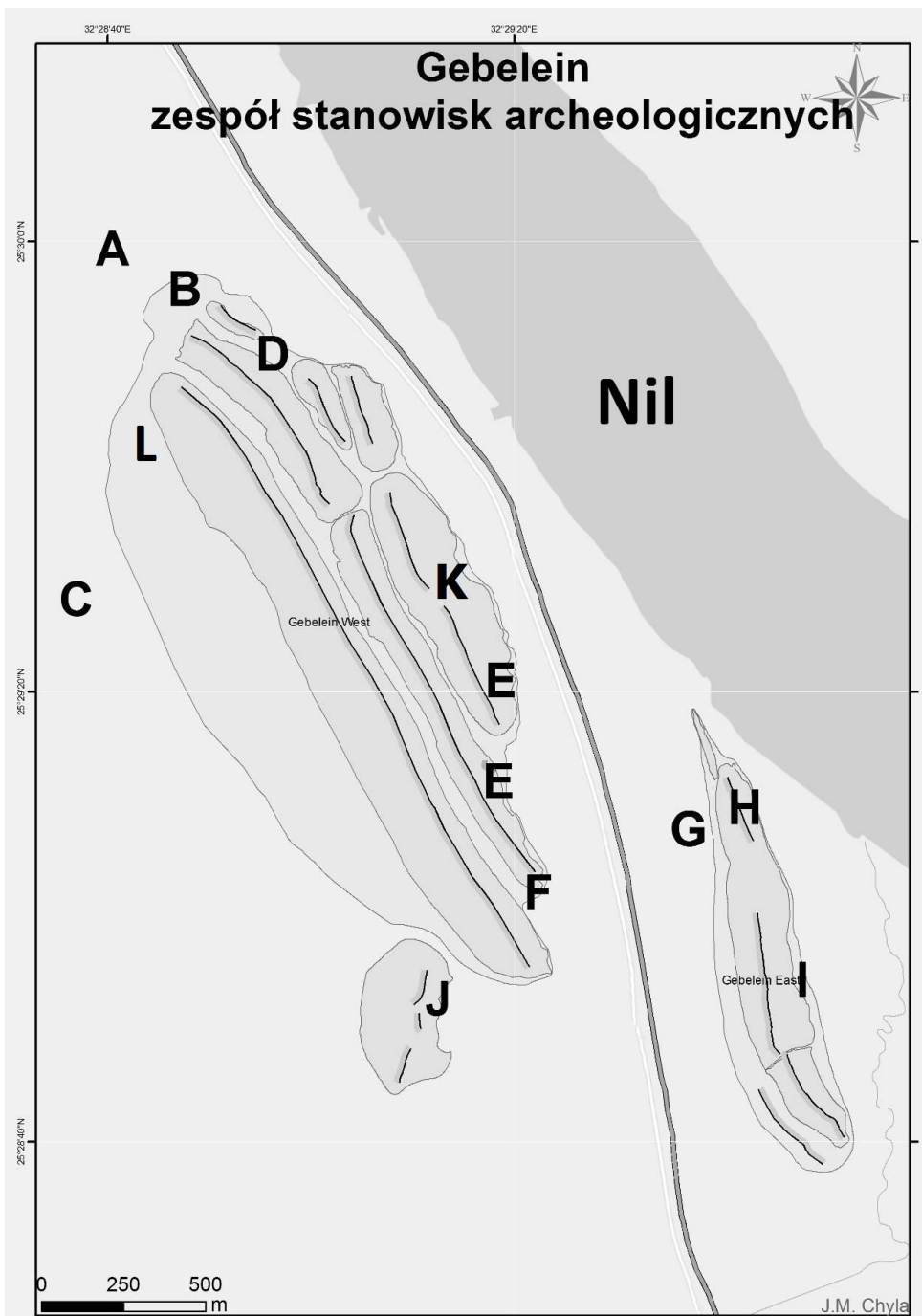
- PORTER B., MOSS R. L. B., 1962, *Topographical Bibliography of Ancient Egyptian Hieroglyphic Texts, Reliefs and Paintings V*, Oxford.
- POSENER-KRIÉGER P., 2004, *I papiri di Gebelein: Scavi G. Farina 1935. Studi del Museo Egizio di Torino*, Turin (= Gebelein 1).
- QUIBELL J. E., 1900, *Hierakonpolis I*, London.
- QUIBELL J. E., 1901, Flint Dagger from Gebelein, *ASAE* 2: 131-132.
- REGULSKI I., 2010, *A Paleographic Study of Early Writing in Egypt* (= OLA 195), Lueven – Paris – Walpole, MA.
- ROSATI G., 2004, A Group of Middle Kingdom Stelae from El Rizeiqat / El Gebelein Region, *SAK* 32: 333-349.
- DE RUSTAFJAE LL R., 1913, *Catalogue of the Remaining Part of the Valuable Collection of Egyptian Antiquities formed by Robert de Rustaffjaell...*, London.
- RYHOLT K., 1997, *The Political Situation in Egypt During the Second Intermediate Period c. 1800-1550 BC*, Kopenhagen.
- SAYCE M. M. S. CLARK, 1905, Report on Certain Excavations Made at El-Kab During the Yers 1901, 1902, 1903, 1904, *ASAE* 6: 240-272.
- SCHIAPARELLI E., 1921, La Misione Italiana a Ghebelein, *ASAE* 21: 126-128.
- SEILDMAYER S., 2003, The First Intermediate Period (c. 2160-2055 BC), [w:] I. SHAW (red.), *The Oxford History of Ancient Egypt*, Oxford: 108-136.
- SMITH S. T., 1949, *History of Egyptian Sculpture and Relief*, Boston.
- STEINDORFF G., 1901, *Grabfunde des Mittleren Reichs in den Königlichen Museen zu Berlin II: Der Sarg des Sebk-o: Ein Grabfund aus Gebelein*, Berlin.
- STRABON *Geography*; tłum H. L. Jones, Cambridge, London (= *Loeb Classical Library* 267).
- SZAFRAŃSKI Z. E., 1994, Two Upper Egyptian Stelae from the end of the First Intermediate Period, *Materiały Archeologiczne* 27 (2): 9-14.
- SZYMAŃSKA D., 2013, *Geografia osadnictwa*, Warszawa.
- TRAUNECKER C., J.-C. GOLVIN, 1984, *Karnak: résurrection d'un site*, Fribourg.
- VANDORPE K., S. WAEBENS, 2009, *Reconstructing Pathyris' archives. A multi-cultural community in Hellenistic Egypt*, Brussels.
- WADDEL W. G., *Manethon*, London- Cambridge 1940 (= *The Loeb Classical Library* 350).
- WEIGALL A. E. P., 1913, *Guide to the Antiquities of Upper Egypt: from Abydos to the Sudan Frontier*, London.
- WIECZOREK D. F. 2015, A Ramesside Rock Inscription at Gebelein – an unknown expedition of Ramesses IV, *ET* 27 (w druku).
- WILDUNG D., 1977, Gebelein, [w:] W. HELCK I IN. (red.) *Lexikon der Ägyptologie* II, Wiesbaden: kol. 447-479.
- WILLIAMS B. I IN. 1987, The Metropolitan Museum Knife Handle and Aspects of Pharaonic Imagery Before Narmer, *JNES* 46: 245-285.
- WILKINSON J. G., 1835, *Topography of Thebes and General View of Egypt*, London.
- WILKINSON T. A. H., 2000, Political Unification: towards a reconstruction, *MDAIK* 56, 377-395.

RYCINY

Ryc. 1. Miejsca w regionie Gebelein, wzmiankowane w artykule (opr. W. Ejsmond, basemap: www.scribblemaps.com).

Ryc. 2. Zespół stanowisk archeologicznych w Gebelein. Litery oznaczają lokalizację poszczególnych stanowisk: A i G – osady; C – paleolotyczne stanowisko; B, D, E, H, I, L – cmentarzyska, F i H – położenie koncentracji rytów naskalnych i inskrypcji; H – świątynia Hathor, jaskinia i *speos*, J – koptyjska kaplica(?), K - kamieniołom (opr. J. Chyla i W. Ejsmond).

Ryc. 3. Widok ze wschodniej na zachodnią skałę (fot. W. Ejsmond).

Ryc. 4. Widok na „grzbiety” skalne i rozpadliny na zachodniej skale (fot. W. Ejsmond).

Ryc. 5. Naturalna mumia z Gebelein (de Rustafjaell 1913: pl. XXVI).

Ryc. 6. Widok na „naturalne piramidy” od wschodu (fot. W. Ejsmond).

WEZYR BEBI – ENIGMATYCZNA BIOGRAFIA

Patryk Chudzik
Uniwersytet Wrocławski
pchudzik71@gmail.com

Vizier Bebi – An Enigmatic Biography

History of ancient Egyptian civilisation knows better and worse periods, during which its monuments arose or were destroyed. At the end of the time of instability the monarchs and kings of the early 11th Dynasty began the reunification of the Two Lands. The final control over the country was taken by Neb-hepet-Ra Mentuhotep, the first king of the Middle Kingdom. But this situation would have been impossible without hundreds of people: officials, soldiers and common farmers. One of them was the highest state official, a vizier named Bebi. He was the first person in the court in the early years of Mentuhotep's reign. But in this role, he is attested only once: in the mortuary temple of the king at Deir el-Bahari. History of his life and his burial place is still enigmatic. Nonetheless there are some theories concerning his career and his tomb.

Wstęp

W połowie XXI stulecia p.n.e. nastąpiły zmiany w sytuacji politycznej Egiptu, które doprowadziły do ponownego zjednoczenia kraju nad Nilem. Do ostatecznego podbicia niezależnego królestwa na północy kraju doszło za panowania króla Neb-hepet-Ra Mentuhotepa II, około roku 2016 p.n.e.¹. Data ta związana jest ze zmianą królewskiego imienia Horusowego, które od 39. roku panowania brzmi *Sema-Tau* („Ten, który łączy Oba Kraje”)². Był to jednak proces długotrwały³, stąd też początek Średniego Państwa umieszcza się około roku 2055 p.n.e., kiedy to Mentuhotep II objął rządy po zmarłym Nechet-nebtef-Intefie III.

Okres pierwszych lat panowania Neb-hepet-Ra Mentuhotepa pozostaje nadal pod wieloma względami enigmatyczny. Zrozumiała jest polityka władcy, rozpoczęta przez jego poprzedników, wobec królestw w północnych rejonach kraju. Znany jest również królewski program budowlany, zarówno w Tebach Zachodnich, jak i w innych miastach Egiptu⁴. Wiele niejasności związanych jest jednak z warstwą urzędniczą, która mogła być wielokrotnie inicjatorem królewskich decyzji. Jednym z najmniej znanych urzędników, który jednocześnie piastował najwyższy urząd w państwie, był niejaki wezyr Bebi. Znany jest on jedynie z bloku pochodzącego z królewskiego kompleksu świątynno-grobowego w

---

¹ Wszystkie daty zamieszczone w tekście podane zostały wg Shaw 2000.

² Vandersleyen 1994: 318; Callender 2000: 152.

³ Rozszerzanie strefy wpływów Teb, początkowo na sąsiednie miasta Górnego Egiptu, a następnie przeprowadzenie ekspansji na północ opisuje m.in. Winlock 1947: 8-38; Hayes 1990: 143-155; Wilkinson 2010: 96-104.

⁴ Habachi 1963; Arnold Di. 1974: 11-62.

Deir el-Bahari (ryc. 1)¹. Istnieje jednak szereg poszlak, które pozwalają na uzupełnienie części informacji dotyczących pierwszej po władcy osoby w państwie ówczesnych czasów.

Źródła

Liczba źródeł, które przetrwały do naszych czasów, pozwala na poznanie przeszłości w większym bądź mniejszym stopniu. Kwestia ta odnosi się m.in. do wydarzeń historycznych, etapów powstawania budowli czy życiorysów konkretnych osób. Zróżnicowana baza danych, którą dysponują badacze, dodatkowo pozwala na zwiększenie możliwości odtwarzania minionych lat.

W rekonstrukcji dziejów kultury egipskiej, oprócz archeologicznych świadectw działalności cywilizacji znad Nilu, niezwykle dużą dawkę informacji dostarczają źródła pisane oraz inskrypcje zachowane na ścianach grobowców i świątyń. W tym miejscu należy podjąć próbę usystematyzowania natężenia występowania informacji dotyczących konkretnych osób bądź grup społecznych. Według schematu, władcy, jako fundatorzy świątyń oraz właściciele najbardziej okazałych kompleksów grobowych, czyli najtrwalszych budowli Egiptu, powinni być rozpoznani w najlepszym stopniu, ponieważ liczba źródeł poświadczających ich działania była zdecydowanie największa. I tutaj wskazać należy stan wiedzy, a raczej stan badań, który jedynie w niewielkim stopniu pozwala na odtworzenie dziejów starożytnego Egiptu.

Kolejną grupę, pod względem władzy i wpływów w państwie, z całą pewnością stanowili dostojnicy². W okresie Średniego Państwa do grupy tej zaliczało się pięciu lub sześciu najwyższych urzędników. Na ich czele stał wezyr³. Wśród dostojników wymienić można m.in. nadzorcę skarbcza i kanclerza⁴. Jednym z najwyższych urzędników we wczesnym okresie sprawowania rządów przez Neb-hepet-Ra Mentuhotepa był wezyr o imieniu Bebi. Piastowane przez niego stanowisko należało do najbardziej prestiżowych i wpływowych w państwie. Terytorialnie zakres jego obowiązków obejmował nie tylko sprawy stolicy, ale również prowincji, w wyniku czego osoba sprawująca ten urząd była rozpoznawalna w całym kraju. Zgodnie z takim pojmowaniem urzędu wezyra, świadectwa dotyczące poszczególnych urzędników piastujących to stanowisko powinny pojawiać się w bardzo dużych ilościach. Niestety jednak kolejne pokolenia w różnoraki sposób zapatrywały się na przeszłość, co wielokrotnie przekładało się na niszczenie świadectw minionych czasów. Małą bazę źródłową położyć należy także na karb stanu badań w czasach nowożytnych, który nie

---

¹ Davies 1913: 39; Hall, Lambert 1922: 8, pl. XXIV; Clère, Vandier 1948: §28r4; Allen 1996: 12.

² Jedynie pod koniec Nowego Państwa sytuacja ta zaczęła się zmieniać, kiedy to siła arcykapłanów Amona z Karnaku zaczęła odgrywać niezwykle istotną rolę w polityce.

³ Transliteracja egipskiej formy tytułu brzmi *t3tj* (Martin-Pardey 1986; Grajetzki 2000: 9).

⁴ Dosłowne tłumaczenie obu tytułów brzmi odpowiednio: nadzorca Podwójnego Domu Złota i Podwójnego Domu Srebra oraz nadzorca opieczętowanych dóbr i Nosiciel Pieczęci Króla. Odnośnie wymienionych tytułów zob. więcej w Grajetzki 2009: 43-66.

pozwała na pełne opisanie przeszłości. W przypadku wezyra Bebiego do naszych czasów dotrwał zaledwie jeden zabytek wprost wspominający tego urzędnika. Jest to blok ze świątyni grobowej Neb-hepet-Ra Mentuhotepa w Deir el-Bahari. Zachował się na nim fragment przedstawiający procesję urzędników, z których ostatnia postać podpisana została jako wezyr Bebi.

Znany jest następca Bebiego na stanowisku wezyra, Dagi, którego grobowiec (MMA 807/TT 103) zlokalizowany został na północnym stoku Szeich Abd el-Qurna¹. Pomimo braku bezpośrednich informacji odnoszących się do Bebiego możliwe jest podjęcie próby odtworzenia pewnych elementów z życia tego dostojnika.

Kariera

W rozważaniach nad tytułaturą urzędniczą oraz postaciami historycznymi piastującymi różne stanowiska państwowe nadal pozostaje kilka niewyjaśnionych kwestii. Jedną z nich jest z całą pewnością droga awansu, jaką przechodzili urzędnicy niższego szczebla, zanim objęli stanowiska, z których najczęściej są znani dzisiaj. Można spekulować w niektórych przypadkach okresu Średniego Państwa, jak wyglądała droga kariery niektórych urzędników. Jedną z takich możliwości była zmiana piastowanego stanowiska, z całą pewnością o charakterze awansu z funkcji nadzorcy pieczęci² na stanowisko wezyra. W czasach XI i XII dynastii prawdopodobnie do tego typu awansu doszło trzykrotnie. Za panowania Cheper-ka-Ra Senusereta I takiego szczytu dosięgnął niejaki Menczu-hetep, zaś jego następca na stanowisku nadzorcy skarbcza, Sa-Aset objął urząd wezyra za panowania Nebu-kau-Ra Amenemhata II. Podobnej nobilitacji w czasach panowania Mentuhotepa II prawdopodobnie doczekał się również Bebi.

Imię Bebi poświadczono zostało na steli pochodzącej z nekropoli et-Tarif, datowanej na wczesną XI dynastię. Zabytek należał do nadzorcy bram³ o imieniu Ma'ati⁴. Wspomina on o królewskim zwierzchniku⁵ i nadzorcy skarbcza noszącym imię Bebi. Być może jest to ta sama postać, którą znamy z bloku ze świątyni Mentuhotepa w Deir el-Bahari. Ponadto może przemawiać za tym fakt, że we wczesnych latach panowania Neb-hepet-Ra Mentuhotepa, Bebi pełnił już funkcję wezyra. A zatem początku jego kariery należałoby zatem szukać w czasach rządów wcześniejszego władcy, Nechet-neb-tep-nefera Intefa III.

Nekropola tebańska

Najstarsze znane dotychczas grobowce na nekropoli tebańskiej datowane są na okres Starego Państwa⁶. Pierwsze z nich w formie ceglanych mastab

---

¹ Davies 1913: 28-39, pls. XXIX-XLII.

² Transliteracja egipskiej formy tytułu brzmi *jmj-r3 htm.t* (Grajetzki 2000: 43).

³ Transliteracja egipskiej formy tytułu brzmi *jmj-r3 sb3.w* (Allen 2003: 22).

⁴ Clère, Vandier 1948: §14.

⁵ Transliteracja egipskiej formy tytułu brzmi *hrj-tp nswt* (Allen 2003: 22).

⁶ Saleh 1977; Soliman 2009: 8-28.

powstały na nekropoli et-Tarif w czasach IV dynastii¹, zaś w południowo-wschodnim stoku el-Chocha wykuto grobowce skalne prowincjonalnych urzędników z okresu VI dynastii². Nekropola et-Tarif stała się również miejscem pochówku lokalnych książąt zaliczanych do wczesnej XI dynastii³. W I Okresie Przejściowym władcy noszący imiona Intef chowani byli w tej części Teb Zachodnich w grobowcach typu *saff*. Te skalne założenia sepulkralne poprzedzone filarówymi portykami stały się inspiracją dla architektów projektujących kompleks świątynno-grobowy kolejnego władcy XI dynastii – Neb-hepet-Ra Mentuhotepa. Król ten, który zjednoczył Egipt po latach decentralizacji władzy, za miejsce budowy swojego grobowca wybrał dolinę leżącą na południe od nekropoli et-Tarif. Na końcu długiego *wadi*, u stóp *gebła* od czasów VI dynastii istniała prawdopodobnie niewielka świątynia poświęcona bogini Hathor, której nazwa brzmiała *hrj-hr jmn*⁴.

Wzniesienie kompleksu świątynno-grobowego w dolinie nazywanej dzisiaj Deir el-Bahari, zgodnie z egipską tradycją, przyczyniło się do powstania prywatnych kompleksów sepulkralnych na stokach przylegających do *wadi*. Podobnie jak za życia, tak i po śmierci urzędnicy różnego szczebla otaczali swojego króla. Najbliżej królewskiego kompleksu grobowego pochowani zostali dostojnicy. Ich założenia sepulkralne należą do największych na całej nekropoli tebańskiej. Składały się one z dużych prostokątnych dziedzińców, otoczonych murami ceglanyymi lub kamiennymi oraz ze struktur wykutych w skałach. W centralnym miejscu fasady lokalizowano wejście rozpoczynające strefę kultową wykutą w skałach, składającą się z długiego korytarza oraz kaplicy kultu grobowego. W pomieszczeniu ofiarnym lokalizowano wejście do struktur związanych z pochówkiem. Rozpoczynał je ukośnie opadający korytarz wiodący do komory grobowej, wykutej głęboko w skałach *gebła*⁵.

Nekropola tebańska to rozległy obszar składający się z różnych części, którym dla ułatwienia lokalizacji poszczególnych założeń nadano różne nazwy. W skład królewskiej nekropoli związanej z kompleksem świątynno-grobowym Neb-hepet-Ra Mentuhotepa wchodziły: Deir el-Bahari, gdzie znajduje się założenie władcy oraz dolina Asasif, przez którą przebiegała aleja procesyjna w kierunku świątyni w Karnaku oraz leżące przy niej grobowce prywatne⁶. Po obu stronach dolin na stokach nekropoli Asasif Północny, Szeich Abd el-Qurna oraz el-Chocha powstały prywatne kompleksy urzędników.

---

¹ Soliman 2009: 8-11.

² Brunner 1936: 55; Fischer 1968: 73, przyp. 297; Saleh 1977.

³ Di. Arnold 1976: 19-59.

⁴ Dziobek 1992: 39; Niwiński 2008.

⁵ Więcej o architekturze prywatnych kompleksów grobowych zob. Winlock 1922; 1923; 1942: 68-83; Di. Arnold 1971: 36-48; Soliman 2009: 95-129; Chudzik 2012a, 2012b.

⁶ Wśród grobowców prywatnych w tej części nekropoli wymienić należy kompleks sepulkralny dowódcy wojsk o imieniu Intef, zob. Di. Arnold 1971; Jaroš-Deckert 1984.

Grobowiec

W jednej z najważniejszych części nekropoli z czasów Neb-hepet-Ra Mentuhotepa, określanej dzisiaj mianem nekropoli Asasif Północny znajduje się szereg grobowców skalnych, w których pochowani zostali dostojnicy początku Średniego Państwa¹.

W zachodniej części tego terenu znane są założenia dwóch z najważniejszych urzędników: Chetiego (MMA 508/TT 311) oraz Henenu (MMA 510/TT 313)². Pierwszy z nich piastował urząd nadzorcy skarbcza, drugi natomiast wielkiego zarządcy posiadłości³. Kompleksy obu tych dostojników sąsiadują z grobowcem MMA 509: Cheti po stronie zachodniej, Henenu po wschodniej (ryc. 2). Lokalizacja oraz rozmiary kompleksu MMA 509 wskazują na zdecydowanie wyższą pozycję jego właściciela względem sąsiadów. Skoro zatem Cheti i Henenu piastowali niemalże najważniejsze stanowiska w państwie, to jedynym urzędnikiem przewyższającym ich rangą mógł być tylko wezyr.

Pomimo przeprowadzonych dotychczas prac terenowych oraz podjętych studiów, wciąż nie można z całą pewnością stwierdzić, kim był właściciel grobowca MMA 509. Więcej natomiast można powiedzieć o czasie jego powstania. W trakcie wykopalisk Egyptian Expedition z ramienia Metropolitan Museum of Art w Nowym Jorku, kierowanej przez Herberta E. Winlocka w korytarzu wejściowym odkryto fragment drewnianych drzwi⁴. Znajdowały się one na końcu odcinka korytarza, którego posadzkę wyłożono piaskowcowymi płytami (ryc. 3)⁵. Prawdopodobnie tworzyły one drugą parę drzwi uniemożliwiających dostęp do wnętrza grobowca. Na dolnym fragmencie drzwi, który zachował się w wyniku oberwania się skały i przysypania korytarza do wysokości około 1,5 m, odkryto kartusz z fragmentem imienia: ...-*hṯp*. Zakładając, iż w omawianym grobowcu został pochowany wezyr z czasów wczesnej XI dynastii, oraz znając jednocześnie następcę Bebiego na tym stanowisku, którym był Dagi (grobowiec o numerze MMA 807/TT 103), królem, którego imię wymienione zostało na drzwiach był Neb-hepet-Ra Mentuhotep II.

Na temat tej części korytarza wejściowego, poprzedzającej odkryte przez Herberta E. Winlocka drzwi można powiedzieć nieco więcej na podstawie wyników najnowszych prac. Głównym rezultatem jest ustalenie, iż ściany korytarza tworzyły wapienne bloki pokryte dekoracją reliefową. Według Jamesa P. Allena, właściciel grobowca MMA 509 zmarł jeszcze przed wykonaniem deko-

---

¹ Grobowce datowane na okres panowania Neb-hepet-Ra Mentuhotepa II zlokalizowane są głównie w zachodniej części tej nekropoli. Kierując się dalej na wschód, powstałe tam założenia wiązać należy przede wszystkim z władcami XII dynastii.

² Winlock 1923: 12-19; 1947: 67; Allen 1996: 12.

³ Transliteracja egipskiej formy tytułu brzmi *jmj-r3 pr wr* (Grajetzki 2000: 79).

⁴ Drzwi obecnie znajdują się w Metropolitan Museum of Art w Nowym Jorku (nr inw. MMA.23.3.174); Winlock 1923: 15, fig. 5 (*in situ*); Hayes 1990: 257, fig. 163.

⁵ Z badań rozpoczętych przez zespół polskich archeologów w ramach „Projektu Asasif” wynika, iż jakość użytego kamienia do produkcji piaskowcowych płyt dorównuje jakości materiałów z królewskiego kompleksu świątynno-grobowego, co dodatkowo dowodzi wysokiej rangi właściciela grobu MMA 509.

racji w jego wnętrzu¹. Rozpoczęte w sezonie 2013/2014 badania we wnętrzu grobu wykazały, iż w korytarzu wejściowym wzniesiono ściany z wapiennych bloków, które następnie pokryto dekoracją reliefową². Fragmenty takich bloków odkryto w trakcie doczyszczania korytarza wejściowego na odcinku wyłożonym piaskowcowymi płytami. Po obu stronach korytarza, na płytach widoczne są narysy – ślady linii wytyczających przebieg ścian. Ponadto, płyty posadzkowe noszą ślady przesuwania po nich bloków. Dekoracja ta zniszczona została prawdopodobnie jeszcze w starożytności, kiedy to masowo niszczone wapienne bloki, przekuwając je m.in. na misy³. Fragmenty takich nieukończonych naczyń odkryto w sąsiednim grobowcu Chetiego⁴.

Dokładne ustalenie chronologii możliwe będzie po przeprowadzeniu szczegółowej analizy materiału ceramicznego oraz pozostałych elementów wyposażenia grobowego, pochodzącego z wnętrza grobowca. Wczesną metrykę omawianego kompleksu, jak i założenia leżącego po stronie wschodniej, można wskazywać na podstawie ich lokalizacji względem budowli królewskiej. Wzniesienie muru otaczającego dziedziniec kompleksu królewskiego związane jest z pierwszymi dwoma fazami rozwoju⁵. Według Jamesa P. Allena, fakt, iż osie grobowców prywatnych padają pod kątem prostym do muru dziedzińca królewskiego, nakazuje wiązać je z powstaniem właśnie tej części założenia Mentuhotepa II⁶.

Próbę ustalenia rangi właściciela grobowca MMA 509 można podjąć również analizując późniejszą działalność na tym obszarze. Wiadomo, iż kult przodków odgrywał w życiu starożytnych Egipcjan niezwykle istotną rolę. Świadczą o tym m.in. *graffiti* pozostawiane na ścianach grobowców, odnoszące się do pochowanych tam osób.

Pierwszym przykładem może być *graffito* pozostawione na jednym z dekorowanych bloków wapiennych w grobowcu nadzorcy skarbcza Chetiego⁷. Na zachowanym fragmencie z czasów XIX dynastii czytamy: „Rok 17 za panowania króla Górnego i Dolnego Egiptu User-Ma‘at-Ra...: Arcykapłan Amona, Neb-neczeru [z wizytą] u ojca swego ojca Chetiego...”⁸. Podobną chęć przywo-

---

¹ Allen 2003: 21.

² Na odkrytych blokach widoczne są fragmenty dekoracji reliefowej pokrytej polichromią. Jednak na podstawie tak niewielkich fragmentów nie możliwe jest na tym etapie badań przypisanie ich do konkretnych scen.

³ Carter, Carnarvon 1912: 22.

⁴ Winlock 1923: 17, fig. 10; Hayes 1990: 164, fig. 100.

⁵ Di. Arnold 1974: 63; 1979: 8-9, 40.

⁶ Allen 1996: 20.

⁷ Tekst ten zapisany został na ścianie w korytarzu wejściowym grobowca jeszcze przed jej zniszczeniem, które nastąpiło prawdopodobnie pod koniec Nowego Państwa lub w III Okresie Przejściowym, kiedy dochodziło do licznych grabieży grobowców oraz niszczenia istniejących założeń.

⁸Tłumaczenia tekstu wykonał autor artykułu na podstawie fotografii publikowanej przez H. Winlocka (1923: fig. 9). Władcą wymienionym w tekście jest User-Ma‘at-Ra-setepen-Ra Ramzes II.

łania zmarłego poprzez odwiedziny odnajdujemy w grobowcu Intef-iqera (TT 60)¹, do którego w czasach XVIII dynastii przybył młody skryba o imieniu Teti. Pozostawił on po sobie wiele wierszy tekstu, w których m.in. zapisał: „...Pisarz Teti, syn pisarza... przybył do tego domu Intef-[iqera]...”². Chęć przywołania zmarłego, bądź identyfikacji z nim przejawiała się w jeszcze inny sposób. Można próbować tak wy tłumaczyć wielokrotne dokładanie ciał do grobowców już istniejących w III Okresie Przejściowym³. Próba „połączenia się ze zmarłym przodkiem” mogła odbywać się poprzez pochówek w pobliżu istniejącego już grobowca. W ten sposób można podjąć próbę wyjaśnienia m.in. lokalizacji grobowca z czasów XXVI dynastii na terenie dziedzica MMA 509. We wschodniej części fasady powstał grobowiec na wzór głównego założenia, w którym pochowany został wezyr Nes-pa-ka-szuti⁴. Zakładając, iż chciał on spocząć w obrębie istniejącego kompleksu wezyra z dawnych czasów, należy założyć, iż w VII wieku istniały przesłanki informujące o randze właściciela głównego grobu⁵. Rozważając powody lokalizacji młodszego pochówku można sugerować, iż wezyr z czasów XXVI dynastii nie chciał się pochować w kompleksie grobowym urzędnika o niższym statusie administracyjnym, co mogłoby negatywnie wpływać na jego wizerunek. Być może powinno się zatem przyjąć, że obaj dostojnicy piastowali równie wysokie stanowiska, co może być kolejnym argumentem w dyskusji dotyczącej identyfikacji właściciela grobowca MMA 509.

---

¹ Kompleks grobowy TT 60 zlokalizowany na wschodnim stoku Szeich Abd el-Qurna powstał w czasach XII dynastii za panowania króla Cheper-ka-Ra Senusereta I. W miejscu tym miał zostać pochowany wezyr o imieniu Intef-iqer (Davies 1920). Prace nad grobowcem rozpoczęto jeszcze w czasach rządów Sehetep-ib-Ra Amenemhata I, który przez pierwsze lata rządów wznosił dla siebie kompleks świątynno-grobowy w Dolinie Południowej (Do. Arnold 1991: 9-10). Rozpoczęto również prace nad prywatnymi kompleksami sepulkralnymi na stokach otaczających dolinę oraz w jej pobliżu (Chudzik 2012b). Zaprzeszano ich wraz z przeniesieniem stolicy kraju z Teb na północ. Wówczas Intef-iqer, jak wielu innych urzędników, porzucił swój pierwotny grobowiec i rozpoczął budowę mastaby na nekropoli w Liszt, gdzie został pochowany (Di. Arnold 2007: 69-71). Wydarzenia te miały miejsce zapewne jeszcze przed objęciem przez Intef-iqera urzędu wezyra, o czym świadczy lokalizacja jego tebańskiego grobowca. Prawdopodobnie prace nad grobowcem w momencie przeniesienia stolicy były już na zaawansowanym poziomie, związanym z dekorowaniem ścian, o czym świadczą przedstawienia Intef-iqera. Grobowiec TT 60 nie został jednak wykorzystany przez pierwotnego właściciela, a przekazany kobiecie o imieniu Senet, która była prawdopodobnie jego małżonką. Jest to definitywny ewenement w skali nekropoli tebańskiej tego czasu.

² Tłumaczenie tekstu na podstawie Davies 1920: 27, pl. XXXV.6.

³ Carnarvon, Carter 1912: 49-88; Górecki 2004, Szpakowska 2007, Chudzik 2013.

⁴ Pischikova 1998.

⁵ Niewyjaśniona pozostaje jednak kwestia czy w czasach XXVI dynastii grobowiec z czasów Średniego Pastwa był już zniszczony, a jeśli tak, to na jakiej podstawie ustalono status społeczny pierwotnego właściciela.

Zakończenie

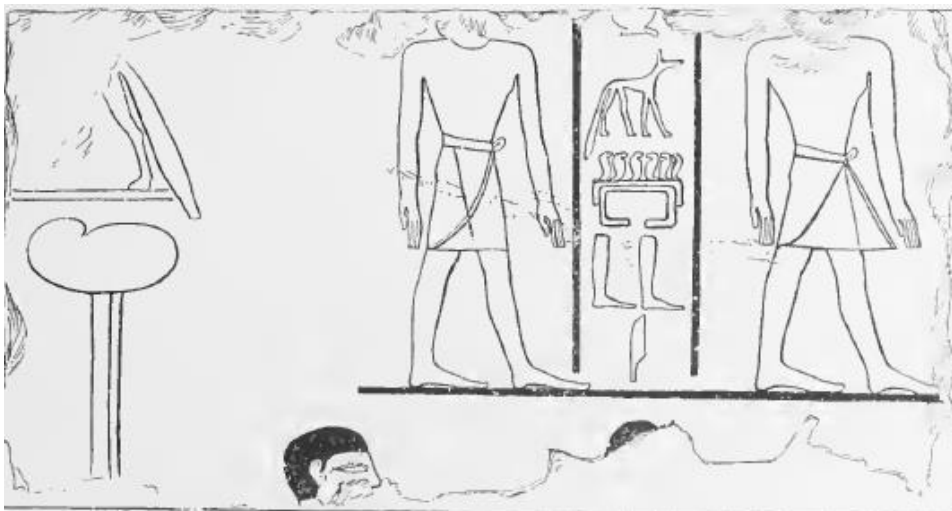
Podjęte rozważania pozwalają nam nieco bliżej spojrzeć na postać wezyra Bebiego, o którym świadectwa w bardzo małym stopniu przetrwały próbę czasu. Pomimo trudnych czasów związanych z jednoczeniem państwa przez władców XI dynastii, należy mieć na uwadze fakt, że Teby za panowania Nebhepet-Ra Mentuhotepa były prężnie funkcjonującym miastem, z którego wpływały decyzje odnoszące się do różnych części Egiptu. Silna pozycja miasta, wynikała z prężnej działalności jego mieszkańców, co pozornie powinno przełożyć się na liczbę świadectw z nimi związanych. Być może na początku Średniego Państwa wezyr Bebi był jedną z najbardziej rozpoznawalnych postaci kraju nad Nilem, a nawet należałoby o tym mówić z dużą dozą prawdopodobieństwa. Jednak świadectwa jego czasów zatarły się w wyniku działalności kolejnych pokoleń mieszkańców Egiptu.

BIBLIOGRAFIA

- ALLEN J. P., 1996, Some Theban Officials of the Early Middle Kingdom, [w:] P. DER MANUELIAN (red.), *Studies in Honor of William Kelly Simpson I*, Boston: 1-26.
- ALLEN J.P., 2003, The high officials of the early Middle Kingdom, [w:] N. STRUDWICK, J. H. TAYLOR (red.), *The Theban Necropolis. Past, Present and Future*, London: 14-29.
- ARNOLD DI., 1971, *Das Grab des Inj-jtj.f. Die Architektur. Grabung im Asasif 1963-1970 I*, Mainz am Rhein.
- ARNOLD DI., 1974, *Der Tempel des Königs Mentuhotep von Deir el-Bahari. Band I: Architektur und Deutung*, Mainz am Rhein.
- ARNOLD DI., 1976, *Gräber des Alten und Mittleren Reiches in El-Tarif*, Mainz am Rhein.
- ARNOLD DI., 1979, *The Temple of Mentuhotep at Deir el-Bahari*, New York.
- ARNOLD DI., 2007, *Middle Kingdom Tomb Architecture at Lisht*, New York.
- ARNOLD DO., 1991, Amenemhat I and the Early Twelfth Dynasty at Thebes, *MMJ*, 26: 5-48.
- BRUNNER H., 1936, *Die Anlagen der ägyptischen Felsgräber bis zum Mittleren Reich*, Glückstadt-Hamburg-New York.
- CALLENDER G., 2000, The Middle Kingdom Renaissance (c.2055-1650 BC), [w:] I. SHAW (red.), *The Oxford History of Ancient Egypt*, Oxford: 148-183.
- CARNARVON THE EARL OF, H. CARTER, 1912, *Five Years Explorations at Thebes. A Record of work done 1907-1911*, London.
- CHUDZIK P., 2012a, Grobowce skalne w Tebach Zachodnich w czasach Mentuhotepa Nebhepetre, *Interlinie* 1(5): 14-19.
- CHUDZIK P., 2012b, Prywatne grobowce skalne w Tebach Zachodnich na przełomie XI i XII dynastii, [w:] P. CHUDZIK, W. EJSMOND (red.), *Materiały z III Konferencji Studentów Archeologii Starożytnego Egiptu, Wrocław 19-20 maja 2011*, Warszawa: 117-132.
- CHUDZIK P., 2013, Preliminary Remarks on the Architecture of the Theban Tomb 1152 at Sheikh Abd el-Gurna, *PAM* 22 [=Reports 2010]: 193-198.
- CLERE J.J., J. VANDIER, 1948, *Textes de la Première Période et de la XIème Dynastie*, Bruxelles.
- DAVIES N. DE G., 1913, *Five Theban Tombs*, London.
- DAVIES N. DE G., 1920, *The Tomb of Antefoker, Vizier of Sesostri I, and of His Wife Senet*, London.
- DZIOBEK E., 1992, *Das Grab des Ineni: Theben Nr. 81*, Mainz am Rhein.
- FISCHER H.G., 1968, *Dendera in the Third Millennium BC. Down to the Theban domination of Upper Egypt*, New York.
- GÓRECKI T., 2004, Sheikh Abdel-Gurna Coptic Hermitage. First Interim Report, *PAM* XV [=Reports 2003]: 173-179.
- GRAJETZKI W., 2000, *Die Höchsten Beamten der Ägyptischen Zentralverwaltung zur Zeit des Mittleren Reiches*, Berlin.
- GRAJETZKI W., 2009, *Court Officials of the Egyptian Middle Kingdom*, London.

- HABACHI L., 1963, King Nebhepetre Mentuhotpe: His Monuments, Place in History, Deification and Unusual Representations in the Form of Gods, *MDAIK* 14: 16-52.
- HALL H.R., LAMBERT E.J., 1922, *Hieroglyphic Texts from Egyptian Stelae, &c., in the British Museum. Part VI*, London.
- HAYES W.C., 1990, *The Scepter of Egypt. Part 1: From the Earliest Times to the End of the Middle Kingdom*, New York.
- JAROŠ-DECKERT B., 1984, *Das Grab des Jnj-jtj.f. Die Wandmalereien der XI Dynastie, Grabung im Asasif 1964-1970 V*, Mainz am Rhein.
- MARTIN-PARDEY E., 1986, Wesir, Wesirat, [w:] W. HELCK, E. OTTO (red.) *Lexikon der Ägyptologie VI*, Wiesbaden: 1227-1235.
- NAVILLE E., 1907, *The XIth Dynasty Temple at Deir el-Bahari I*, London.
- NAVILLE E., 1910, *The XIth Dynasty Temple at Deir el-Bahari II*, London.
- NIWIŃSKI A., 2008, Mein Gesicht ist auf Amun gerichtet – ein Vorschlag der Identifizierung einer Kultstätte in Theben-West, *GM* 217: 7-8.
- PISCHIKOVA E., 1998, Reliefs from the Tomb of Vizier Nespakashuty: Reconstruction, Iconography, and Style, *MMJ* 33: 57-101.
- SALEH M., 1977, *Three Old-Kingdom Tombs at Thebes*, Mainz am Rhein.
- SHAW I. (red.), 2000, *The Oxford History of Ancient Egypt*, Oxford.
- SOLIMAN R., 2009, *Old and Middle Kingdom Theban Tombs*, London.
- SZPAKOWSKA E., 2007, Preliminary Remarks on the Ancient Egyptian Material from tomb 1152 in Sheikh Abd el-Gurna, *PAM* 17 [=Reports 2005]: 275-277.
- VANDERSLEYEN C., 1994, La Titulature de Mentuhotep II, [w:] B. BRYAN, D. LORTON (red.), *Essays in Egyptology in Honor of Hans Goedicke*, San Antonio: 317-320.
- WILKINSON T., 2010, *The Rise and Fall of Ancient Egypt*, New York.
- WINLOCK H. E., 1922, Excavations at Thebes. The Egyptian Expedition 1921-1922 (Dec. 1922), *BMMA* 17/12/2: 19-49.
- WINLOCK H. E., 1923, The Museum's Excavations at Thebes. The Egyptian Expedition 1922-1923 (Dec., 1923), *BMMA* 18/12/2: 11-39.
- WINLOCK H. E., 1942, *Excavations at Deir el Bahri, 1911-1931*, New York.
- WINLOCK H. E., 1947, *The Rise and Fall of the Middle Kingdom in Thebes*, New York.

RYCINY

Ryc. 1. Blok ze świątyni grobowej Neb-hepet-Ra Mentuhotepa z przedstawieniem wezira Bebiego (Hall, Lambert 1922: pl. 24).

Ryc. 2. Nekropola Asasif Północny. Kompleksy grobowe (od lewej): MMA 508/TT 311 (Cheti), MMA 509 oraz MMA 510/TT 313 (fot. P.Chudzik).

Ryc. 3. Posadzka w korytarzu wejściowym grobowca MMA 509. Widok od strony wejścia (po lewej) oraz od wnętrza grobu (po prawej); (fot. P. Chudzik).

DATA KORONACJI THOTMESA III A REGENCJA HATSZEPSUT

Filip Taterka

Uniwersytet Adama Mickiewicza w Poznaniu
Université Paris IV-Sorbonne
aragorn2@interia.pl

The Coronation Date of Thutmose III and the Regency of Hatshepsut

After the unexpected death of the king Thutmose II of the 18th dynasty his son, Thutmose III, ascended to the throne of Egypt. As he was only a minor child, his stepmother and aunt, Hatshepsut, ruled in his name. Contrary to the view often expressed in the scholarly literature, however, she did not try to weaken Thutmose III's kingship. Quite the opposite; she undertook a series of activities, whose main aim was to strengthen the position of the new pharaoh. One of the most important was the organisation of the official coronation of Thutmose III. By analysing various sources from the regency and co-regency periods the author tries to demonstrate that Hatshepsut arranged the ceremony in such a way so it coincide with an important religious feast dedicated to Amun-Ra. It is argued that other undertakings of Hatshepsut, such as the renovation of the Semna temple, in the early years of Thutmose III can also be interpreted as aiming to support his position on the throne of Egypt.

Gdy po krótkim, bo zaledwie trzyletnim¹, panowaniu niespodziewanie zmarł król Thotmes II z XVIII dynastii, na tron Egiptu wstąpił jego syn, Thotmes III. Ponieważ jednak w owym czasie był on jedynie małoletnim dzieckiem, rządy w jego imieniu objęła jego ciotka, a zarazem macocha, Wielka Małżonka Królewska Thotmesa II i Boża Małżonka Hatszepsut. Dostojnik Ineni², naoczny świadek tamtych wydarzeń, opisuje sytuację, jaka zapanowała w Egipcie po śmierci Thotmesa II w sposób następujący: „(Król Thotmes II) udał się do nieba (i) połączył się z bogami. Syn jego powstał w miejsce jego jako król Obydwu Krajów (i) rozpoczął rządy na tronie tego, który go spłodził. (Lecz) siostra jego (tj. Thotmesa II), Boża Małżonka (Hatszepsut) | prowadziła sprawy kraju. Oba Kraje (działały) według jej zamysłów, dla niej pracowano, (a) Czarna (Ziemia) schylała głowę (przed tą, która jest) użytecznym nasieniem boga, które wyszło z niego, liną dziobową Południa (i) pachółkiem cumowniczym ziem południowych. Ona jest dobroczynną liną rufową Ziemi Północnej (i) panią rozkazów,

---

¹ Gabolde 1987: 61-81. Odmiennego zdania jest von Beckerath 1990: 65-74; 1994: 111-112, który przypisuje Thotmesowi II aż 13 lat panowania. Tego rodzaju pogląd wydaje się jednak wysoce nieprawdopodobny; Gabolde 2009: 147-149.

² Na temat tego dostojnika, który sprawował swe funkcje w czasie panowania trzech pierwszych Thotmesów, zob. Dziobek 1992: 122-144; Shirley 2014: 176-177.

której zamysły (są) dobroczynne (i) zaspokojone (są) Oba Brzegi dzięki słowom jej”¹.

W ten sposób rozpoczął się tak zwany okres regencji, który potrwa aż do siódmego roku² panowania Thotmesa III, kiedy to, z nie do końca jasnych powodów, Hatszepsut postanowiła przyjąć pełną tytulaturę królewską, stając się królem (*nswt*) Egiptu, pomimo faktu, iż była ona kobietą. W literaturze egiptologicznej postać Hatszepsut przedstawiana jest często w dość negatywnym świetle. Wielu badaczy uważa ją za bezwzględna i żądną władzy kobietę, która ze wszystkich sił starała się osłabić pozycję Thotmesa III i zagarnąć całą władzę dla siebie³. Co więcej, skupienie się władczyni na legitymizacji władzy miało doprowadzić nie tylko do wewnętrznego kryzysu w państwie egipskim⁴, ale także do podkopania pozycji kraju nad Nilem na arenie międzynarodowej⁵.

Tego rodzaju obraz jest jednak w dużej mierze niesprawiedliwy. Analiza źródeł z okresu regencji i koregencji pokazuje bowiem, że Hatszepsut nie tylko nigdy nie próbowała w żaden sposób osłabić pozycji Thotmesa III czy też kwestionować jego praw do tronu, ale, wręcz przeciwnie, w początkach jego panowania podjęła szereg działań mających na celu wzmocnienie władzy małoletniego króla.

Jednym z najważniejszych, ale, co ciekawe, mocno niedocenianych źródeł, jest *graffito* wykonane przez niejakiego Peteh-hetepa odnalezione na terenie zespołu grobowego Neczeri-cheta w Saqqarze⁶. Choć źródło to przywoływane jest bardzo często jako najwcześniejsza inskrypcja datowana na czasy Thotmesa III⁷, badacze nie rozpoznali jednak jego ogromnego znaczenia. W dzisiejszych czasach *graffito* jest niemal zupełnie zatarte, jednakże notatki badaczy z początku XX wieku pozwalają odtworzyć jego treść w sposób następujący: „Rok 1, 4 miesiąc (pory) *achet*, dzień 5 pod panowaniem Majestatu króla Górnego i Dolnego Egiptu (Men-cheper-Ra)|, syna Ra (Thotmesa)|, oby żył wiecznie! Oto

---

¹ Tłumaczenie na podstawie tekstu egipskiego w Sethe, Helck 1906-1958: 59,13-60,11. Por. także Dziobek 1992: pl. 63. Wszystkie tłumaczenia tekstów egipskich zawarte w niniejszym artykule są dziełem autora.

² Na temat królewskiej koronacji Hatszepsut w siódmym roku panowania Thotmesa III zob. Tefnin 1973: 232-242; Dorman 1988: 18-45. Hipoteza, zgodnie z którą koronacja Hatszepsut nastąpiła wcześniej, bo jeszcze w drugim lub trzecim roku panowania Thotmesa III (Schott 1955: 195-219; Vandersleyen 1995: 272-275; Grimal 2004: 211; Schlögl 2009: 159) opiera się na mylnych przesłankach, jak wykazał Yoyotte 1968: 85-91.

³ Hayes 1959: 82; Mathieu 2000: 3-12.

⁴ Reeves 2001: 32-38.

⁵ Lalouette 1986: 232.

⁶ *Graffito* Peteh-hetepa zostało po raz pierwszy opublikowane przez Firtha i Quibella 1935: 80, pkt. D, jednakże tylko w angielskim tłumaczeniu bez ilustracji czy transkrypcji. Nowszą publikację, obejmującą zarówno przerys i transkrypcję hieroglificzną *graffito* w obecnym stanie, jak i notatki Battiscombe Gunna, pozwalające odtworzyć tekst niemal w całości, znaleźć można w Navrátilová 2007: 85-86 oraz pl. 24. Por. także Peden 2001: 62, przyp. 19.

⁷ Chappaz 1993: 94.

(przebywał) Jego Majestat w Południowym Mieście¹, wykonując monumenty dla ojca swego Amona-Ra oraz cudowności dla Hor-achtiego oraz [...] miasta jego; Atuma, który [go] stworzył, Pana [Iunu]² [...] ojca jego, który go zrodził, dostojnego boga, który stał się sam z siebie, Potężnego Byka, Pana Obydwu Krajów, syna Atuma [...] bogów. Przez [...] Peteh-hetepa”³.

Tym, co zasługuje na szczególną uwagę w cytowanym tekście, jest data: 5. dzień, 4. miesiąca pory *achet*⁴, pierwszego roku panowania Thotmesa III. Z inskrypcji z późniejszych czasów dowiadujemy się jednak, że koronacja władcy nastąpiła później. Kalendarze świąteczne na południowej, zewnętrznej ścianie Pałacu Ma’at w Karnaku⁵ oraz na steli z Buto⁶, jak również inskrypcja z VII pylonu w Karnaku⁷ oraz *Annaly* króla z tej samej świątyni⁸ zgodnie stwierdzają, że koronacja Thotmesa III miała miejsce 4. dnia 1. miesiąca pory *szemu*, a zatem na pięć miesięcy po dacie zachowanej w *graffito* Peteh-hetepa. Samo to nie jest niczym nadzwyczajnym, źródła egipskie pozwalają bowiem sądzić, że następca tronu stawał się królem natychmiast po śmierci swego poprzednika, mimo iż formalna koronacja następowała jakiś czas później⁹.

Taka sytuacja miała miejsce między innymi w przypadku syna i następcy Thotmesa III, Amenhotepa II. Tekst ze steli królewskiego syna z Kusz User-Saczeta¹⁰ stwierdza bowiem, że święto ukazania się króla, a więc rocznica królewskiej koronacji, przypadała na 1. dzień 4. miesiąca pory *achet*¹¹, podczas gdy z biografii Imen-em-heba¹², zapisanej na ścianach jego grobowca w Tebach Zachodnich (TT 85) dowiadujemy się, że od czasu śmierci Thotmesa III do momentu koronacji Amenhotepa II musiał upłynąć dłuższy czas. Imen-em-heb stwierdza bowiem: „Było tak, że król wypełnił czas swego życia w licznych (i) pięknych latach w męstwie (i) potężde jako usprawiedliwiony głosem, począwszy od roku 1 aż do roku 54, 3 miesiąca (pory) *peret*, dnia ostatniego pod [Majestatem] króla Górnego i Dolnego Egiptu (Men-cheper-Ra), usprawiedliwionego głosem. Uniósł się (on) do nieba, łącząc się z dyskiem słonecznym, (a) boskie ciało zjednoczyło się z tym, który je stworzył. (Gdy) rozjaśniła się ziemia (i) nastął ranek stało się tak, że dysk słoneczny rozbłysnął (i) niebo zajaśniało, (albowiem) król Górnego i Dolnego Egiptu (Aa-cheperu-Ra), syn Ra (Amenhotep-

---

¹ Chodzi tu bez wątpienia o Teby.

² Iunu to egipska nazwa miasta Heliopolis, centrum kultu słońca.

³ Tłumaczenia na podstawie tekstu egipskiego w Navrátilová 2007: pl. 24.

⁴ W starożytnym Egipcie rok dzielił się na trzy pory: *achet*, *peret* i *szemu*, czyli odpowiednio porę wylewu, porę wzrastania i porę zbiorów; Parker 1950: 7-8.

⁵ Sethe, Helck 1906-1958: 177.

⁶ Bedier 1994: 50, fig. 5 oraz pl. 6.

⁷ Sethe, Helck 1906-1958: 180,15-16.

⁸ Sethe, Helck 1906-1958: 648,9; Redford 2003: fig. 1 oraz pl. 1

⁹ Fairman 1958: 78-85; Barta 1980: 33-53.

¹⁰ Na temat tego urzędnika zob. Habachi 1980: kol. 632.

¹¹ Sethe, Helck 1906-1958: 1343,10.

¹² Na temat biografii Imen-em-heba zob. Redford 2003: 167-172.

heqa-Uaset)], obdarzony życiem, został utwierdzony na tronie ojca swego.”¹. W ten sposób koronacja Amenhotepa II miała miejsce aż dziewięć miesięcy po objęciu przez niego władzy, mimo iż władzę królewską faraon objął zaraz po śmierci swego poprzednika. Co ciekawe, dzień jego koronacji zbiegł się ze świętem ku czci bogini Hathor², co wydaje się nieprzypadkowe³.

Dlaczego jednak Hatszepsut postanowiła poczekać z królewską koronacją Thotmesa III aż pięć miesięcy? Czy oznacza to, że chciała ona w ten sposób osłabić pozycję młodego króla po to, aby zachować pełnię władzy dla siebie? Wręcz przeciwnie. W pierwszych dniach pierwszego miesiąca pory *szemu* obchodzono w Tebach ważne święto ku czci Amona-Ra, zwane Świętem Pierwszego Miesiąca Pory *Szemu*, które identyfikowane jest zazwyczaj z Pięknym Świętem Doliny⁴. Podczas tego święta Amon-Ra z Karnaku udawał się w uroczystej procesji do doliny Deir el-Bahari, by spędzić noc początkowo w świątyni Neb-chepet-Ra Mentuhotepa II z XI dynastii, a w późniejszych czasach kolejno w świątyni milionów lat samej Hatszepsut oraz świątyni wybudowanej w Deir el-Bahari przez Thotmesa III⁵. Za pomocą tajemnych rytuałów bóg regenerował swe siły, dzięki czemu, wraz z nim, do nowego życia odrodzić się mogli wszyscy zmarli oraz cała przyroda⁶. Święto obchodzone było już w czasach Średniego Państwa, na pewno też obchodzono je w początkach XVIII dynastii jeszcze przed wstąpieniem na tron Thotmesa III, o czym świadczy występowanie nazwy Święta Pierwszego Miesiąca Pory *Szemu* na bloku z fragmentem kalendarza świątecznego z czasów Amenhotepa I⁷.

---

¹ Sethe, Helck 1906-1958: 895,14-896,8.

² Schott 1950: 89.

³ Tak długi okres oddzielający śmierć Thotmesa III od koronacji Amenhotepa II próbuje się często tłumaczyć istnieniem koregencji między oboma władcami; Redford 1965: 107-122; Parker 1969: 75-82; Murnane 1977: 44-57; Der Manuelian 1987: 19-40 ; 2006: 413-429. Analiza źródeł mających dowodzić koregencji między obydwoma władcami została jednak w dużej mierze oparta na założeniu istnienia instytucji koregencji od czasów Średniego Państwa, co zostało poważnie poddane w wątpliwość przez obszerną i szczegółową krytykę Obsomera 1995: 35-145 (tamże znaleźć można również szczegółowe odniesienia bibliograficzne, również do prac zwolenników teorii koregencji).

⁴ Dolińska 2007: 67-68. Ciągłość między Świętem Pierwszego Miesiąca Pory *Szemu* a Pięknym Świętem Doliny kwestionuje jednak Postel 2004: 228-229.

⁵ W końcowym okresie swego panowania Thotmes III rozkazał powiększyć barkę Amona z Karnaku oraz wejścia do wszystkich świątyń, do których udawała się barka, poza świątynią Hatszepsut tak, aby barka nie mogła zostać wniesiona do środka; Wiercińska 1992: 263-269; 2010: 221-231. Odmienne zdania są jednak Karlshausen 1995: 119-137; 2009: 35-47 oraz Carlotti 2003: 235-254, którzy sądzą, że powiększenie barki Amona nie mogło nastąpić przed panowaniem Thotmesa IV. Por. także Sullivan 2012: 1-37.

⁶ Więcej na temat Pięknego Święta Doliny por. Foucart 1924: 1-209; Schott 1953; Graefe 1986: kol. 187-189; Wiebach 1986: 263-291; Bietak 2012: 135-164; Seyfried 2013.

⁷ Grimm 1994: 75, fig. 1.

Połączenie uroczystości koronacji Thotmesa III z obchodami Święta Pierwszego Miesiąca Pory *Szemu* mogło być pomysłem jednego z królewskich dostojników: Hapu-seneba¹, głównego kapłana Amona, który pełnił swój urząd już w czasach Thotmesa II², lub Sen-en-emuta³, który towarzyszył Hatszepsut przynajmniej od początku okresu regencji⁴. Nie ulega jednak wątpliwości, że ostateczną decyzję podjęła sama regentka. W ten sposób Hatszepsut starała się zatem wzmocnić, a nie osłabić pozycję młodego króla, przydając mu autorytetu pochodzącego od samego Amona-Ra. Być może dalekim echem uroczystości koronacyjnych jest słynny fragment z *Tekstu Młodości*, w którym sam król stwierdza: „Kiedy był (jeszcze) Mój Majestat młodym księciem (i) zaiste dzieckiem ledwo co odstawionym od piersi w świątyni jego, nim odbyło się moje wtajemniczenie kapłańskie [... ofia]ry Mój Majestat. Oto pełniłem rolę wizerunku Iun-mutefa⁵, niczym Horus z Nechen⁶ w Ziemi Północnej⁷, (gdy) stałem w północnej (części) Sali *Uadžit*⁸, [...] świętych Horyzontu swego. Rozradował (on) niebo (i) ziemię z powodu piękna swego, odebrawszy wielkie wspaniałości, (a) promienie jego [były] w oczach szlachetnie urodzonych, niczym (wtedy, gdy) wstaje Hor-achti, lud (zaś) oddawał mu [cześć ...] sanktuarium jego. Zaczął więc Jego Majestat wrzucać dla niego kadzidło do ognia, przedstawiając mu bardzo przyjemną ofiarę z wołów, krótkorogiego bydła (i) drobnego bydła z obcych krajów [...] obchodząc Salę *Uadžit* w obie strony (i) nie (pojmwali) w sercach (swych) ci, którzy byli przy tym, czynów jego, (gdy) szukał (on) Mojego Majestatu w każdym miejscu. Wtedy rozpoznał mnie i zatrzymał się [...] Padłem na brzuch mój wobec niego (i), rozciągnąwszy się na] ziemi, oddałem mu pokłon. (On zaś) umieścił mnie przed obliczem Jego Majestatu. Podniosłem się, (zwracając) do miejsc postoju pana mego. Zaczął więc (on) podziwiać mnie [... Nie ma w] (ty) nieprawdy!”⁹.

---

¹ Na temat tego urzędnika zob. Helck 1977: kol. 955-956; Ratié 1979: 273-276; Eichler 2000: 306; Shirley 2014: 199-200.

² Świadczy o tym inskrypcja z jego posągu przechowywanego obecnie w Muzeum Luwru (Louvre A 134); Delvaux 1988: 53-68.

³ Na temat Sen-en-muta por. Meyer 1982; Dorman 1988; 1991.

⁴ Świadczą o tym monumenty Sen-en-muta pochodzące jeszcze z okresu regencji: posągi BM 1513, BM 174 i CG 42116, jak również cenotaf nr 16 w Gebel es-Silsila i *graffito* z Sehel; Dorman 1988: 113-120. Jednakże Helck 1958: 356 przypuszcza, że Sen-en-mut mógł być żołnierzem w służbie Thotmesa II. Por. także Shirley 2014: 188-193.

⁵ Iun-mutef to imię bóstwa uczestniczącego w obrzędach kultu grobowego władcy. Szczegółowe informacje na jego temat znaleźć można w Rummel 2010.

⁶ Nechen to egipska nazwa miasta Hierakonpolis, jednego z centrów kultu Horusa.

⁷ Jest to aluzja do pobytu Horusa w Delcie, gdzie miał się on schronić przed Sethem.

⁸ Sala *Uadžit* to sala kolumnowa mieszcząca się między IV a V pylonem w Karnaku; Wallet-Lebrun 1984: 317-333; Carloti, Gabolde 2003: 255-338; 2005: 175-187.

⁹ *Tekst Młodości*, kol. 2-8 (= Sethe, Helck 1906-1958: 157,3-159,4). Wszystkich tłumaczeń z *Tekstu Młodości* dokonano na podstawie wydania Kurta Sethego, jednakże, dzięki uprzejmości Bernarda Mathieu i Luca Gabolde'a, przygotowujących nową publikację tekstu, którzy udostępni mi cyfrowe zdjęcia południowej zewnętrznej ściany południowego zespołu pomieszczeń kultowych Hatszepsut, uzyskałem możliwość skolacyjowa-

Warto zauważyć, że podobny zabieg zastosował wiele lat później król Horemheb z XVIII dynastii, który uroczystość własnej koronacji połączył z obchodami innego ważnego święta ku czci Amona-Ra: Święta *Ipet*¹. Horemheb bez najmniejszej wątpliwości pragnął w ten sposób umocnić swoją pozycję na tronie, ponieważ nie tylko nie był on synem ani nawet krewnym swego poprzednika, ale w ogóle nie pochodził z rodziny królewskiej. Egipskie teksty całe wydarzenie opisują w sposób następujący: „Udał się więc Horus, wznosząc ręce w zachwycie, do Uaset², miasta Pana Wieczności³, (z) synem swym najstarszym w ramionach swych, do *Ipet-sut*⁴, aby wprowadzić go przed Amona, aby przekazać mu jego urząd króla (i) aby wyznaczyć czas jego życia. A było tak, że [... Amon ... ukazał się] podczas swego pięknego święta podróży na południe do *Ipet-resit*⁵. Ujrzał więc Majestat tego boga Horusa, pana Hut-nesut⁶, (i) syna swego z nim, podczas wprowadzenia króla, aby oddać mu urząd jego (i) tron jego”⁷.

Połączenie koronacji Thotmesa III z obchodami święta ku czci Amona-Ra było tylko pierwszym krokiem w całym szeregu działań zmierzających do umocnienia władzy młodego faraona. Krokiem drugim wydaje się być odnowienie świątyni w Semnie w drugim roku panowania Thotmesa III⁸, którego znaczenie, podobnie jak w przypadku *graffito* Peteh-hetepa, nie zostało należycie rozpoznane w literaturze egiptologicznej. A przecież trzeba sobie postawić pytanie, dlaczego, mając do wyboru tyle ważnych świątyń, które można by na różne sposoby rozbudować, Hatszepsut postanowiła, aby w imieniu Thotmesa III odnowić akurat tę małą, prowincjonalną świątynię położoną w sercu odległej Nubii.

Wbrew pozorom świątynia w Semnie pełniła bardzo istotną rolę w egipskiej ideologii władzy królewskiej. To przecież właśnie w Semnie król Senuseret III z XII dynastii wystawił stelę, której tekst głosi: „Co zaś do jakiegokolwiek syna mego, który utrzyma tę granicę, którą ustanowił Mój Majestat, jest to (zaiste) mój syn, który został zrodzony przez Mój Majestat (i) jest (on) niczym synobronca ojca swego, który utrzymuje granicę tego, który go spłodził. Co zaś do tego, który ją porzuci (i) walczyć o nią nie będzie – nie jest to syn mój (i) nie został (on) zrodzony przeze mnie!”⁹. Ze względu na swe podboje w Nubii¹,

---

nia wersji Sethego z oryginalnym tekstem zapisanym na ścianie Pałacu Ma‘at. Chciałbym zatem w tym miejscu bardzo serdecznie podziękować obu badaczom za ich życzliwą pomoc.

¹ Na temat Święta *Ipet* zob. Wolf 1931; Murnane 1982: kol. 574-579, Epigraphic Survey 1994; Darnell 2010: 1-15.

² Uaset to egipska nazwa Teb.

³ Jest to jeden z epitetów Amona-Ra.

⁴ *Ipet-sut* to egipska nazwa świątyni w Karnaku.

⁵ *Ipet-resit* to egipska nazwa świątyni w Luksorze.

⁶ Hut-nesut to egipska nazwa miejscowości Kom el-Ahmar Sawaris.

⁷ Tłumaczenie na podstawie tekstu egipskiego w Gardiner 1953: pl. II.

⁸ Caminos 1998: pl. 24-26.

⁹ Tłumaczenie na podstawie tekstu egipskiego w Obsomer 1989: pl. II.

Senuseret III w krótkim czasie został otoczony boskim kultem na terenie tej krainy, a jeden z głównych ośrodków jego kultu znajdował się właśnie w Semnie². W ten sposób, odnawiając świątynię w Semnie w imieniu Thotmesa III, Hatszepsut pragnęła raz jeszcze wzmocnić pozycję młodego króla przez odwołanie do jego wielkiego, boskiego przodka.

Stwierdza to wyraźnie tekst towarzyszący wielkiej scenie koronacyjnej, w której bóg Dedun³, Pan Nubii, zwraca się do Thotmesa III w następujących słowach: „Synu mój z ciała mego, ukochany mój, (Thotmesie), utrwaliłem dla ciebie twą godność króla jako Horusa, który zasiada na podeście. Powstań więc, (abyś) związał Obydwa Kraje, będąc żyjącym na wieki! Wychowałem cię, (abyś) był potężny. Wychowałem cię, (abyś) był uzdolniony. Wychowałem cię na Pana Potężnej Korony. Oto rogi jej (są) na głowie twej, fałdy jej (są) na czole twym (i) związane (są) pióra jej z włosami twymi. Umieściłem [strach (przed) tobą] w ziemiach pokonanych wrogów, (a) lęk (przed) tobą w brzuchach niewiedzących. (Jak) imię moje jest pierwsze (wśród) bogów, (tak) imię twoje jest pierwsze (wśród) żyjących, co czynisz, [będąc obdarzonym życiem], niczym Ra!”⁴.

Z kolei towarzyszący Dedudonowi bóg Iun-mutef dodaje: „Syn twój, ukochany twój, (Men-cheper-Ra) – oby spoczął (on) na tronie twoim (i) odziedziczył tron twój, (i) wykonywał (władzę) króla Górnego i Dolnego Egiptu w ziemi tej (i nikt) nie powtórzy (dzieła) jego na wieki. Obyś umieścił potęgę jego (i) stworzył szacunek (dla) niego w sercach Łuczników (i) Koczowników⁵ w nagrodę (za) ten monument: piękny, trwałe (i) doskonałe, który uczynił (on) dla ciebie!”⁶.

Na uwagę zasługuje również fakt, że o ile wizerunki Hatszepsut występowały na monumentach wzniesionych w czasie panowania Thotmesa II⁷, o tyle

---

¹ Na temat podbojów Senusereta III w Nubii zob. Delia 1980: 24- 107; Tallet 2005: 31-75.

² Warto jednak zaznaczyć, że Senuseret III czczony był także w innych miejscach na terenie Nubii, czego przykładem może być kaplica poświęcona jego kultowi znajdująca się na terenie Uronarti (Van Siclen III 1982), gdzie Senuseret III wystawił bliźniaczą w stosunku do monumentu z Semny stelę graniczną; Obsomer 1989: 183, fig. 25. Więcej informacji na temat kultu Senusereta III w Nubii znaleźć można w el-Enany 2004: 207-213 ; 2014a: 7-10; 2014b: 228-231.

³ Na temat tego bóstwa zob. Otto 1975: kol. 1003-1004; Wilkinson 2003: 105.

⁴ Tłumaczenie na podstawie tekstu egipskiego w Caminos 1998: pl. 39-40 (=Sethe, Helck 1906-1958: 200,7-201,4).

⁵ Łucznicy (*jwntj.w*) i Koczownicy (*mntj.w*) to określenia odpowiednio Nubijczyków i Beduinów.

⁶ Tłumaczenie na podstawie tekstu egipskiego w Caminos 1998: pl. 40 (=Sethe, Helck 1906-1958: 199,14-200,3).

⁷ Przykładem tego może być kaplica na barkę z wapienia z Tura w Karnaku, gdzie Hatszepsut towarzyszy swemu mężowi, Thotmesowi II; Gabolde 2009: 99-128 oraz pl. XXXV-XLa. Hatszepsut nie pojawia się natomiast wśród zachowanych fragmentów dekoracji dziedzińca świątecznego przed IV pylonem w Karnaku; Gabolde 1993: 1-100; 2003: 435-445. Hipoteza Larché 2007: 493-494, zgodnie z którą dziedziniec

w świątyni w Semnie jest ona niemal całkowicie nieobecna. Wyjątek stanowi scena umieszczona tuż przy scenie wielkiej koronacji, w której Hatszepsut przedstawiana jest ubóstwionemu królowi Senuseretowi III jako jego córka i dziedziczka¹. Scena ta była jednak wielokrotnie modyfikowana w późniejszych czasach i to zarówno przez samą Hatszepsut, jak i przez Thotmesa III. Nie da się więc ustalić z całą pewnością pierwotnego wyglądu sceny, ani, co gorsza, dokładnego czasu jej powstania². Chociaż bowiem decyzja o odnowieniu świątyni w Semnie zapadła już w drugim roku panowania Thotmesa III, to jednak jej odbudowa i dekoracja musiały trwać dłuższy czas. Pozwala to przypuszczać, że omawiana tu scena powstała nieco później, w czasie, gdy najwyraźniej zmieniła się sytuacja w Egipcie, o czym będzie jeszcze mowa niżej.

Wszystko wskazuje na to, że Hatszepsut dbała także o dobre przygotowanie młodego króla do samodzielnego rządzenia w przyszłości. Inskrypcja biograficzna wykuta na ścianach grobowca Rech-mi-Ra³ (TT 100) w Tebach Zachodnich mówi o Thotmesie III: „Albowiem Jego Majestat zna to, co istnieje, (i) nie istnieje nic, czego by nie znał, jest on (bowiem) Thotem w każdej sprawie (i) nie (istnieje takie) zapisane słowo, którego nie potrafiłby pojąć [...] w nim, niczym zamysły Majestatu Seszat. Przemienia on znak w wykonanie go, niczym bóg, który rozkazuje (i) wykonuje to (jednocześnie).”⁴. Słowa te, będące świadectwem królewskiej piśmienności⁵, dobitnie pokazują, że Hatszepsut od samego początku starała się zapewnić młodemu władcy należyte wykształcenie, niezbędne w rządzeniu państwem⁶.

Ale to nie wszystko. Za sprawą Hatszepsut młody król poślubił trzy syryjskie księżniczki o imionach Manheta, Manuai i Maruti, których grobowiec odkryto w roku 1916 w Wadi Gabanat el-Qurud⁷. W ten sposób sprawująca władzę w imieniu małoletniego króla regentka najwyraźniej zawarła bądź odnowiła sojusz z władcami Syro-Palestyny, zabezpieczając tym samym pozycję Egiptu na arenie międzynarodowej.

Najlepszym dowodem na to, że Hatszepsut, przynajmniej początkowo, nie myślała wcale o objęciu najwyższej władzy w Egipcie, jest jej grobowiec odkryty przez Howarda Cartera w Wadi Sikkat Taqa ez-Zeid⁸, który, zarówno przez swą lokalizację, jak i przez swą architekturę i wyposażenie, jest typowym

---

święteczny miałby zostać w całości wybudowany przez Hatszepsut już po śmierci Thotmesa II nie wydaje się przekonująca, por. Gabolde 2012: 462-465.

¹ Sethe 1898: 24-81; Caminos 1998: 79-84 oraz pl. 42-43. Imię Hatszepsut pojawia się również w inskrypcji dedykacyjnej dodanej do sceny wielkiej koronacji; Caminos 1998: pl. 38.

² Por. Laboury 2014: 56-60, który uważa, że wizerunki Hatszepsut w świątyni w Semnie powstały w wyniku modyfikacji pierwotnej dekoracji.

³ Na temat tego urzędnika zob. Schott 1984: 180-182.

⁴ Tłumaczenie na podstawie tekstu egipskiego w Sethe, Helck 1906-1958: 1074,2-9.

⁵ Taterka 2013: 72.

⁶ Redford 1986: kol. 544.

⁷ Winlock 1948; Lilyquist 2003.

⁸ Carter 1916: 179-182; 1917: 107-118.

grobowcem, jakie w czasach wczesnej XVIII dynastii przygotowywano dla kobiet z rodziny królewskiej. Nie da się w nim natomiast dostrzec żadnych śladów przywłaszczania sobie przez Hatszepsut prerogatyw królewskich. Pokazuje to, że w początkach panowania Thotmesa III Hatszepsut planowała odejść do zaświatów nie jako król, ale jako królewska małżonka.

Sytuacja zmieniła się najwyraźniej około piątego roku panowania Thotmesa III¹, kiedy to Hatszepsut zaczyna nie tylko coraz częściej pojawiać się w oficjalnych przedstawieniach, ale, co więcej, jej wizerunki zaczynają stopniowo dominować nad wizerunkami Thotmesa III. Ponadto, Hatszepsut coraz częściej zaczyna się pojawiać w scenach składania ofiar bóstwu, które były zastrzeżone dla królów. Najlepszym tego przykładem jest fragmentarycznie zachowana budowla z Karnaku odrestaurowana dzięki badaniom Luca Gabolde'a². W budowlu tej Hatszepsut nie tylko wyraźnie dominuje nad Thotmesem III, ale co więcej, w kilku przypadkach imiona i wizerunki młodego króla zostały zastąpione imionami i wizerunkami jego ojca, Thotmesa II, oraz samej Hatszepsut³. Jak słusznie podkreśla Luc Gabolde zjawiska tego nie można jednak interpretować jako wyrazu niechęci czy wręcz nienawiści do Thotmesa III, ani też jako próby marginalizowania młodego władcy⁴. Gdyby celem Hatszepsut rzeczywiście było osłabienie pozycji Thotmesa III, by dzięki temu przejąć władzę nad krajem, to należałoby się spodziewać, że wszystkie jego wizerunki w omawianej budowlu zostaną zmodyfikowane (nie bez znaczenia jest również fakt, że Hatszepsut miała wiele okazji, by fizycznie wyeliminować młodego Thotmesa III⁵). Tymczasem Thotmes III jest obecny w programie dekoracyjnym budowli. Co więcej, ponieważ nie znamy całości dekoracji monumentu, nie sposób ustalić rzeczywistej proporcji między wizerunkami Thotmesa III a przedstawieniami Hatszepsut i Thotmesa II. Najwyraźniej, z nie do końca jasnych dla nas powodów, w trakcie budowy doszło do sytuacji, która wymusiła na Hatszepsut zmianę ideologicznej koncepcji budowli, a tym samym, na poziomie ideologicznym, wzajemnych

---

¹ W piątym roku panowania Thotmes III występuje jeszcze samodzielnie, bez towarzystwa Hatszepsut, na dwóch stelach odnalezionych na Synaju: stela nr 175-176; Gardiner, Peet 1917: pl. LVI-LVII; Černý 1955: 150-151.

² Gabolde 2009: 5-99 oraz pl. I-XXXIVa. Jednakże zaproponowana przez Gabolde'a identyfikacja budowli z *Neczeri-menu* wydaje się wątpliwa. Por. uwagi Wallet-Lebrun 1994: 235-236 i Laskowskiego 2005: 186-189, które pozostają w mocy, pomimo faktu, iż zostały sformułowane jeszcze przed ostateczną publikacją monumentu.

³ Gabolde 2009: 10-13.

⁴ Gabolde 2009: 172-173. Przeciwnego zdania jest Laboury 1998: 557-562.

⁵ Por. przypadek cesarzowej bizantyjskiej Ireny, która, pragnąc przejąć władzę, rozkazała swoim sługom oslepić swego syna i współrządcę Konstantyna VI w sposób tak brutalny, że zmarł on w wyniku doznanych obrażeń (Turtledove 1982: 154-155 = AM 6289; Garland 2002: 85-87) oraz przypadek Dymitra, syna cara Iwana Groźnego, którego po śmierci ojca zamordowano, po czym rozpuszczono pogłoskę, zgodnie z którą carewicz przypadkowo sam zadał sobie śmierć, bawiąc się nożem w kołysce (Vernadsky 1969: 113-114).

relacji między młodym królem, regentką i nieżyjącym Thotmesem II, którego w dekoracji całej budowli przedstawiono tak, jakby wciąż żył.

Przyczyny, z których Hatszepsut zdecydowała się ostatecznie na koronację i objęcie współrządów z Thotmesem III, pozostają dla nas niejasne. Być może Thotmes podpadł na zdrowiu i Hatszepsut obawiała się, że nie przeżyje on choroby i umrze w bardzo młodym wieku, podobnie jak wcześniej jego ojciec, Thotmes II¹. Wspólny pochówek trzech syryjskich małżonek Thotmesa III, które najwyraźniej zmarły w jednym momencie, również bardzo młodo, pozwala przypuszczać, że w królewskim haremie wybuchła epidemia², której ofiarą mógł być również sam władca (choć ostatecznie w jego przypadku możliwa choroba nie zakończyła się śmiercią). I chociaż istnieją przesłanki pozwalające przypuszczać, że Hatszepsut od pewnego czasu przygotowywała swą córkę Neferu-Ra do objęcia władzy³, to jednak ostatecznie dopuszczenie do rządów kolejnego dziecka mogło zostać uznane za niewystarczające. W ten sposób Hatszepsut, kierując się raczej odpowiedzialnością za państwo i wypełniając podstawowy obowiązek każdego egipskiego władcy, polegający na strzeżeniu kosmicznego porządku *Ma'at*⁴, postanowiła wesprzeć Thotmesa III w zupełnie bezprecedensowy sposób, mianowicie wstępując na tron, co nastąpiło w siódmym roku panowania młodego króla. Od tej pory, aż do dwudziestego pierwszego roku panowania Thotmesa III⁵, Egipt, prawdopodobnie po raz pierwszy w swej historii, miał być rządzony przez dwóch, panujących zgodnie monarchów⁶.

Szczegółowe omówienie okresu koregencji między Hatszepsut a Thotmesem III wykracza poza ramy niniejszego artykułu. Należy jednak z całą mocą podkreślić, że koronacji Hatszepsut nie należy traktować jako wyrazu osobistych

---

¹ Gabolde 2009: 147-149 oraz 174-175.

² Winlock 1948: 6.

³ Jeszcze przed swym wstąpieniem na tron Hatszepsut wyniosła swą córkę do godności Bożej Małżonki (Gabolde 2009: 173-175), nie bez znaczenia jest również fakt, że Neferu-Ra otrzymała aż trzech wychowawców, którzy mieli czuwać nad jej edukacją (Roehrig 1990: 48-78), choć wcześniej wychowawców przyznawano jedynie królewskim synom. Wszystko wskazuje na to, że, pomimo swej koronacji, Hatszepsut nadal przygotowywała Neferu-Ra do objęcia władzy królewskiej; Pawlicki 2007: 109-127; Szafranski 2007: 139-150; Bolshakov 2014: 248-268.

⁴ Na temat *Ma'at* zob. Assmann 1989; 1995.

⁵ Ostatnia datowana inskrypcja wymieniająca imię Hatszepsut pochodzi z 2. dnia 3. miesiąca pory *peret* dwudziestego roku panowania Thotmesa III: Firth, Quibell 1935: 80; Navrátilová 2007: 90-92 oraz pl. 19 i 42 b. Jednakże *terminus ante quem* śmierci Hatszepsut wyznacza 25. dzień 3. miesiąca pory *peret* dwudziestego pierwszego roku panowania Thotmesa III. Data ta zapisana została na steli przedstawiającej Thotmesa III składającego ofiarę swemu dziadkowi, Thotmesowi I, oraz swemu ubóstwionemu stryjowi, Uadz-mesowi (Lacau 1909-1957: pl. X). Nieobecność Hatszepsut, która w okresie koregencji z pewnością zostałaby przedstawiona w tego rodzaju scenie, dowodzi, że musiała ona zostać wykonana już po jej śmierci.

⁶ Na wyjątkowy charakter koregencji między Hatszepsut a Thotmesem III (jednakże przy założeniu, że instytucja koregencji istniała już wcześniej) uwagę zwracają również Dorman 2005: 39-68 oraz Sankiewicz 2010: 131-144.

ambicji władczyni (które, oczywiście, mogły odgrywać pewną, choć zapewne nie wiodącą, rolę), ale właśnie jako wyraz odpowiedzialności i troski o Egipt¹. Hatszepsut, nawet po swej królewskiej koronacji, nie próbowała osłabić pozycji Thotmesa III. Najlepszym tego dowodem może być fakt, że po swym wstąpieniu na tron Hatszepsut nie zmieniła obowiązującego systemu datowania², w związku z czym lata liczono nadal według panowania Thotmesa III. W ten sposób, na poziomie ideologicznym, panowanie Hatszepsut nie otwierało wcale nowej epoki w dziejach Egiptu, ale miało ono stanowić integralną część panowania Thotmesa III.

Ze wszystkiego, co powiedziano powyżej, wynika, że Hatszepsut, wbrew często wyrażanym w literaturze opiniom, nie dążyła do objęcia najwyższej władzy w Egipcie od samego początku panowania Thotmesa III, czy też nawet od śmierci swego ojca Thotmesa I. Nic nie wskazuje na to, by Hatszepsut uważała, że lepiej nadaje się do sprawowania władzy niż jej małżonek czy bratanek, a zarazem pasierb³. Wręcz przeciwnie, Hatszepsut od samego początku wypełniała swe obowiązki Wielkiej Małżonki Królewskiej i Bożej Małżonki, wspierając najpierw swego męża Thotmesa II, a po jego śmierci, obejmując władzę w imieniu jego syna, Thotmesa III. Zachowane źródła pokazują, że od samego początku panowania młodego władcy Hatszepsut podjęła szereg działań, które miały umocnić jego pozycję na tronie, z których najważniejsze to połączenie jego królewskiej koronacji z obchodami Święta Pierwszego Miesiąca Pory *Szemu* oraz odbudowa świątyni w Semnie. Ostatecznym celem wszystkich tych działań było zapewnienie Egipcjom spokojnych i stabilnych rządów, dzięki czemu porządek *Ma'at*, naruszony przez niespodziewaną śmierć Thotmesa II, miał zostać na nowo przywrócony i utrwalony.

---

¹ Roth 2005: 12-13 słusznie podkreśla, że sprawowanie władzy królewskiej w Egipcie nie wiązało się jedynie z przyjemnościami i zaszczytami, ale było niezwykle ciężkim i odpowiedzialnym zadaniem.

² Murnane 1977: 34.

³ Tak sądzi na przykład Desroches-Noblecourt 2007: 129-130.

BIBLIOGRAFIA

- ASSMANN J., 1989, *Maât, l'Égypte pharaonique et l'idée de justice sociale*, Paris.
- ASSMANN J., 1995, *Ma'at. Gerechtigkeit und Unsterblichkeit im Alten Ägypten*, München, wyd. II.
- BARTA W., 1980, Thronbesteigung und Krönungsfeier als unterschiedliche Zeugnisse königlicher Herrschaftsübernahme, *SAK* 8: 33-53.
- VON BECKERATH J., 1990, Nochmals zur Regierung des Tuthmosis II., *SAK* 17: 65-74.
- VON BECKERATH J., 1994, *Chronologie des ägyptischen Neuen Reiches*, Hildesheim (= *HÄB* 39).
- BEDIER SH., 1994, Ein Stiftungsdekret Thutmosis' III, aus Buto, [w:] M. MINAS, J. ZEIDLER (red.), *Aspekte spätägyptischer Kultur: Festschrift für Erich Winter zum 65. Geburtstag*, Mainz (= *Aegyptiaca Treverensia* 7): 35-50.
- BIETAK M., 2012, La belle fête de la vallée : L'Asasif revisité , [w:] CH. ZIVIE-COCHE, I. GUERMEUR (red.), «*Parcourir l'éternité*». *Hommages à Jean Yoyotte I*, Turnhout: 135-164.
- BOLSHAKOV V. A., 2014, The King's Daughter Neferura: Eventual Heiress of Hathsepsut?, *CdE* 89/178: 248-268.
- CAMINOS R. A., 1998, *Semna-Kumma I: The Temple of Semna*, London (= *ASE* 37).
- CARLOTTI J.-F., 2003, Essai de datation de l'agrandissement à cinq barres de portage du pavois de la barque processionnelle d'Amon-Rê, *Karnak* 11: 235-254.
- CARLOTTI J.-F., L. GABOLDE, 2003, Nouvelles données sur la *Ouadjyt*, *Karnak* 11: 255-338.
- CARLOTTI J.-F., GABOLDE L., 2005, Deux notes sur la *Ouadjyt* de Karnak, *Memnonia* 16: 175-187.
- CARTER H., 1916, A Tomb Prepared for Queen Hatshepsuit Discovered by the Earl of Carnarvon (October 1916), *ASAE* 16: 179-182.
- CARTER H., 1917, A Tomb Prepared for Queen Hatshepsuit and Other Recent Discoveries at Thebes, *JEA* 4: 107-118.
- CHAPPAZ J.-L., 1993, Un cas particulier de corégence: Hatshepsout et Thoutmosis III, [w:] CH. CANNUYER, J.-M. KRUCHTEN (red.), *Individu, société et spiritualité dans l'Égypte pharaonique et copte. Mélanges égyptologiques offerts au Professeur Aristide Théodoridès*, Bruxelles : 87-110.
- ČERNÝ J., 1955, *The Inscriptions of Sinai II from Manuscripts of Alan H. Gardiner and T. Eric Peet*, London.
- DARNELL J. C., 2010, Opet Festival, [w:] J. DIELEMAN, W. WENDRICH (red.), *UCLA Encyclopedia of Egyptology*, Los Angeles 2010, p. 1-15 (dostępne online: <http://digital2.library.ucla.edu/viewItem.do?ark=21198/zz0025n765> ; odwiedzono 16 II 2015): 1-15.

- DELIA R. D., 1980, *A Study of the Reign of Senwosret III*, rozprawa doktorska, Columbia University.
- DELVAUX L., 1988, La statue Louvre A 134 du premier prophète d'Amon Hapouseneb, *SAK* 15: 53-68.
- DESROCHES-NOBLECOURT CH., 2007, *Hatszepsut. Tajemnicza królowa Egiptu*, tłum. J. Karkowski, Warszawa.
- DOLIŃSKA M., 2007, Temples at Deir el-Bahari in the New Kingdom, [w:] B. HARING, A. KLUG (red.), 6. *Ägyptologische Tempeltagung. Funktion und Gebrauch altägyptischer Tempelräume, Leiden 4.-7. September 2002*, Wiesbaden: 67-82.
- DORMAN P. F., 1988, *The Monuments of Senenmut: Problems in Historical Methodology*, London-New York.
- DORMAN P. F., 1991, *The Tombs of Senenmut: The Architecture and Decoration of Tombs 71 and 353*, New York.
- DORMAN P. F., 2005, The Early Reign of Thutmose III: An Unorthodox Mantle of Coregency, [w:] E. H. CLINE, D. O'CONNOR (red.), *Thutmose III: A New Biography*, Ann Arbor: 39-68.
- DZIOBEK E., 1992, *Das Grab des Ineni: Theben Nr. 81*, Mainz am Rhein (= AV 48).
- EICHLER S. S., 2000, *Die Verwaltung des „Houses des Amun“ in der 18. Dynastie*, Hamburg (= BSAK 7).
- EL-ENANY KH., 2004, Le « dieu » nubien Sésostis III, *BIFAO* 104: 207-213.
- EL-ENANY KH., 2014a, Des pharaons inoubliables : Regard sur la postérité des souverains illustres du Moyen Empire, *Égypte, Afrique & Orient* 74: 3-12.
- EL-ENANY KH., 2014b, La divinisation posthume de Sésostis III en Nubie, [w:] F. MORFOISSE G. ANDREU-LANOË (red.), *Sésostis III: Pharaon de légende*, Lille-Paris: 228-231.
- EPIGRAPHIC SURVEY, 1994, *The Festival Procession of Opet in the Colonnade Hall with Translations of Texts, Commentary, and Glossary*, Chicago (= OIP 112).
- FAIRMAN H. W., 1958, The Kingship Rituals of Egypt, [w:] S. HOOKE (red.), *Myth, Ritual and Kingship. Essays on the Theory and Practice of Kingship in the Ancient Near East and in Israel*, Oxford: 74-104.
- FIRTH C. M., J. E. QUIBELL, 1935, *The Step Pyramid I*, Le Caire.
- FOUCART G., 1924, Études thébaines. La Belle Fête de la Vallée, *BIFAO* 24: 1-209.
- GABOLDE L., 1987, La chronologie du règne de Thoutmosis II, ses conséquences sur la datation des momies royales et leurs répercussions sur l'histoire du développement de la Vallée des Rois, *SAK* 14: 61-81.
- GABOLDE L., 1993, La « cour de fêtes » de Thoutmosis II à Karnak, *Karnak* 9: 1-100.
- GABOLDE L., 2009, *Monuments décorés en bas relief aux noms de Thoutmosis II et Hatchepsout à Karnak*, Le Caire, wyd. II (= MIFAO 123).
- GABOLDE L., 2012, Le parvis et la porte du IVe pylône à Karnak: Considérations sur une chapelle et des obélisques, [w:] CH. ZIVIE-COCHE, I. GUERMEUR

- (red.), «*Parcourir l'éternité*». *Hommages à Jean Yoyotte I*, Turnhout : 459-481.
- GARDINER A. H., 1953, The Coronation of King Harehab, *JEA* 39: 13-31.
- GARDINER A. H., T. E. PEET, 1917, *The Inscriptions of Sinai I*, London.
- GARLAND L., 2002, *Byzantine Empresses. Women and Power in Byzantium, AD 527-1204*, London-New York, wyd. II.
- GRAEFE E., 1986, Talfest, [w:] W. HELCK I IN. (RED.), *Lexikon der Ägyptologie VI*, Wiesbaden, kol. 187-189.
- GRIMAL N., 2004, *Dzieje starożytnego Egiptu*, tłum. A. Łukaszewicz, Warszawa.
- GRIMM A., 1994, Zur kalendarischen Fizierung des *jhhj*-(Freuden-)Festes nach dem Festkalender des Königs Amenophis I. aus Karnak, *GM* 143: 73-76.
- HABACHI L., 1980, Königssohn von Kusch, [w:] W. HELCK I IN. (red.), *Lexikon der Ägyptologie III*, Wiesbaden, kol. 630-640.
- HAYES W. C., 1959, *The Scepter of Egypt. A Background for the Study of the Egyptian Antiquities in The Metropolitan Museum of Art II: The Hyksos Period and the New Kingdom (1675-1080 B.C.)*, New York.
- HELCK W., 1958, *Zur Verwaltung des Mittleren und Neuen Reichs*, Leiden-Köln (= *PÄ* 3).
- HELCK W., 1977, Hapuseneb [*Hpw-snb*], [w:] W. HELCK I IN. (red.), *Lexikon der Ägyptologie II*, Wiesbaden: kol. 955-956.
- KARLSHAUSEN CHR., 1995, L'évolution de la barque processionelle d'Amon à la 18e dynastie, *RdE* 46: 119-137.
- KARLSHAUSEN CH., 2009, *L'iconographie de la barque processionnelle divine en Égypte au Nouvel Empire*, Leuven-Paris-Walpole (= *OLA* 182): 35-47.
- LABOURY D., 1998, *La statue de Thoutmosis III. Essai d'interprétation d'un portrait royal dans son context historique*, Liège (= *Aegyptiaca Leodiensia* 5).
- LABOURY D., 2014, How and Why Did Hatshepsut Invent the Image of Her Royal Power?, [w:] J. M. GALÁN I IN. (red.), *Creativity and Innovation in the Reign of Hatshepsut. Papers from the Theban Workshop 2010*, Chicago (= *SAOC* 69): 49-91.
- LACAU P., 1909-1957, *Stèles du Nouvel Empire*, Le Caire (= *CGC* 34001-34189).
- LALOUETTE C., 1986, *Thèbes ou la naissance d'un Empire*, Paris.
- LARCHE F., 2007, Nouvelles observations sur les monuments du Moyen et du Nouvel Empire dans la zone centrale du temple d'Amon, *Karnak* 12: 407-592.
- LASKOWSKI P., 2005, Monumental Architecture and the Royal Building Program of Thutmose III, [w:] E. H. CLINE, D. O'CONNOR (red.), *Thutmose III. A New Biography*, Ann Arbor: 183-237.
- LILYQUIST CH., 2003, *The Tomb of Three Foreign Wives of Tuthmosis III*, New York.
- DER MANUELIAN P., 1987, *Studies in the Reign of Amenophis II*, Hildesheim (= *HÄB* 26): 19-40.

- DER MANUELIAN P., 2006, The End of the Reign and the Accession of Amenhotep II, [w:] E. H. CLINE, D. O'CONNOR (red.), *Thutmose III. A New Biography*, Ann Arbor: 413-429.
- MATHIEU B., 2000, L'énigmatique Hatchepsout, *Égypte, Afrique & Orient* 17: 3-12.
- MEYER CH., 1982, *Senenemut. Eine prosopographische Untersuchung*, Hamburg.
- MURNANE W. J., 1977, *Ancient Egyptian Coregencies*, Chicago (= SAOC 40).
- MURNANE W. J., 1982, Murnane, Opetfest, [w:] W. HELCK I IN. (red.), *Lexikon der Ägyptologie IV*, kol. 574-579.
- NAVRÁTILOVÁ H., 2007, *The Visitors' Graffiti of Dynasties XVIII and XIX and Northern Saqqara*, Prague.
- OBSOMER C., 1989, *Les campagnes de Sésostris dans Hérodote. Essai d'interprétation du texte grec à la lumière des réalités égyptiennes*, Bruxelles (= CEA 1).
- OBSOMER C., 1995, *Sésostris Ier. Étude chronologique et historique du règne*, Bruxelles (= CEA 5).
- OTTO E., 1975, Dedun, [w:] W. HELCK I IN. (red.), *Lexikon der Ägyptologie I*, Wiesbaden, kol. 1003-1004.
- PARKER R. A., 1950, *The Calendars of Ancient Egypt*, Chicago (= SAOC 26).
- PARKER R. A., 1969, Once Again the Coregency of Thutmose III and Amenhotep II, [w:] G. E. KADISH (red.), *Studies in Honor of John A. Wilson*, Chicago (= SAOC 35): 75-82.
- PAWLICKI F., 2007, Princess Neferure in the Temple of Queen Hatshepsut at Deir el-Bahari. Failed Heiress to the Pharaoh's Throne?, *ET* 21: 109-127.
- PEDEN A., 2001, *The Graffiti of Pharaonic Egypt: Scope and Roles of Informal Writings (c.3100-332 BC)*, Leiden-Boston-Köln (= PÄ 17).
- POSTEL L., 2004, *Protocole des souverains égyptiens et dogme monarchique au début du Moyen Empire*, Turnhout (= MRE 10).
- RATIE S., 1979, *La reine Hatchepsout. Sources et problèmes*, Montpellier.
- REDFORD D. B., 1965, The Coregency of Thutmose III and Amenhotep II, *JEA* 51: 107-122.
- REDFORD D. B., 1986, Thutmosis III, [w:] W. HELCK I IN. (red.), *Lexikon der Ägyptologie VI*, Wiesbaden: kol. 540-548.
- REDFORD D. B., 2003, *The Wars in Syria and Palestine of Thutmose III*, Leiden-Boston (= CHANE 16).
- REEVES N., 2001, *Akhenaten: Egypt's False Prophet*, London.
- ROEHRIG C. H., 1990, *The Eighteenth Dynasty titles of royal nurse (mn^ct nswt), royal tutor (mn^c nswt), and foster brother/sister of the Lord of the Two Lands (sn/snt mn^c n nb t3wy)*, rozprawa doktorska, University of California, Berkeley.
- ROTH A. M., 2005, Models of Authority: Hatshepsut's Predecessors in Power, [w:] C. H. ROEHRIG I IN. (red.), *Hatshepsut: From Queen to Pharaoh*, New Haven-London: 9-14.

- RUMMEL U., 2010, *Iunmutef. Konzeption und Wirkungsbereich eines altägyptischen Gottes*, Berlin-New York (= SDAIK 33).
- SANKIEWICZ M., 2010, The 'co-regency' of Hatshepsut and Thutmose III in the light of iconography in the temple of Hatshepsut at Deir el-Bahari, [w:] M. HORN I IN. (red.), *Current Research in Egyptology. Proceedings of the Eleventh Annual Symposium Leiden University 2010*, Oxford-Oakville: 131-144.
- SHIRLEY JJ, 2014, The Power of the Elite : The Officials of Hatshepsut's Regency and Coregency, [w:] J. M. GALÁN I IN. (red.), *Creativity and Innovation in the Reign of Hatshepsut. Papers from the Theban Workshop 2010*, Chicago (= SAOC 69): 173-245.
- SCHLÖGL H. A., 2009, *Starożytny Egipt. Historia i kultura od czasów najdawniejszych do Kleopatry*, tłum. A. Gadzała, Warszawa.
- SCHOTT S., 1950, *Altägyptische Festdaten*, Mainz-Wiesbaden.
- SCHOTT S., 1953, *Das schöne Fest vom Wüstentale. Festbräuche einer Totenstadt*, Wiesbaden.
- SCHOTT S., 1955, Zum Krönungstag der Königin Hatschepsût, *NAWG 1. PhHK*: 195-219.
- SCHOTT S., 1984, Rechmire, [w:] W. HELCK I IN. (red.), *Lexikon der Ägyptologie V*, Wiesbaden: 180-182.
- SETHE K., 1898, Altes und Neues zur Geschichte der Thronstreitigkeit unter den Nachfolgern Thutmosis' I., *ZÄS* 36: 24-81.
- SETHE K., HELCK W., 1906-1958, *Urkunden des ägyptischen Altertums, Vierten Band: Urkunden der 18. Dynastie*, Leipzig-Berlin.
- SEYFRIED K.-J., 2013, *Bemerkungen und Quellen zum ḥ3b nfr n jnt, dem „Schönen Fest des Tales“ in Theben*, Göttingen (= GM Beihefte 13).
- SULLIVAN E. A., 2012, Visualising the size and movement of the portable festival barks at Karnak temple, *BMSAES* 19: 1-37.
- SZAFRAŃSKI Z., 2007, King (?) Neferure, Daughter of Kings Thutmosis II and Hatshepsut, *ET* 21: 139-150.
- TALLET P., 2005, *Sésostris III et la fin de la XIIe dynastie*, Paris.
- TATERKA F., 2013, Problem piśmienności władców starożytnego Egiptu, [w:] P. Chudzik I IN. (red.), *Medżat – Studia Egiptologiczne* 1: 68-85.
- TEFNIN R., 1973, L'an 7 de Thoutmosis III et Hatchepsout, *CdE* 48/96: 232-242.
- TURTLEDOVE H., 1982, *The Chronicle of Theophanes. An English Translation of Anni Mundi 6095-6305 (A.D. 602-813)*, Philadelphia.
- VAN SICLEN III CH. C., 1982, *The Chapel of Sesostris III at Uronarti*, San Antonio.
- VANDERSLEYEN C., 1995, *L'Égypte et la Vallée du Nil II: De la fin de l'Ancien Empire à la fin du Nouvel Empire*, Paris.
- VERNADSKY G., 1969, *A History of Russia V*, New Haven, wyd. VI.
- WALLET-LEBRUN CH., 1984, Notes sur le temple d'Amon-Rê à Karnak II : Les *w3dyt* thoutmosides entre les IVe et V^e pylônes, *BIFAO* 84: 317-333.
- WALLET-LEBRUN CH., 1994, Contribution à l'étude de l'histoire de la construction à Karnak. La substitution du grès au calcaire comme matériau

- de construction dans le temple d'Amon-Rê, [w:] M. DEWACHTER, A. FOUCHARD (red.), *L'égyptologie et les Champollion*, Grenoble: 221- 256.
- WIEBACH S., 1986, Die Begegnung von Lebenden und Verstorbenen im Rahmen des thebanischen Talfestes, *SAK* 13: 263-291.
- WIERCINSKA J., 1992, Les dimensions de la barque d'Amon suivant les données du Temple de Thoutmosis III à Deir el-Bahari, *ET* 16: 263-269.
- WIERCIŃSKA J., 2010, The change of dimensions of the bark of Amon in the light of recent studies on the temple of Tuthmosis III at Deir el-Bahari, [w:] M. DOLIŃSKA, H. BEINLICH (red.), 8. *Ägyptologische Tempeltagung. Interconnections between Temples*, Warschau 22.-25. September 2008, Wiesbaden: 221-231.
- WILKINSON R. H., 2003, *The Complete Gods and Goddesses of Ancient Egypt*, London-New York.
- WINLOCK H. E., 1948, *The Treasure of Three Egyptian Princesses*, New York.
- WOLF W., 1931, *Das Schöne Fest von Opet. Die Festzugsdarstellung im Großen Säulengange des Tempels von Luksor*, Leipzig.
- YOYOTTE J., 1968, La date supposée du couronnement d'Hatchepsout, *Kêmi* 18: 85-91.

CZY EGIPCJANIN MÓGŁ UNIKNAĆ SWEGO PRZEZNACZENIA LUB CZY MÓGŁ ... JE OSZUKAĆ?

Agata Bebel
Uniwersytet Warszawski
agata.bebel@gmail.com

Could Egyptians Avoid Their Destiny or Could They... Deceive It?

The aim of this paper is to show the role of destiny in Egyptian beliefs in the New Kingdom. On the basis of Egyptian sources the article presents how the Egyptians understood this term, how important it was and how they worshiped deities associated with human fate.

W kulturze europejskiej „przeznaczenie” rozumiane jest jako z góry ustalony bieg wydarzeń, przed którym nie ma ucieczki. Wszystkie działania podejmowane przez jednostkę w celu zapobieżenia nadchodzącym wypadkom jedynie przybliżają nieuchronną przyszłość i w konsekwencji stają się przyczyną ostatecznej porażki. W mitologii greckiej personifikacją konieczności i nieuchronnego przeznaczenia była *Ananke*¹. Rzymskie *Fatum* wyrażało podobną ideę – była to personifikacja złego, nieodwołalnego losu, woli bogów².

Egipskie odzwierciedlenie tych idei znajdujemy w *š3j*, które było nie tylko słowem wyrażającym abstrakcyjne pojęcie, ale także jego personifikacją. Egipcjanie wierzyli, iż los przepowiedziany zostaje człowiekowi tuż po narodzinach. Swych bogów nazywali „Panami *š3j*” i uważali, że to w ich rękach spoczywa ludzka przyszłość. Jednak wiele źródeł pochodzących z Egiptu, głównie z okresu Nowego Państwa, pokazuje nam, że przeciętny Egipcjanin, często próbował zmienić swoją przyszłość lub za pomocą praktyk magicznych oszukać bieg wydarzeń. Czy możemy więc mówić, iż Egipcjanie wierzyli w przeznaczenie?

Opowiadanie „Książę Zaklęty”, znajdujące się na papiirusie Harris 500 (BM 10060) od lat budziło zainteresowanie badaczy. Powodem tego było nieznanne zakończenie tekstu: jego ostatnie partie uległy zniszczeniu podczas wybuchu budynku, w którym papiirus był przechowywany. Przed wypadkiem miała powstać kopia utworów, jednak i ona zaginęła³. Na papiirusie zachowało się także opowiadanie „Zdobycie Joppe”, pieśni miłosne oraz „Pieśń Harfiarza”⁴.

---

¹ Grimal 2008: 29.

² Schmidt 1996: 102.

³ Maspero 1915: 185.

⁴ Andrzejewski 1958: 132.

Sam manuskrypt datowany jest na panowanie Sethiego I bądź Ramzesa II¹, uważa się jednak, iż utwór został skomponowany za panowania XVIII dynastii². Polski tytuł nadany opowiadaniu nie oddaje w pełni jego treści: sugeruje on, iż na bohatera rzucono zaklęcie, w rzeczywistości jednak księciu przepowiedziano los, co lepiej zostało wyrażone w tytułach angielskim i francuskim („*Doomed Prince*” oraz „*Le Conte du Prince Prédestiné*”).

„Księżę Zaklęty”³ to historia pary królewskiej, która nie posiadała potomka. Bogowie urzeczeni modlitwami małżonków postanowili ofiarować im syna. Jednak zaraz po jego narodzinach przybyły boginie Hathor, które przepowiedziały, że dziecko „umrze z powodu krokodyla, węża lub psa”⁴. Zrozpaczeni rodzice zamknęli syna w wieży, by uchronić go przed niebezpieczeństwem. Pewnego dnia chłopiec dostrzegł psa podążającego za swym panem i poprosił rodziców o szczeniaka. Rodzice spełnili jego prośbę i od tej pory księżę i pies stali się nierozłączni. Gdy młodzieniec dorósł, zrozumiał, że przebywanie w wieży nie uchroni go od przepowiedni i postanowił odejść z dworu rodziców. W ślad za nim wyruszył krokodyl. Księżę wraz z psem udał się do Azji, gdzie, dzięki wygranej w konkursie skoków, zdobył rękę pięknej księżniczki. Młodzieniec jednak nie wyjawiał nikomu swego pochodzenia i podał się za syna egipskiego woźnicy rydwanu, który ucieka przed złą macochą. Po ślubie mężczyzna zdradził małżonce tajemniczą przepowiednię ciążącą nad jego losem. Zaniepokojona księżniczka poradziła ukochanemu, aby natychmiast pozbył się psa, księżę jednak stanowczo się temu sprzeciwił, gdyż pies towarzyszył mu od dziecka i był jego wiernym przyjacielem. Zapobiegliwa księżniczka postanowiła jednak czuwać nad bezpieczeństwem swego męża i rozstawiła w sypialni pułapki – miseczki wypełnione alkoholem. W nocy ze swej nory wypełził wąż, aby ugryźć młodzieńca, lecz upił się, a wtedy księżniczka porąbała go na kawałki i zbudziła swego męża mówiąc „bóg zesłał jedno z twoich *šj* w twe ręce. On uchroni cię także przed pozostałymi”⁵. Po kilku dniach, podczas spaceru, pies przemówił do księcia: „Jestem twoim *šj*”⁶. Przerażony młodzieniec zaczął uciekać i wpadł do jeziora, wprost na krokodyla, który podążał za nim z Egiptu. Krokodyl zaproponował jednak młodzieńcowi pewien układ: jeśli księżę pomoże mu pokonać demona, z którym walczy bez ustanku od trzech miesięcy, będzie mógł odejść wolno. Niestety papirus urywa się w momencie, gdy nadchodzi demon i ma dojść do rozstrzygającego starcia. Zakończenie papirusu od lat jest przedmiotem sporu wśród badaczy – czy księżę uniknął swego losu? Czy bóg mógł zmienić raz ustalony bieg rzeczy? Czy znajdujemy w kulturze egipskiej jakiegokolwiek dowody na wiarę w przeznaczenie i jak ważne były to dla Egipcjan wierzenia?

---

¹ Helck 1987: 218.

² Brunner-Traut 1982: kol. 1107.

³ Własne tłumaczenie autorki na podstawie Gardiner 1932: 1-9.

⁴ pHarris 500, 4,3.

⁵ pHarris 500, 8,5.

⁶ pHarris 500, 8,11.

Czasownik *š3(j)* pojawia się w tekstach egipskich od Średniego Państwa do Okresu Greckiego¹. Oznacza on nie tylko „ustalać”, „predestynować”, lecz także „nakazywać”, „ustanawiać prawo” – wszystkie te znaczenia wyrażają jednak tę samą ideę – człowiek podporządkowuje się woli boga². Samo słowo *š3j* może odnosić się zarówno do abstrakcyjnego terminu³, jak i do personifikacji bóstwa⁴. Określać może ono także jedną z części osobowości ludzkiej, która wraz z innymi elementami przypisywana jest człowiekowi przy narodzinach⁵. Jako słowo wyrażające pojęcie abstrakcyjne pojawia się od XVIII dynastii w trzech różnych formach: *š3w*, *š3j* (charakterystyczne dla XIX dynastii) oraz *š3jyt* (także z rodzajnikiem *p3*)⁶. Słowo *š3j* może mieć wiele, czasem sprzecznych znaczeń – może oznaczać zarówno czas życia, jak i zły los wiązany ze śmiercią; często było też wykorzystywane przy tworzeniu epitetów bóstw bądź króla⁷. *Š3j* zależeć może od bogów, łaski króla lub pobożności⁸. Termin ten zyskuje na popularności dopiero w okresie amarneńskim i od tego czasu na stałe gości w literaturze i teologii. Uważa się, iż sama idea *š3j* istniała na długo przed tym okresem, jednak wprowadzenie do literatury języka mówionego umożliwiło dokładne określenie pewnych idei i wcielenie ich do oficjalnej religii⁹. Także głębokie zmiany religijne, które dokonały się w religii egipskiej po tym okresie sprawiły, iż wiara w przeznaczenie stała się tak popularna. Odpowiedzią na reformy Achenatona była, pojawiająca się w okresie ramessydzkim, tak zwana pobożność prywatna – główną cechą tego nurtu religijnego była wiara w bliski kontakt między bogiem a człowiekiem¹⁰, której odbicie, w postaci bezpośrednich zwrotów księcia do bóstwa, widzimy w tekście opowiadania. Egipska wiara w *š3j* nie zanika jednak wraz z okresem Nowego Państwa – trwa ona aż do Okresu Grecko-Rzymskiego.

Egipskich personifikacji *š3j* było kilka. Bóstwa te były pomniejszych bogami, nie były czczone w głównych świątyniach, nie poświęcano im hymnów i nie składano im wielkich ofiar. Mogły mieć uzupełniające się role lub wręcz przeciwnie – niekiedy kilka bóstw odpowiedzialnych było za tę samą dziedzinę, zawsze jednak towarzyszyły człowiekowi od samego początku życia. Nieścisłości ideologiczne wynikają z dużej liczby źródeł, a niekiedy odmienny kult jest konsekwencją lokalnych różnic. Bardzo ciekawym, choć niepewnym, dowodem na istnienie kultu Szai jest biograficzna stela (CG 34009) z początku XVIII dy-

---

¹ Erman, Grapow 1971: 402,8.

² Quaegebeur 1975: 44-45.

³ Erman, Grapow 1971: 403.

⁴ Erman, Grapow 1971: 404, II, 4.

⁵ Gruman-Shirun 1984: kol. 524.

⁶ Erman, Grapow 1971: 403.

⁷ Leitz 2002: 4-5.

⁸ Gruman-Shirun 1984: kol. 524.

⁹ Morenz 1972: 81.

¹⁰ Breasted 1912: 349.

nastii¹. Zachowały się na niej dwa tytuły: „*ḥm-ntr n š3w*” oraz „*ḥm-ntr snw n š3w n ḥ3wt*”. Zdania na ich temat są podzielone: *Wörterbuch*² oraz Kurt Sethe³ podają, iż tytuł ten odnosi się do bóstwa Szai. James Henry Breasted⁴ oraz Siegfried Morenz⁵ uważają, iż chodzi tu o tytuł odnoszący się do podatków. Także ostatni człon drugiego tytułu jest niejasny. Niestety, nie można więc z całą pewnością przychylić się do pierwszej z interpretacji, gdyż za słowem Szai nie pojawia się determinatyw wskazujący, iż jest to imię bóstwa. Ponadto nie mamy innych dowodów na istnienie kultu Szai w tak wczesnych okresach⁶.

Bóstwo Szai, którego imię samo w sobie jest odzwierciedleniem abstrakcyjnej idei, którą uosabia, pojawia się w kulturze egipskiej od Nowego Państwa do Okresu Grecko-Rzymskiego⁷. Od czasów greckich Szaia utożsamiano z Agathodaimonem, odpowiadającym za przeznaczenie⁸. Bóg Szai oprócz postaci antropomorficznej mógł także przyjmować postać krokodylogłowego barana (towarzyszył wtedy Ozyrysowi)⁹, demona z głową sokoła, ogonem węża i w chuście *nemes*, mógł też być przedstawiany w towarzystwie innych bóstw¹⁰ jak Renenet i Mesechenet¹¹. Był on odpowiedzialny za długość życia i sposób śmierci¹².

Mesechenet była boginią często przedstawianą jako cegła z głową kobiety (na ceglach Egipcjanki siadały w kucki podczas porodu). Jako bogini związana z porodem, w scenach ważenia serca pojawia się jako symbol odrodzenia w zaświatach¹³. Oprócz zapewnienia bezpiecznego przyjścia dziecka na świat Mesechenet w chwili porodu podejmuje także decyzje dotyczące losu niemowlęcia¹.

---

¹ Sethe 1906: 29-31.

² Erman, Grapow 1971: 404, 11.

³ Sethe 1914: 16.

⁴ Breasted 1906: 44-46.

⁵ Morenz 1960: 18.

⁶ Quaegebeur 1975: 48.

⁷ Leitz 2002: 4.

⁸ Gruman-Shirun 1984: kol. 524- 525.

⁹ Zwierzę to znamy tylko z jednego przedstawienia na sarkofagu z Fitzwilliam Museum w Cambridge. Przedstawiona tam postać towarzyszy Renenet. Obydwa bóstwa opatrzone są podpisem „Pan(i) Podziemi”. Warto jednak zauważyć, iż postać ta podpisana jest jako Szanai, a nie Szai, imię to znane jest tylko z tego zabytku. Baran ten miałby być inkarnacją Chnuma, który jako bóg-stwórca jest tym samym panem losu. Przy scenach poświęconych Pożeraczce, często przedstawiane były Szai i Renenet stojąc przy tronie Ozyrysa, wtedy scenie towarzyszy podpis *ḥ š3jt*, co może oznaczać maciore. Podobieństwo między terminem oznaczającym swinie i terminem oznaczającym los było przedmiotem wielu badań. Należy mieć jednak cały czas na uwadze, iż zwierzę przedstawione na sarkofagu opatrzone jest imieniem Szanai. Quaegebeur 1992: 481-493.

¹⁰ Leitz 2002: 4.

¹¹ Najczęściej bóstwa te występują razem w *Księdze Umarłych* w scenie ważenia serca; Budge 1904 (II): 144.

¹² Hart 2005: 146.

¹³ Hart 2005: 92.

cia¹. W przeciwieństwie do Renenet, Mesechenet nie występuje jako dopełnienie Szaia². Ma wręcz znaczenie do niego przeciwne – Szai zazwyczaj łączony jest ze śmiercią, podczas gdy Mesechenet z narodzinami³.

Także bogini Renenet mogła być obecna przy narodzinach i decydować o długości życia dziecka, była także uosobieniem dobrego losu⁴. Jej zadaniem było dopilnowanie, aby człowieka nie spotkało za życia nic niezasłużonego lub przypisanego komuś innemu⁵. Aby się przed tym uchronić, Egipcjanie zabezpieczali się specjalnymi amuletami⁶. Zaraz po narodzinach rodzice wybierali się do świątyni, gdzie uzyskiwali specjalny dekret, w którym bóg wymienia niebezpieczeństwa, przed którymi będzie chronił dziecko⁷ – wśród nich odnajdujemy także niesprawiedliwy los i śmierć, która przychodzi wcześniej niż było to ustalone⁸.

Rolą, wspomnianych już siedmiu Hathor było przepowiadanie losu w siedem dni od narodzin dziecka⁹ – czczono je w świątyni w Denderze pod postacią siedmiu młodych kobiet¹⁰. W świątyni w Meir, która także poświęcona była boginiom Hathor, służyło siedem starych kobiet, które prawdopodobnie traktowane były jako prorokinie przepowiadające ludziom los¹¹. Najwcześniejszym źródłem wymieniającym siedem Hathor jest inskrypcja z czasów ramessydzkich, uważa się więc, że wiara w boginie pojawiła się wraz z wiarą w *ššj*¹². Możliwe jednak, iż bóstwa powstały wcześniej lecz nie zostały konkretnie nazwane.¹³ Wydaje się, iż bóstwa mające przepowiadać sposób śmierci zostały połączone właśnie z Hathor, gdyż jest ona związana zarówno z losem ludzkim za życia, sposobem śmierci oraz losem w zaświatach. Inskrypcja z Dendery jednoznacznie nazywa Hathor „Panią *ššj* i *rnnt*”, „Panią Górnego i Dolnego Egiptu” oraz mówi, iż życie i śmierć zależą od niej gdyż jest ona „Panią pogrzebu”¹⁴.

W opowiadaniu o „Dwóch Braciach” zapisanym na papirusie d’Orbiney (BM 10183)¹⁵, który datowany jest na czasy panowania Sethiego II (ok. 1200 r.

---

¹ *Papirus Westcara* wskazuje, iż bogini ta była obecna przy narodzinach trzech pierwszych władców V dynastii i każdemu z nich przepowiedziała władzę królewską; Hart 2005: 92.

² Quaegebeur 1975: 155.

³ Morenz 1960: 20-22.

⁴ Hart 2005: 136.

⁵ Bleeker 1955: 46.

⁶ Brier 1980: 166.

⁷ Brier 1980: 166.

⁸ Więcej na temat dekretów w Edwards 1960.

⁹ Pinch 1994: 56.

¹⁰ Budge 1904 (I): 433- 434.

¹¹ Pinch 1994: 36.

¹² Morenz 1960: 33.

¹³ Morenz 1960: 33.

¹⁴ Morenz 1960: 34.

¹⁵ Transkrypcja hieroglificzna w: Gardiner 1932: 9-30.

p.n.e.)¹, także spotykamy się z motywem przepowiadania losu tuż po narodzinach². Po stworzeniu przez Chnuma żony dla Baty, na miejsce przybywa siedem Hathor, aby przepowiedzieć jej przyszłość: kobieta według proroctwa ma umrzeć od noża. Widzimy więc, że w tym opowiadaniu, jak i w opowiadaniu „Księżę Zaklęty”, słowo *š3j* ma takie samo znaczenie: sposób śmierci. Niestety, treść opowiadania nie zdradza nam szczegółów śmierci kobiety – nie wiemy więc, czy przepowiednia się wypełniła, czy też kobieta uniknęła przepowiedzianego jej losu³.

Także najważniejsze bóstwa państwowe jak Amon nazywane były „Panem *š3j*”. Epitet ten pojawia się w licznych hymnach, modlitwach, dedykacjach i tekstach literackich. Powodem tego jest rosnąca w Nowym Państwie wiara w rolę, jaką bogowie odgrywają w wyznaczaniu ludzkiego losu.

Choć większość z tych źródeł mówi, że los ludzki jest ustalony od samych narodzin, a przeznaczenie człowieka spoczywa w rękach bogów, to zdarzają się także teksty, które pozwalają nam uważać, że wiara w predestynację nie zawsze była aż tak jednoznaczna. Tak zwane „Hymny z Lejdy”⁴, które kierowane są do Amona mówią: „Amon ratuje od tego, co ustalone, tak jak nakazuje mu serce” oraz „on przedłuża i skraca czas życia, dodaje *š3j* (rozumiane jako kolejne lata życia) tym, których kocha”⁵. Teksty te ukazują, że los, choć z góry ustalony, mógł zostać zmieniony zależnie od woli bóstwa. Również opowiadanie „Podróż Un-Imena”⁶ pokazuje nam, że przeznaczenie w rozumieniu Egipcjan nie musiało być sprawą ostateczną. Herhor wysłał jednego ze swych podwładnych – Un-Imena – do Fenicji po drewno na nową barkę dla Amona. Podczas wyprawy Egipcjanin spotyka na swej drodze księcia Byblos i stara się go namówić, aby pomógł mu w realizacji zadania, sugerując, że Amon może doliczyć dodatkowe lata życia, oprócz tych które są ustalone, w zamian za pewne zasługi⁷. Widzimy więc, że bóstwa można było także w pewien sposób przekupić.

Istnieje również grupa źródeł, która wskazuje nam na to, że Egipcjanie próbowali za pomocą praktyk magicznych oszukać swoje przeznaczenie.

W Egipcie, od czasów Nowego Państwa, powszechne było korzystanie z wyroczni – każdy człowiek mógł zwrócić się z dowolnym pytaniem do wybranego przez siebie bóstwa, poznając w ten sposób swoją przyszłość, a co za tym idzie, mógł uniknąć pewnych przeznaczonych mu wydarzeń. Pytanie zadawano posągowi podczas świątecznych, publicznych procesji, gdyż tylko król i kapłani mieli wstęp do świątyń. Problem przedstawiano ustnie lub pisemnie w dwóch formach: twierdzącej i przeczącej. Wierzono, że gdy pytanie zadawano ustnie, posąg, wymuszając drogę na niosących go kapłanach, udzielał odpowiedzi zbli-

---

¹ Loprieno 1996: 40.

² Pap. d’Orbiney 98-9.

³ Wnioski za Hollis 1990: 5-15.

⁴ Więcej na temat hymnów w Zandee 1948.

⁵ Tłumaczenie własne autorki na podstawie transliteracji w Quaegebeur 1975: 78.

⁶ Golenischeff 1899: 74-102.

⁷ pMoskwa 120, II,57-58.

żając się do petenta („tak”) lub cofając się („nie”). Gdy pytania zadawano w formie pisemnej, posąg zbliżał się do pytania w formie twierdzącej lub przeczącej¹. Z wyroczni korzystano w różnych celach: by poznać przyszłość, rozwikłać spory bez konieczności odwoływania się do sądów, mianować nowego władcę lub odnaleźć zagubione przedmioty².

Analizy snów dokonywali kapłani na podstawie senników, które były zbiorem opisu marzeń sennych i ich interpretacji³. Jeden sen mógł mieć wiele znaczeń – zależnie od tego, komu się przyśnił⁴. Wierzono także, iż sny przepowiadające przyszłość można wywołać śpiąc w świątyniach lub wypowiadając odpowiednie zaklęcia⁵. Interpretacje snów mogły opierać się na grze słów, bądź odnosić się do symboliki w nich zawartej, np. jeśli człowiek zabijał we śnie osła, zwierzę kojarzone z Sethem, bogiem chaosu, oznaczało to dla niego pomyślność⁶. Opis każdego snu poprzedza formuła „jeśli człowiek widzi siebie we śnie”, potem następuje stwierdzenie „dobrze” lub „źle” oraz konkretna przepowiednia dla śniącego⁷: „jeśli człowiek widzi siebie we śnie z członkiem, który stał się wielki – dobrze, jego majątek zostanie pomnożony” lub „jeśli człowiek widzi siebie we śnie pijącego ciepłe piwo – źle, znaczy to, że cierpienie przyjdzie do niego”⁸. Do naszych czasów zachowały się trzy takie „Księgi Snów”⁹, które są kolejnym egipskim sposobem na poznanie losu i uniknięcie niesionych przez niego złych wydarzeń. Ponieważ jedynie 1% społeczeństwa egipskiego był piśmienny¹⁰ uważa się, iż senniki były pewnego rodzaju podpowiedzią dla kapłanów analizujących sny, a nie wskazówkami dla przeciętnych Egipcjan.

Znamy aż dziewięć egipskich tekstów¹¹, które przez badaczy określane są mianem horoskopów, a przez samych Egipcjan nazywane były „Kalendarzami dni pomyślnych i niepomyślnych”. Większość kalendarzy zawiera jedynie stwierdzenia, czy dzień jest szczęśliwy, nieszczęśliwy czy też mieszany¹², dwa z nich zawierają natomiast dokładniejsze prognozy (*Kalendarz Salliera*¹³ i *Kalendarz Kairski*¹⁴). Każdy z dni miał dokładne zalecenie, co wolno robić, a czego należy unikać¹⁵. Kalendarze te określały także los osób narodzonych danego

---

¹ Černý 1974: 67.

² Redford 2001 (II): 610.

³ Brier 1980: 217.

⁴ Brier 1980: 218.

⁵ Brier 1980: 221.

⁶ Redford 2001 (I): 411.

⁷ Andrzejewski 1959: 372.

⁸ Andrzejewski 1959: 376.

⁹ Andrzejewski 1959: 369.

¹⁰ Baines 2007: 49.

¹¹ Brunner-Traut 1986: kol. 153-154.

¹² Brier 1980: 226.

¹³ Więcej w: Chabas 1863.

¹⁴ Więcej w: Bakir 1966.

¹⁵ Montet 1964: 36.

dnia¹, np. „27 dzień drugiego miesiąca pory wylewu: dzień niepomyślny, nie powinieneś tego dnia wychodzić na zewnątrz ani wykonywać żadnej pracy aż do zachodu słońca, co do każdego narodzonego w tym dniu, umrze on z powodu węża”². To jaki charakter miał dany dzień zależało od poczynań bogów w czasach mitycznych³ – opisy tych wydarzeń także znajdują się w kalendarzach i często bywają zdawkowe i tajemnicze. Znowu więc mamy tu do czynienia z wiarą w interakcje między bóstwami a ludźmi – działania bogów mają bezpośredni wpływ na los śmiertelników. Jednak, gdy człowiek nie miał możliwości, aby uniknąć działań w dniu niepomyślnym, kalendarz podawał mu rozwiązanie sytuacji – stosowne zaklęcie, rodzaj amuletu, którego należy użyć, bądź radę, aby udać się do świątyni i złożyć ofiarę⁴. Liczba przydomowych kapliczek i amuletów świadczy raczej o wierze w przepowiednie zawarte w kalendarzach, choć, być może, wiara ta nie determinowała całego życia Egipcjan.

Opowiadanie „Księżę Zakłęty”, bóstwa Szai, Renenet i Mesechenet, obecność w języku egipskim terminu *šj* a także wyrocznie, senniki oraz kalendarze dni szczęśliwych i nieszczęśliwych wskazują, iż w Egipcie, zwłaszcza w okresie Nowego Państwa, wiara w z góry ustalony bieg wydarzeń była powszechna, ale nadchodzące wydarzenia nie były nieuchronne. Jak wskazują przytoczone źródła, przeznaczenie w rozumieniu antycznych Europejczyków, jako nieodwracalny los, nie istniało – bóstwo mogło z własnej woli, lub pod wpływem ofiar, zmienić przyszłość człowieka, wierzone także w liczne praktyki magiczne, które pomagały uchronić się przed złym losem. Sprawia to, iż egipski termin *šj* nie powinien być zatem tłumaczony jako „przeznaczenie”, ale zależnie od kontekstu w jakim występuje, jako „czas życia”, „zły los” lub „rodzaj śmierci”, jaki może, ale niekoniecznie musi, spotkać człowieka zgodnie z tym, co zostało przepowiedziane przy jego narodzinach. To z kolei pozwala nam wierzyć, że historia „Zakłętego Księcia” miała szczęśliwe zakończenie i młodzieniec uniknął złego losu przepowiedzianego mu przez bóstwa.

---

¹ Redford 2001 (II): 117.

² Leitz 1994: 106.

³ Montet 1964: 35-36.

⁴ Montet 1964: 36-37.

BIBLIOGRAFIA

- ANDRZEJEWSKI T., 1958, *Opowiadania egipskie*, Warszawa.
- ANDRZEJEWSKI T., 1959, Egipskie Księgi Snów, *PO* 4: 145-160.
- BAINES J., 2007, *Visual and Written Culture in Ancient Egypt*, Oxford.
- BAKIR A. el-M., 1966, *The Cairo Calendar no. 86637*, Cairo.
- BLEEKER C. J., 1955, Die idée des Schicksals in der altaegyptischen Religion, *Numen* 2: 28-46.
- BREASTED J. H., 1906, *Ancient Records of Egypt. Historical Documents from the Earliest Times to the Persian Conquest, Volume II: Eighteenth Dynasty*, Chicago.
- BREASTED J. H., 1912, *Development of Religion and Thought in Ancient Egypt*, London.
- BRIER B., 1980, *Ancient Egyptian Magic*, New York.
- BRUNNER-TRAUT E., 1982, Prinzenmärchen, [w:] W. HELCK, E. OTTO (red.), *Lexikon der Ägyptologie IV*, Wiesbaden: kol. 1107-1112.
- BRUNNER-TRAUT E., 1986, Tagewählerei, [w:] W. HELCK, E. OTTO (red.), *Lexikon der Ägyptologie VI*, Wiesbaden: kol. 153-156.
- BUDGE E. A. W., 1904, *Gods of the Egyptians or Studies in Egyptian Mythology I-II*, Chicago.
- CHABAS F., *Le Calendrier de Jours Fastes et Nefastes de l'Annee Egyptienne. Traduction Complete du Papyrus Sallier IV*, Paris 1863.
- ČERNÝ J., 1974, Religia Starożytnych Egipcjan, tłum. E. Dąbrowska-Smektała, Warszawa.
- EDWARDS I. E. S., 1960, *Hieratic Papyri in the British Museum, 4th series, Oracular Amuletic Decrees of the Late New Kingdom I-II*, London.
- ERMAN A., H. GRAPOW, 1971, *Wörterbuch der ägyptischen Sprache IV*, Berlin.
- GARDINER A. H., 1932, *Late Egyptian Stories*, Brussels (=BiAeg 1).
- GOLENISHCHEFF W., 1899, Papyrus hiératique de la collection W. Golénischeff, contenant la description du voyage de l'Égyptien Ounou-Amon en Phénicie, *RT* 21: 74-104.
- GRIMAL P., 2008, *Słownik mitologii greckiej i rzymskiej*, Wrocław.
- GRUMAN-SHIRUN I., 1984, Schai, [w:] W. HELCK, E. OTTO (red.), *Lexikon der Ägyptologie V*, Wiesbaden: kol. 524-526.
- HART G., 2005, *The Routledge Dictionary of Egyptian Gods and Goddesses*, New York.
- HELCK W., 1987, Die Erzählung vom verwunschenen Prinzen, [w:] J. OSING, G. DREYER (red.), *Form und Mass: Beiträge zur Literatur, Sprache und Kunst des alten Ägypten. Festschrift für Gerhard Fecht zum 65. Geburtstag am 6. Februar 1987* (= ÄAT 12): 218-225.
- HOLLIS S. T., 1990, *The Ancient Egyptian "Tale o Two Brothers". The Oldest Fairy Tale in the World*, Norman-London.
- LEITZ Ch., 1994, *Tagewählerei: das Buch ḥ3t nḥḥ pḥ.wy dt und verwandte Texte*, Wiesbaden.

- LEITZ Ch., 2002, *Lexikon der ägyptischen Götter und Götterbezeichnungen VII* (= OLA 116), Leuven.
- LOPRIENO A., 1996, Defining Egyptian Literature: Ancient Texts and Modern Theories, [w:] A. LOPRIENO (red.) *Ancient Egyptian Literature*, Leiden: 39-59.
- MASPERO G. C., 1915, *Popular Stories of Ancient Egypt*, London.
- MONTET P., 1964, *Życie codzienne w Egipcie w Epoce Ramessydów. XIII- XII w. p.n.e.*, tłum. E. Bąkowska, Warszawa.
- MORENZ S., 1960, *Untersuchungen zur Rolle des Schicksals in der ägyptischen Religion*, Berlin (= ASAW 52).
- MORENZ S., 1972, *Bóg i człowiek w Starożytnym Egipcie*, tłum. M. Szczudłowski, Warszawa.
- PINCH G., 1994, *Magic in Ancient Egypt*, London.
- QUAEGEBEUR J., 1975, *Le Dieu Egyptien Shai dans la Religion et Onomastique* (= OLA 2), Leuven.
- QUAEGEBEUR J., 1992, L'animal Shaï associé au trône d'Osiris, *StudAegypt* 14: 481-493.
- REDFORD D. B., 2001, *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt I-II*, Oxford.
- SCHMIDT J., 1996, *Słownik mitologii greckiej i rzymskiej*, Katowice.
- SETHE K., 1906, *Urkunden der 18. Dynastie*, Leipzig.
- ZANDEE J., 1948, De Hymnen aan Amon van Papyrus Leiden 1350, *OMRO* 28: 1-158.

SYMBOLIKA DEKORACJI RELIEFOWEJ KUSZYCKIEJ CZĘŚCI KAPLICY OZYRYSA HEQA- DŻET W KARNAKU

Marta Kaczanowicz
Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
karmattie@gmail.com

The Symbolism of Reliefs from the Kushite Part of the Osiris Heqa-Djet Chapel in Karnak

The Osiris Heqa-Djet chapel is the first of the series of small chapels built in the 1st millennium BC in Karnak and dedicated to Osiris. This small building, erected by Osorkon III and Takeloth III (23rd dynasty) was enlarged during the reign of the 25th dynasty by the Kushite ruler Shabataka and God's Wife of Amun, Imen-ir-dis (Amenirdis) I. A new room was added to the already existing chapel. Its relief decoration comprises both Egyptian and Kushite features, related to the ideology of kingship.

Despite seemingly pro-Egyptian tendencies, visible e.g. in the clothing of figures represented in the Kushite part of the chapel, the Kushites emphasised their foreign provenience placing such symbols as the Kushite cap with a double uraeus on the façade of the building. On the other hand, occurrence of the sed-jubilee-signs and the khepesh-sword on the façade demonstrates that the Kushites drew inspiration from Egyptian tradition as well. The very special status of the God's Wife of Amun, visible in the decoration of the inner walls of the 'Kushite room' suggests strong connection between Kushite royal ideology and the position of the high priestess of Amun: Imen-ir-dis, along with her Libyan predecessor, Shep-en-wepet I, is depicted with royal regalia and in contexts previously reserved for a pharaoh. This kind of representations appears to be consistent with the Kushite policy of appointing royal daughters to the position of high priestesses in order to control political situation in Thebes and gain the favour of the gods – especially Amun, worshipped in Kush since the reign of the 18th dynasty as a national deity. It seems therefore evident that royal ideology in the Osiris Heqa-Djet chapel was expressed in two ways: using Kushite symbols of kingship, and placing images of the God's Wives of Amun on the walls of the chapel.

Kuszycki na tronie egipskim

Okres panowania XXV dynastii, określanej w literaturze mianem „kuszyckiej” (ok. 747-656 r. p.n.e.¹) to czas obcych rządów na terenie Egiptu. Panujący kolejno: Pi(anch)i² (Men-cheper-Ra), Szabaka (Nefer-ka-Ra), Szabataka

---

¹ Kitchen 1973: 468.

² Obecnie w literaturze trwa dyskusja na temat poprawnego sposobu odczytywania imienia pierwszego władcy XXV dynastii. Imię to, niewystępujące w *Aigyptiaka* Manethona, początkowo czytane było jako „Pianchi” (por. np. Reisner 1931: 76-100). W 1966 roku Richard Parker zasugerował, że imię królewskie „Pi”, „Pije”, znane z papirusów hieratycznych, w zapisie hieroglificznym miało formę „Pianchi” (Parker 1966: 111-114). Dwa lata później Karl-Heinz Priese zaproponował pisownię imienia

(Dżed-kau-Ra), Taharqa (Chu-nefertem-Ra) i Tanutamon (Ba-ka-Ra) to władcy wywodzący się z afrykańskiego królestwa Kusz, położonego na terytorium dzisiejszego Sudanu. Kuszyccy faraonowie prowadzili działalność budowlaną zarówno na terenie Kusz, jak i Egiptu. Spośród zabytków, które zachowały się do naszych czasów, szczególną uwagę przykuwa kaplica Ozyrysa Heqa-Dżet w Karnaku, której dekoracja reliefowa, choć naśladowująca stylem płaskorzeźby z czasów wcześniejszych, w wielu aspektach znacząco odbiega od nurtów występujących w sztuce egipskiej. Aby jednak zrozumieć kontekst powstania kaplicy, należy wspomnieć o historii Kusz oraz jego relacjach z państwem egipskim w czasach wcześniejszych.

Choć istnieją przesłanki o wcześniejszych relacjach kultury nubijskiej z ludnością kultury Naqada, zamieszkującą Egipt¹, pierwsze pisane wzmianki o kontaktach państwa faraonów z Nubijczykami pochodzą z Okresu Archaicznego i początków Starego Państwa. Wskazują one na militarny kontekst tych relacji: przykładem może być m.in. plakietka władcy o imieniu Hor-Aha z wizerunkiem Nubijczyka wziętego do niewoli czy inskrypcja Seneferu opisująca potyczkę z „ludem *Nehesi*” (Nubijczykami)². Istotnym świadectwem ukazującym inny aspekt kontaktów Egiptu z terytoriami położonymi na południu w czasach Starego Państwa jest biografia Her-chufa – urzędnika, żyjącego w czasach VI dynastii. Biografia ta, wykuta na ścianach grobowca Her-chufa, znajdującego się na nekropoli Qubbet el-Hawa w Asuanie, zawiera opis ekspedycji do kraju Iam³. Wyprawy dowodzone przez Her-chufa miały charakter handlowy. Lokalizacja Iam po dzień dzisiejszy jest przedmiotem dyskusji, większość badaczy skłania się jednak ku stwierdzeniu, że krainy tej należy szukać na terenie Górnej Nubii. Fragmenty biografii Her-chufa, mówiące o podróży m.in. przez kraje Irczet, Uauat i Saczu (uważane za regiony Dolnej Nubii⁴) stanowią źródło informacji na temat geografii ówczesnej Nubii.

Istotne zmiany w relacjach egipsko-nubijskich zachodzą w Średnim Państwie. W tym okresie państwo egipskie kontynuowało ekspansję na południe, jednocześnie umacniając granice zdobytych obszarów. Na terytorium Nubii powstały liczne forty, stanowiące siedziby garnizonów egipskich. Pod koniec XII dynastii z rozkazu Senusereta III w Semnie wzniesiono kolejno dwie stele,

---

„Pije” – od meroickiego *pi* („życie”) i końcówki *-je*, często spotykanej w imionach władców Meroe. Priese powołał się w swoich badaniach m.in. na cztery znane przykłady pisowni imienia faraona, w których znak *anch* znajduje się w innym miejscu wyrazu niż w wersji powszechnie przyjętej za poprawną, co w tym kontekście wskazywać miało na brak rzeczywistej wartości fonetycznej tego znaku (Priese 1968: 168-170, 171-172). Hipoteza ta została przyjęta przez większość badaczy (Morkot 2000: 169). O powrót do pierwotnej wersji odczytu imienia władcy postuluje Claude Rilly, który uważa je za egipską formę zapisu fonetycznego meroickiego słowa *boche* (Rilly 2001: 351-368).

¹ Morkot 2000: 40-45.

² Tamże: 45-46.

³ Taterka 2013: 31-35.

⁴ Morkot 2000: 48.

datowane na 8 i 16 rok panowania władcy¹. Szczególnie sugestywny jest tekst drugiej steli z Semny, opowiadający o krwawym zdławieniu buntu Nubijczyków². W tym samym czasie wokół Kermy, określanej przez niektórych badaczy mianem „pierwszego miasta w historii Sudanu”, rozwinęło się osadnictwo społeczności o scentralizowanym ośrodku władzy³.

Ostateczny podbój Górnej Nubii dokonał się za panowania XVIII dynastii. W początkach Nowego Państwa rozpoczęła się również eksploatacja złóż złota, z których region ten miał zasłynąć⁴. Obszar Nubii został podzielony na dwie prowincje: *Uauat* (Dolna Nubia) i *Kusz* (Górna Nubia). Sytuacja polityczna została uregulowana poprzez ustanowienie urzędu „wicekróla Kusz”⁵, odpowiedzialnego za sprawy wewnętrzne Nubii. Prowadzono politykę „egipsyzacji” Nubii, m.in. poprzez ustanowienie Amona najważniejszym bóstwem w nubijskim panteonie. Za zmianami administracyjnymi szła ożywiona działalność budowlana XVIII dynastii: do najważniejszych przedsięwzięć tego czasu na terenie Kusz niewątpliwie należy wzniesienie sanktuarium Amona u podnóża Gebel Barkal, świętej góry Kuszytów⁶.

Ostatnia wzmianka o Nubii z czasów Nowego Państwa pochodzi z okresu rządów Ramzesa XI, kiedy miał miejsce bunt wicekróla Kusz o imieniu Pa-Nehesi („Nubijczyk”⁷). Pa-Nehesi wkroczył do Teb z własną armią w ósmym roku panowania Ramzesa; „Nubijczyk” został jednak wyparty przez Herhora i wycofał się na południe⁸. Epizod ten jest dla archeologów cezurą czasową, oddzielającą panowanie Egiptu nad Nubią i tzw. okres Wieków Ciemnych na tym obszarze. Egipcjanie prawdopodobnie wycofali swoje oddziały z Dolnej Nubii, niezdolni do opanowania południowych posiadłości w obliczu własnego kryzysu wewnętrznego⁹.

Źródła pisane milczą na temat wydarzeń kolejnych trzech wieków na terenie Nubii. Dopiero z VIII w. p.n.e. pochodzą wzmianki na temat utworzenia niezależnego królestwa Kusz. Siedzibą dynastii z Kusz staje się miasto Napata, dawniej fort Thotmesa III o nazwie *Sema-Chasetiu*, położone w pobliżu Gebel Barkal. Legendarnym założycielem dynastii kuszyckiej miał być Alara, pierwszy znany z imienia władca Kusz, pochowany na królewskiej nekropoli el-Kurru. Jego następca, Kaszta, organizował wyprawy zbrojne do Górnego Egiptu: inskrypcje z jego imieniem w królewskim kartuszu znaleziono m.in. na Ele-

---

¹ Lichtheim 1973: 118-120.

² Redford 2004: 12.

³ Tamże: 20.

⁴ Etymologia nazwy „Nubia”, według niektórych badaczy związana jest z egipskim słowem *nebu* (znak S12 w Liście Znaków Gardinera), oznaczającym złoto. Brak jednak jednoznacznych argumentów na potwierdzenie tej hipotezy. Sama nazwa „Nubia” pojawia się stosunkowo późno, bo ok. III w. p.n.e. (por. Morkot 2000: 2).

⁵ Dosł. „syn królewski z Kusz” (*sa nesut en Kasz*).

⁶ Dunham 1946: 381.

⁷ Morkot 2000: 82.

⁸ Tamże: 98-104.

⁹ Redford 2004: 58.

fantynie¹. Panujący po nim Pi(anch)i, zgodnie z tekstem Steli Pi(anch)iego, znalezionej w Gebel Barkal, podbił Górny i Dolny Egipt i koronował się na Pana Obydwu Krajów: „Zachód i Wschód, otrzymawszy wieść, radowały się przed obliczem Jego Majestatu, śpiewały i weseliły się słowami: «Potężny władco! Potężny władco! Pi(anch)i, potężny władco, który przybyłeś, ujarzmiwszy Północ, przemieniwszy byki w niewiasty! Szczęśliwe jest serce matki, która cię powiła, i męża, który dał ci swe nasienie. Dolina sławi ją – krowę, co zrodziła byka. Bądź nam na wieczność, moc twoja niech będzie trwała władco, ukochany przez Teby!»².

Panowanie Pi(anch)iego zapoczątkowało trwające blisko sto lat rządy Kuszytów w Egipcie³.

Kaplica Ozyrysa Heqa-Dżet: budowla XXIII dynastii i dobudówka kuszycka

Kaplica Ozyrysa Heqa-Dżet („Władcy Wieczności”), mieszcząca się 132 m na północ od wschodniej bramy okręgu Amona w Karnaku, została zbudowana przez władców XXIII dynastii, Osorkona III i jego syna Takelota III, którym przypisuje się koregencję⁴. Kaplica stanowi pierwszą budowlę z serii kaplic powstałych w Tebach w czasach XXIII-XXVI dynastii, poświęconych Ozyrynowi, czczonemu tu w różnych aspektach.

Budowla w latach 70-tych XX w. była badana przez Donalda Redforda. Kaplica początkowo składała się z dwóch pomieszczeń, umieszczonych na osi wschód-zachód (ryc.1). Jej fasada była zwrócona na północ⁵. Kaplica władców XXIII dynastii⁶ została zbudowana głównie z cegły suszonej. Do konstrukcji niektórych części, np. bramy, użyto także piaskowca z Gebel Silsila⁷. Badacze niejednokrotnie zwracali uwagę na niską jakość materiału użytego do budowy: nierówne bloki pokryte były grubym tynkiem, którego odpadnięcie spowodowało stratę dużej części dekoracji⁸. Przed świątynią miał znajdować się niewielki dziedziniec; nie wiadomo, czy posiadał on dach albo kolumnadę⁹.

Nie do końca jasne jest także, w jakim celu wzniesiono świątynię. Redford, omawiając symbolikę dekoracji świątyni powstałej za panowania XXIII dynastii wymienia trzy główne wątki, pojawiające się na ścianach budowli: upamiętnienie rodziny królewskiej, sceny ofiarne oraz święto jubileuszu pano-

---

¹ Morkot 2000: 158.

² Tłumaczenie własne z języka angielskiego za tekstem podanym w: Eide, Hägg, Pierce, Török 1994: 111-112.

³ Chimko 2003: 23.

⁴ Murnane 1977: 93.

⁵ Północ lokalną (*nominal north*), zgodną z biegiem Nilu.

⁶ Na temat dekoracji kaplicy z czasów XXIII dynastii piszą m.in.: Myśliwiec 1980: 349-356; Myśliwiec 1985: 149-160; Redford 1973: 16-30.

⁷ Imbert 2003: 470.

⁸ Ayad 2009a: 31.

⁹ Redford 1973: 19.

wania władcy (*heb sed*)¹. Oprócz kartuszy Osorkona i Takelota w kaplicy znalazły się także kartusze z imieniem Rudamona, jednak jego podobizna nigdzie się nie zachowała².

Przebudowa świątyni Ozyrysa Heqa-Dżet miała miejsce za panowania Szabataki, trzeciego z pięciu faraonów kuszyckich. Do istniejącej kaplicy dobudowano dodatkowe północne, pomieszczenie z ciosanego kamienia: w ten sposób fasada oryginalnej budowli stała się południową ścianą nowoutworzonej sali. Cała świątynia, składająca się ostatecznie z trzech pomieszczeń, mieści się na planie kwadratu o boku 10 m. Z powstałego po przebudowie dziedzińca (długość 8,60 m na osi północ-południe) pozostały fragmenty dwóch z prawdopodobnie czterech kolumn, które zgodnie z inskrypcjami na bębnach pierwotnie miały znajdować się na terenie Skarbcza Szabaki³.

Wizerunek królewski na fasadzie

Jedynym przedstawieniem Szabataki (ryc. 2) w całej kaplicy jest wizerunek znajdujący się na fasadzie kaplicy⁴. Jest to jednocześnie jedno z dwóch znanych przedstawień reliefowych tego władcy w ogóle⁵. W scenie tej władca odbiera symbole jubileuszu panowania (*heb sed*) i życia (*anch*) od boga Amon-Ra. Jednocześnie – drugą ręką – Amon podaje Kuszycie miecz *chepesz*, symbol zwycięstwa. Godne szczególnej uwagi są trzy fakty:

- przedstawienie tego władcy występuje tylko raz na terenie całej budowli;
- w kaplicy poświęconej Ozyrysowi bóstwem przedstawionym na fasadzie jest nie Ozyrys, a Amon. Tendencja do ukazywania Amona zamiast Ozyrysa występuje na terenie całej budowli: Amon ukazany jest na terenie budowli siedem razy, podczas gdy Ozyrys – zaledwie trzykrotnie⁶. W dobudówce kuszyckiej postać Ozyrysa nie pojawia się ani razu;
- scena na fasadzie jest w zasadzie połączeniem dwóch odrębnych tematycznie wątków (motyw jubileuszu panowania i motyw zwycięstwa).

Jubileusz panowania władcy stanowił jeden z najwcześniejszych motywów ikonograficznych „teologii politycznej”. Jubileusz obchodzony był w trzydziestą rocznicę koronacji. Symbole *heb sed* chętnie i często były wykorzystywane przez władców od początku Egiptu faraonńskiego w dekoracji świątyń i

---

¹ Tamże: 20.

² Tamże: 23.

³ Imbert 2003: 469. Skarbiec Szabaki również znajduje się w Karnaku, usytuowany pomiędzy północną ścianą świątyni Thotmesa III (*Ach-menu*) a murem wzniesionym przez Nektanebo I (por. Blyth 2006: 195).

⁴ Według niektórych badaczy głowa Szabataki pojawia się również na południowej ścianie pomieszczenia dobudowanego przez Kuszytów (Myśliwiec 1988: 38). Być może jest to jednak wizerunek Osorkona III (Porter, Moss 1972: 205).

⁵ Myśliwiec 1988: 38. Drugie przedstawienie, pochodzące z kaplicy wzniesionej przez Szabatakę Amonowi, znajduje się obecnie w Berlinie.

⁶ Redford 1973: 20.

grobowców jako legitymacja władzy królewskiej¹. Z kolei *chepesz*, w porównaniu z symbolami jubileuszowymi wydaje się być *novum* i kontynuować późniejszą tradycję ikonograficzną. Miecz ten, znany między innymi ze słynnych reliefów Ramzesa III z Medinet Habu, ukazujących walkę z Ludami Morza, pojawia się w Egipcie dopiero za czasów hyksoskich, a popularność zyskuje w Nowym Państwie². W przedstawieniu Szabataki wykorzystano więc dwa symbole władzy faraonńskiej: pierwszy, nawiązujący do najstarszych egipskich zwyczajów podkreśla ciągłość pomiędzy początkami Egiptu faraonńskiego a panowaniem władców kuszyckich, reprezentowanych przez Szabatakę. Drugi, niejako symbolizujący wojowniczych faraonów Nowego Państwa, ma, jak się wydaje, za zadanie ukazać Szabatakę jako protegowanego przez bóstwo spadkobiercę spuścizny władców, którzy wstawili się zwycięskimi kampaniami wojennymi.

Istotnym elementem przedstawienia jest nakrycie głowy Szabataki. Jest to tzw. „czepek kuszycki” (*Kushite cap*), korona noszona wyłącznie przez władców XXV dynastii. Zgodnie z definicją Jadwigi Lipińskiej, czepek kuszycki to „nakrycie głowy, przypominające ciasno nasadzoną pilotkę, ozdobioną dwoma ureuszami”³. Obecność dwóch ureuszy jest jedną z cech charakterystycznych wizerunków królewskich XXV dynastii (choć przedstawienia członków rodziny królewskiej z podwójnym ureuszem można napotkać już wcześniej⁴). Zgodnie z hipotezą Hansa W. Müllera, czepek kuszycki miał zastąpić w czasach kuszyckich *chepesz* (tzw. Błękitną Koronę), który z przyczyn ideologicznych (m.in. utożsamienie *chepesz* z dynastią libijską i niezależnymi władcami Deltę) budził niechęć Kuszytów⁵. Z poglądem tym polemizuje Anthony Leahy, wskazując na przedstawienie Taharqi na reliefach z budowli przy Świętym Jeziorze oraz na wizerunki na dwóch brązowych plakietkach, pochodzących z depozytu znalezionej w Memfis⁶, gdzie rzekomo władca kuszycki ma być przedstawiony w koronie *chepesz*. Badacz wyraża powątpiewanie w rzeczywiste istnienie awersji władców Kusz do portretowania się w Błękitnej Koronie i sugeruje, że tradycja noszenia wyżej wspomnianego nakrycia głowy była przez Kuszytów kontynuowana. Z tą opinią nie zgadza się Edna Russmann, wskazując na ślady przekuwania reliefów za czasów saickich na wyżej wspomnianym zabytku, a także niemożność jednoznacznego przypisania depozytu z Memfis warsztatom tebańskim okresu kuszyckiego⁷. Również hipoteza o zastąpieniu korony *chepesz* przez czepek kuszycki podważana jest m.in. przez Karola Myśliwca, który przywołuje przedstawienie Taqarki na reliefie z podstawy na barkę w Gebel Barkal. Władca ten ukazany jest tam w *nemesie*, mimo że typowym nakryciem

---

¹ Shaw, Nicholson 2002: 256.

² Shaw 1991: 43.

³ Lipińska 1982: 249.

⁴ Collier 1996: 109.

⁵ Müller 1955: 47-50.

⁶ Leahy 1992: 228.

⁷ Russmann 1995: 230.

głowy w tego rodzaju scenie we wcześniejszym okresie był *cheperesz*, którego odpowiednikiem miał być czepek kuszycki¹.

Niezależnie od tego, czy rzeczywiście czepek kuszycki w czasach panowania XXV dynastii zastąpił Błękitną Koronę, jego obecność na fasadzie kaplicy Ozyrysa Heqa-Dżet jest wyraźnym zaznaczeniem odrębnej tradycji władcy Kusz. Mimo tego, że Szabataka ukazany jest z typowo egipskimi symbolami władzy, podkreśla on swoje pochodzenie i wprowadza innowacyjne elementy do kanonu przedstawień faraona.

Reliefy wewnątrz tzw. „sali kuszyckiej” i „Winiety Bożych Małżonek”²

Tematyka dekoracji reliefowej pomieszczenia dobudowanego w czasach XXV dynastii jest odmienna od większości przedstawień spotykanych w tego typu budowlach. Ściany tzw. „sali kuszyckiej” w całości pokryte są reliefami ukazującymi kobiety z rodziny królewskiej: Szep-en-upet I i Imen-ir-dis I (zwaną też „Starszą”), w czasach powstawania kaplicy kolejno pełniące funkcję Bożej Małżonki Amona – najwyższej kapłanki Teb³.

Urząd Bożej Małżonki Amona, powstały na początku Nowego Państwa⁴, szczególne znaczenie wydaje się zyskiwać właśnie w czasach kuszyckich. Warto zwrócić uwagę na fakt, że Szep-en-upet I, której wizerunki pojawiają się w kaplicy kuszyckiej, nie była Kuszytką, a Libijką – córką Osorkona III i jednocześnie siostrą Takelota III, budowniczych świątyni⁵. Imen-ir-dis, wymieniana obok Szabataki jako fundatorka kaplicy, była córką Kaszty, kuszyckiego poprzednika Pi(anch)iego. Imen-ir-dis objęła godność Bożej Małżonki poprzez adopcję, której dokonała Szep-en-upet. Kuszycki nie tylko zatem pozostawili podobizny swoich poprzedników w stanie nienaruszonym, ale także umieścili przedstawienia córki poprzednika w nowowytbudowanym pomieszczeniu.

Szep-en-upet z instrumentem *sistrum* ukazana jest na starej fasadzie budowli (obecnie południowej ścianie pomieszczenia), gdzie w scenie ze swoim ojcem bierze udział w ofiarowaniu pokarmów Amonowi, Ra-Horachtiemu i

---

¹ Myśliwiec 1991: 110.

² W literaturze polskiej często spotykanym terminem na określenie kapłanek *hemet neczer en Imen* jest „Boska Małżonka Amona”. Wydaje się jednak, że terminem bardziej zgodnym z oryginalnym znaczeniem jest termin „Boża Małżonka”, czy też „Małżonka Boga”, jako że w języku polskim słowo „boska” implikuje boski status osoby noszącej to miano, zaś egipskie wyrażenie *hemet neczer* odnosi się raczej do faktu przynależności kapłanki do bóstwa. Podobnie w literaturze obcojęzycznej stosuje się termin „God’s Wife” zamiast „Divine Wife” (por. np. Ayad 2009). Analogicznie, tytuł kapłański *iti neczer* tłumaczy się jako „Boży Ojciec”, „Ojciec Boga”, nie zaś „Boski Ojciec”. Termin „Boża Małżonka” pojawia się również w tłumaczeniu autorstwa Janusza Karkowskiego książki Ch. Desroches-Noblecourt, *Hatszepsut. Tajemnicza królowa Egiptu* (Desroches-Noblecourt 2007). Wobec powyższych argumentów, w niniejszym artykule zastosowany zostanie zwrot „Boża Małżonka Amona”.

³ Leclant 1965: 353-354.

⁴ Gitton 1984: 5-26.

⁵ Adams 2011: 27.

Ptahowi. Na przedstawieniu Szep-en-upet znajduje się bliżej bóstw niż jej ojciec, co podkreśla uprzywilejowaną pozycję kapłanki. Mniejsze wizerunki Szep-en-upet widnieją także na zachodniej części dawnej fasady: Szep-en-upet ukazana jest w scenie karmienia przez boginię Hathor i koronacji przez Amona. Obie sceny należą do repertuaru kanonicznych przedstawień faraona¹. Kapłanka występuje także na ścianie wschodniej pomieszczenia, gdzie ofiarowuje *Ma'at* Amonowi oraz otrzymuje naszyjnik *menit* od Izydy, boskiej towarzyszki Ozyrysa.

Imen-ir-dis pojawia się na północnej ścianie pomieszczenia czterokrotnie: trzy razy przed Amonem oraz w scenie Naprężenia Sznura (*pedž szes*) – ceremonii wytyczania gruntu pod budowę nowej świątyni. W scenie tej Imen-ir-dis odgrywa rolę partnera (partnerki) bogini Seszat, tradycyjnie zarezerwowaną dla faraona². Na ścianie zachodniej Imen-ir-dis ukazana jest przed Amonem i Mut (ryc. 4), którzy ofiarowują kapłance symbole życia i jubileuszu panowania (pojawiające się na fasadzie znaki *heb sed*). Nad głową kapłanki widoczny jest sęp, symbolizujący boginię Nechebet, patronkę Górnego Egiptu. Postać Nechebet, rozpościerającej skrzydła w opiekuńczym geście, często pojawia się w sztuce egipskiej nad osobą władcy³. Pojawienie się bogini nad Bożą Małżonką stanowi niewątpliwe rozszerzenie przywilejów królewskich, przynajmniej w sferze ikonografii, na osobę piastującą najważniejszy urząd kapłański w Tebach, w III Okresie Przejściowym porównywalny z władzą faraona. Przedstawienie Imen-ir-dis stojącej pomiędzy dwoma bóstwami występuje także na ścianie zachodniej pomieszczenia, której dekoracja uległa w znacznym stopniu zniszczeniu i jest zachowana fragmentarycznie⁴.

Postacie obu Bożych Małżonek w układzie symetrycznym widnieją także na reliefach okalających bramę wejściową do kaplicy, w formie „Winięć Bożych Małżonek”: cztery po stronie wschodniej (z wizerunkami Imen-ir-dis) i cztery po zachodniej (z przedstawieniami Szep-en-upet). Po stronie wschodniej Imen-ir-dis przedstawiona jest (od góry): 1. (zniszczona scena), 2. w scenie ofiarowania *Ma'at* Amonowi-Ra, 3. przed Izydą w scenie libacji, 4. otrzymując symbole *heb sed* od Thota. Z kolei po stronie zachodniej Szep-en-upet ukazana jest następująco: 1. (zniszczona scena), 2. przed Montu, panem Teb, 3. przed Horusem, 4. przed boginią Seszat⁵ (ryc. 3).

Próbę wyjaśnienia tak niezwyklej konfiguracji postaci występujących na ścianach kaplicy Ozyrysa Heqa-Dżet podjął Matthew Adams. Punktem wyjścia dla zrozumienia znaczenia Bożych Małżonek Amona w czasach powstawania kaplicy jest jego hipoteza o „paradygmacie matrylinearnej sukcesji” Kuszytów (dziedziczenia władzy przez synów kobiet wywodzących się od Alary – pierw-

---

¹ Tamże: 34-37.

² Porter, Moss 1972: 205.

³ Shaw, Nicholson 2002: 201.

⁴ Leclant 1965: 53.

⁵ Porter, Moss 1972: 205. Poszczególne omawia Ayad 2009a: 38-41.

szego władcy Kusz)¹. Jednym ze źródeł odnoszących się do relacji łączącej kuszyckie córki królewskie ze służbą Amonowi są dwie stele z tekstem tzw. „Przymierza Alary”, znalezione na terenie świątyni w Kawie i datowane na czas panowania Taharqi. Zgodnie z tym tekstem, Alara, założyciel dynastii z Kusz, miał ofiarować swoją siostrę na służbę bóstwu, w ten sposób uzależniając pomysłowość swojego panowania od jej trwania w roli kapłanki Amona. Rytuał ten powtarza Taharqa, mianując swoje siostry kapłankami boga: „(Jego Majestat) uczynił to, bo wielce kochał swego ojca, Amona-Ra (...) I ponieważ wiedział, że cieszy się (król) jego przychylnością prędkim jest, kto przybywa go wzywać, z powodu cudu, które uczynił w łonie jego matki zanim urodziła. Albowiem matka jego matki była mu powierzona przez jej brata, Wodza, syna Ra, Alarę (...) [lub: przez jej starszego brata, syna Ra, Alarę]: «O, doskonały boże, prędko w przybyciu do tego, który go wzywa, strzeż mej siostry dla mnie, kobiety zrodzonej ze mną z jednego łona! Działaj dla niej tak, jak działałeś dla tego, który działał dla ciebie, jako cud, który nie był zaplanowany, ani też pominięty przez roztropnych ludzi! Powstrzymałeś dla mnie tego, który spiskował przeciw mnie i wywyższyłeś mnie do godności króla. Działaj dla niej w ten sam sposób! Wywyższ jej dzieci w tej krainie, niech będą obdarzone dobrobytem i zostaną władcami tak, jak uczyniłeś dla mnie!»².

Adams sugeruje, że obecność sióstr królewskich w służbie Amona miała być gwarantem władzy królewskiej Kuszytów i w ten sposób stanowić podstawę ideologii władzy dynastii z Kusz. Boża Małżonka miała zatem cieszyć się statusem porównywalnym do statusu faraona. Tekst „Przymierza Alary”, jak i inne dowody świadczące o uprzywilejowanej pozycji kobiet na dworze kuszyckim³, po części wyjaśniają sposób portretowania Imen-ir-dis i jej poprzedniczki w kaplicy Ozyrysa Heqa-Dzet. Obecność Szep-en-upet na ścianach sali kuszyckiej być może jest próbą podkreślenia ciągłości urzędu Bożej Małżonki i pozyskania sobie przychylności boga. Symetria przedstawień kapłanek jest jednak pozorna: zarówno dobór bóstw towarzyszących Bożym Małżonkom w poszczególnych scenach, jak i zwrot postaci (Imen-ir-dis zwrócona jest na wizerunkach w prawo, w kierunku zarezerwowanym dla osoby o wyższym statusie) wskazują na pierwszeństwo Kuszytki. Szczególny związek dworu kuszyckiego z Amonem tłumaczy także dlaczego ten bóg, a nie Ozyrys, pojawia się na fasadzie budowli i jest bóstwem dominującym swoją obecnością dekorację reliefową wnętrza pomieszczenia kuszyckiego.

Podsumowanie

Dobór i charakter symboli, pojawiających się na ścianach stosunkowo niewielkiej kaplicy w Karnaku potwierdza, że Kuszycki czerpali inspiracje w

---

¹ Adams 2011: 31-35. O znaczeniu kobiet z rodziny królewskiej w ideologii władzy Kuszytów pisze także m.in. Gozzoli 2010: 483-494.

² Kawa VI, 22-25; tłumaczenie własne z języka angielskiego za tekstem podanym w: Eide, Hägg, Pierce, Török 1994: 173-174.

³ Adams 2011: 33.

dziedzinie sztuki sakralnej zarówno z własnej tradycji, jak i zwyczajów egipskich. Na fasadzie kaplicy przejawy tej ideologii są widoczne w sposób bezpośredni: Szabataka ukazany jest z egipskimi symbolami władzy, ale jednocześnie w kuszyckim nakryciu głowy, co wskazuje na dosłowne potraktowanie zwrotu „Pan Obydwu Krajów”¹.

Wizerunki Bożych Małżonek Amona wewnątrz kaplicy podkreślają ścisły związek kuszyckiej rodziny panującej z tym bóstwem. Co więcej, kapłanki przedstawione są z królewskimi insygniami władzy, w scenach należących uprzednio do kanonu wizerunków władcy, co wskazuje na ich niezwykłą rolę na dworze. Wydaje się, że w przypadku dekoracji wnętrza świątyni ideologia władzy manifestowana jest nie wprost, a właśnie za pośrednictwem postaci Bożych Małżonek Amona. Zgodnie z koncepcją „paradygmatu matrylinearnej sukcesji” silna pozycja Imen-ir-dis jako najwyższej kapłanki miała zapewnić pomyślność rządów dynastii kuszyckiej. Wydaje się, że przedstawienia kapłanek na ścianach kaplicy Ozyrysa Heqa-Dżet, nie mające precedensu w sztuce wcześniejszych okresów, musiały odzwierciedlać szczególną pozycję tych kobiet nie tylko w kontekście kultu Amona, ale przede wszystkim sytuacji politycznej w Tebach w tym okresie. Sądzę, że uzasadnionym jest zatem twierdzenie, że Boże Małżonki Amona mogły sprawować rzeczywistą władzę w regionie tebańskim w czasach kuszyckich. Stopniowe zwiększanie się wpływów Bożych Małżonek w Tebach widoczne jest na przykładzie kolejnych kaplic ufundowanych przez kapłanki: o ile budowa (a następnie powiększenie) kaplicy Ozyrysa Heqa-Dżet była połączoną inicjatywą władcy oraz kapłanki, o tyle ufundowanie późniejszej kaplicy Ozyrysa-Un-nefera-w-drzewie-persei (gdzie Boże Małżonki przedstawiane są w podobny sposób jak w kaplicy Ozyrysa Heqa-Dżet) było samodzielnym przedsięwzięciem Szep-en-upet II, następczyni Imen-ir-dis². Wykorzystanie przez Boże Małżonki XXV dynastii symboli władzy królewskiej w dekoracji kaplicy Ozyrysa Heqa-Dżet, w połączeniu z innymi przykładami ikonografii kapłanek tego okresu³ oraz wiedzą na temat szczególnej pozycji kobiet na dworze kuszyckim wydaje się być silnym argumentem wskazującym na to, że Boże Małżonki Amona pełniły realną władzę na terenie Teb w latach 747-656 p.n.e.

---

¹ Zwrot „Pan Obydwu Krajów”, tradycyjnie odnoszący się do Górnego i Dolnego Egiptu, w czasach panowania XXV dynastii mógł odnosić się do dwóch krajów, pozostających pod kontrolą władców kuszyckich: Egiptu i Kusz (Myśliwiec 1993: 100-150).

² Leclant 1965: 361.

³ Mowa jest tutaj przede wszystkim o kaplicach grobowych Bożych Małżonek Amona w Medinet Habu, których ikonografia silnie nawiązuje do kaplic kapłanek w Karnaku (por. Ayad 2009: 15-27).

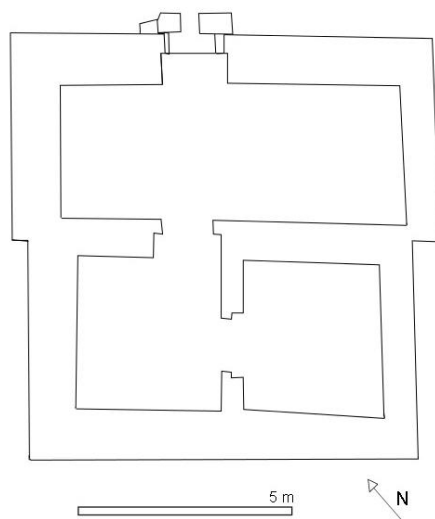
BIBLIOGRAFIA

- ADAMS M. J., 2011, Manetho's Twenty-third Dynasty and the Legitimization of Kushite Rule over Egypt, *Antiguo Oriente: Cuadernos del Centro de Estudios de Historia del Antiguo Oriente* 9 (opublikowane online).
- AYAD M. F., 2009, *God's Wife, God's Servant*, London and New York.
- AYAD M. F., 2009a, The Transition from Libyan to Nubian Rule: the Role of the God's Wife of Amun, [w:] G. P. F. BROEKMAN I IN. (red.), *The Libyan Period in Egypt. Historical and Cultural Studies into the 21st-24th Dynasties: Proceeding of a conference at Leiden University 25-27 October 2007*, Leiden: 29-50.
- BLYTH E., 2006, *Karnak: Evolution of a Temple*, London.
- CHIMKO C. J., 2003, Foreign Pharaohs: Self-Legitimization and Indigenous Reaction in Art and Literature, *JSSEA*, 30: 15-57.
- COLLIER S. A., 1996, *The Crowns of Pharaoh: their Development and Significance in Ancient Egyptian Kingship*, Los Angeles.
- DESROCHES-NOBLECOURT CH., 2007, *Hatszepsut. Tajemnicza królowa Egiptu*, tłum. J. Karkowski, Warszawa.
- DUNHAM D., 1946, Notes on the History of Kush 850 B.C.-A.D. 350, *AJA* 50: 378-388.
- EIDE T. I IN. (red.) 1994, *Fontes Historiae Nubiorum: Textual Sources for the History of the Middle Nile Region Between the Eighth Century BC and the Sixth Century AD, vol. 1, From the Eighth to the Mid-fifth Century BC*, Bergen.
- GITTON M., 1984, *Les divines épouses de la 18e dynastie*, Paris.
- GOZZOLI R., 2010, Royal Sisters and Royal Legitimization in the Nubian Period (c. 760–300 BC): Taharqo's Kawa Stelae as a Paradigm, [w:] W. GODLEWSKI, A. ŁAJTAR (red.), *Between the Cataracts, Nubian Studies Conference Proceedings 2*, Warsaw: 483-494.
- IMBERT N., 2003, La restauration de la chapelle d'Osiris Heqa-Djet, *Karnak* 11: 469-486.
- KITCHEN K., 1973, *The Third Intermediate Period in Egypt (1100-650 BC)*, Warminster.
- LEAHY A., 1992, Royal Iconography and Dynastic Change, 750-525 BC: The Blue and Cap Crowns, *JEA* 78: 223-240.
- LECLANT J., 1965, Recherches sur les monuments thébains de la XXVe dynastie dite éthiopienne, Le Caire.
- LICHTHEIM M., 1973, *Ancient Egyptian Literature. Volume 1 : The Old and Middle Kingdoms*, Berkeley, London.
- LPIŃSKA J., 1982, *Sztuka egipska*, Warszawa.
- MORKOT R. G., 2000, *The Black Pharaohs. Egypt's Nubian Rulers*, London.
- MÜLLER H. W., 1955, Ein Königsbildnis der 26. Dynastie mit der „Blauen Krone“ im Museo Civico zu Bologna, *ZÄS* 80: 46-68.
- MURNANE W. J., 1977, *Ancient Egyptian Coregencies*, Chicago.

- MYŚLIWIEC K., 1980, Die Rolle des Atum in der išd-Baum-Szene, *MDAIK* 36: 349-356.
- MYŚLIWIEC K., 1985, Quelques remarques sur les couronnes à plumes de Thoutmosis III, [w:] P. Posener-Kriéger (red.), *Mélanges Gamal Eddin Mokhtar*, Le Caire: 149-160.
- MYŚLIWIEC K., 1988, *Royal Portraiture of the Dynasties XXI-XXX*, Mainz.
- MYŚLIWIEC K., 1991, Ramesside Traditions in the Arts of the Third Intermediate Period, [w:] E. BLEIBERG, R. E. FREED (red.), *Fragments of a Shattered Visage: Proceedings of the International Symposium on Ramesses the Great*, Memphis, Tennessee: 108-126.
- MYŚLIWIEC, K., 1993, *Pan Obydwu Krajów*, Warszawa.
- PARKER R., 1966, King Py, a Historical Problem, *ZÄS* 93: 111-114.
- PORTER B. i in., 1972, *Topographical Bibliography of Ancient Egyptian Hieroglyphic Texts, Reliefs, and Paintings, II. Theban Temples*, Oxford.
- PRIESE K.-H., 1968, Nichtägyptische Namen und Wörter in den ägyptischen Inschriften der Könige von Kusch, *Mitteilungen des Instituts für Orientforschung* 14: 165-191.
- REDFORD D., 1973, An interim report on the second season of work at the temple of Osiris, ruler of eternity, Karnak, *JEA* 59: 16-30.
- REDFORD D., 2004, *From Slave to Pharaoh. The Black Experience of Ancient Egypt*, Baltimore and London.
- REISNER G., 1931, Inscribed monuments from Gebel Barkal, *ZÄS* 66: 76-100.
- RILLY C., 2001, Une nouvelle interprétation du nom royal Piankhy, *BIFAO* 101: 351-368.
- RUSSMANN E. R., 1995, Kushite Headdresses and 'Kushite' Style, *JEA* 81: 227-232.
- SHAW I., 1991, *Egyptian Warfare and Weapons*, Risborough.
- SHAW I., P. NICHOLSON (red.), 2002, *The British Museum Dictionary of Ancient Egypt*, London.
- TATERKA F., 2013, Biografia egipskiego dostojnika z okresu Starego Państwa na przykładzie inskrypcji z grobowca Her-chufa, *SBO* 5: 25-49.
- WILKINSON T., 2011, *Powstanie i upadek starożytnego Egiptu*, tłum. N. Radomski, Poznań.

RYCINY

Ryc. 1 – Schematyczny plan kaplicy Ozyrysa Heqa-Dżet (przerys za: Redford 1973: 18).

Ryc. 2 – Szabataka przed Amonem na fasadzie kaplicy (Ayad 2009: fig. 1.3).

Ryc. 3 – Sze-p-en-upet przed Montu na jednej z „Winiet” (Ayad 2009a: fig. 6).

Ryc. 4 – Imen-ir-dis przed Amonem i Mut (Ayad 2009a: fig. 11).

ARCHITEKTURA MIESZKALNA EGIPTU W OKRESIE RZYMSKIM¹

Marcin Romaniuk
Uniwersytet Warszawski
archeologpolski@wp.pl

Domestic Architecture in Egypt in the Roman Period

The aim of this article is to present typical forms of houses in Roman Egypt basing on the archaeological sources and with emphasis on the constructional aspects. The most characteristic forms of houses are so-called tower houses from Fayum and wealthy houses with peristyle courtyard from Alexandria. Domestic buildings were found also on the other sites in Egypt, on Mediterranean and Red Sea coasts, as well as in the hinterland. Usually they were built with traditional Egyptian constructional techniques, using local building materials, but in contrast to this, their internal decoration was rooted deeply in classical tradition. This shows how complex domestic architecture in Roman Egypt was and how more advanced studies are still needed to understand ancient society.

Badania archeologiczne nad relikdami budowli mieszkalnych, w miarę rozwoju metod badawczych, dostarczają coraz więcej informacji na temat tego, jak w przeszłości wyglądało codzienne życie ludzi, kim byli, jakie były ich zwyczaje czy zajęcia. Zazwyczaj jednak możliwości badawcze są ograniczone z powodu niedostatecznie dobrego stanu zachowania tych budowli, z których to, na stanowiskach archeologicznych, odkrywane są przeważnie jedynie ich fundamenty wraz z zabytkami, mogącymi wskazywać na ich np. mieszkalną funkcję². W Egipcie Okresu Rzymskiego (30 r. p.n.e.-395 r. n.e.³) sytuacja ta w niektórych przypadkach nie jest aż tak skrajna, gdyż ze względu na specyficzne warunki naturalne panujące w Egipcie, wiele konstrukcji zachowało się w doskonałym stanie, sięgając nawet kilku kondygnacji wzwyż, jak to ma miejsce na stanowisku Karanis (Kom Uszim)⁴ w oazie Fajum. Zadziwiające w tej

---

¹ Niniejszy artykuł przedstawia uaktualnioną wersję referatu wygłoszonego na *V Konferencji Studentów Archeologii Starożytnego Egiptu*, która miała miejsce w Instytucie Archeologii Uniwersytetu Jagiellońskiego w dniach 31 maja-2 czerwca 2013 roku.

² Niektóre znaleziska, takie jak instalacje kuchenne (np. pozostałości pieca) czy przedmioty codziennego użytku (np. ceramiczne naczynia stołowe czy dziecięce zabawki), w połączeniu ze specyficzną organizacją przestrzenną budowli, zapewniającą przestrzeń do snu (np. rzymskie *cubiculum*), bądź spożywania posiłków (np. rzymskie *triclinium*), mogą sugerować istnienie w danym miejscu przestrzeni prywatnej, przeznaczonej do celów mieszkalnych i potocznie zwaną „domem”.

³ Wszystkie daty zamieszczone w dalszej części tekstu odnoszą się do czasów po narodzinach Chrystusa i podawane będą już bez skrótów n.e.

⁴ Gdy nazwa stanowiska pada w tekście po raz pierwszy, obok jego nazwy starożytnej w nawiasie podana zostaje również jego nazwa współczesna, przy czym w dalszej części tekstu stosowana będzie jedynie nazwa starożytna. W przypadku Marina

sytuacji jest to, że w dotychczasowej literaturze przedmiotu poświęcono relatywnie niewiele miejsca na studia nad architekturą mieszkalną w Egipcie, koncentrując się bardziej na architekturze grobowej i sakralnej. Szczególnie wyraźnie ta tendencja uwidacznia się w przypadku domów z Okresu Rzymskiego, dla których do tej pory nie stworzono jednolitej typologii architektonicznej, obejmującej obszar całego Egiptu. Jednym z powodów takiego stanu rzeczy mogą być trudności z wydzieleniem konkretnych typów domów, wynikające z dość znacznego ich zróżnicowania. Dotychczas podejmowano pewne próby ich scharakteryzowania, lecz na ogół ograniczały się one jedynie do wybranego regionu¹, stanowiska², bądź jednostki mieszkalnej³. Co prawda, dostępne są również opracowania ogólne, jednak w świetle nowszych odkryć – z ostatnich dwóch dekad – są one zwykle przestarzałe⁴, niekompletne lub po prostu niewystarczająco szczegółowe⁵. Niniejszy artykuł ma na celu uzupełnienie, przynajmniej w minimalnym stopniu, braków wspomnianych wyżej publikacji. Ze względu jednak na odgórnie ograniczoną objętość tej publikacji, zaprezentowane tu zostaną jedynie te typy domów, których obraz uchwycony został w źródłach archeologicznych⁶. Zabraknie w skutek tego odniesień do źródeł pisanych czy ikonograficznych, które bez wątplenia znacząco poszerzają naszą wiedzę o domach z Okresu Rzymskiego w Egipcie, lecz stanowią zbyt obszerny zbiór danych, aby go tu uwzględnić.

Charakterystyka domów

Bez wątplenia najlepiej rozpoznany pod względem architektury mieszkalnej obszarem Egiptu jest oaza Fajum, gdzie odkryto najwięcej, jak dotąd, pozostałości domów z Okresu Rzymskiego. Wśród nich najpowszechniejszym typem był dom wieżowy, nazywany tak z racji swojego kształtu. Budynki tego typu były wyższe niż szersze, wielopiętrowe, zwężające się ku górze. Stanowiły samodzielne struktury, tzn. nie dzieliły zewnętrznych ścian z

---

el-Alamein, gdzie możliwe są dwie nazwy starożytne, dla ułatwienia stosowana będzie jedynie nazwa współczesna. Większość nazw współczesnych zaczerpnięto z Bagnall i in. 2004, Bard 2005 lub portalu internetowego: <http://www.trismegistos.org/geo/index.php> [dostęp z dn. 23.09.2014].

¹ Np. Davoli 1998.

² Np. Husselman 1979; Hadji-Minaglou 2007.

³ Np. van Minnen 1994, gdzie autor podejmuje próbę interpretacji znalezisk archeologicznych w korelacji ze źródłami papirologicznymi, prowadzącą do wniosków na temat mieszkańców tzw. Domu Sokratesa w Karanis.

⁴ Np. Hobson 1985; Bowman 1986.

⁵ W licznych opracowaniach ogólnych znaleźć można krótkie podrozdziały na temat domów z Okresu Rzymskiego w Egipcie, jednak zazwyczaj ujmują one temat dość pobieżnie, jak np.: Davoli 2010; Davoli 2011; Davoli 2012; Venit 2012.

⁶ Uściślając, szczegółowo opisane zostaną tu jedynie te domy, których pozostałości zachowały się w na tyle zaawansowanym stanie, że możliwe było poddanie ich głębszej analizie architektonicznej, a wyniki badań archeologicznych prowadzonych nad nimi zostały opublikowane.

innymi budynkami. Przeważnie stawiane były blisko siebie, tworząc zwarte kwartały mieszkalne (*insulae*), ale nie brakuje również takich, które stały w odosobnieniu. W oparciu o analizę przebiegu zewnętrznych ścian tych konstrukcji, wydzielić można trzy główne typy¹: I: o planie kwadratowym (ryc. 1a); II: o planie prostokątnym/podłużnym (ryc. 1c); III: o planie przegubowym (L-kształtnym) lub nieregularnym (ryc. 1b). W przypadku rozplanowania wewnętrznego brak jednego, standardowego schematu, prócz tego, że ściany wewnętrzne przebiegały mniej więcej ortogonalnie. Podobnie było też w przypadku ich wewnętrznych wymiarów. Na podstawie badań domów z Karanis można jedynie określić dość szeroki przedział pola powierzchni ich podstawy, obejmujący wartości od mniej niż 40 do ok. 200 m², przy średniej wynoszącej ok. 70 m². Dla porównania, w sąsiedniej osadzie Soknopaiou Nesos (Dimé) średnia powierzchnia odkrytych domów wynosi już nieco mniej, bo ok. 58,7m², co doskonale ukazuje wspomniany wyżej brak standaryzacji².

Domy wieżowe mogły osiągać wysokość co najmniej trzech kondygnacji ponad poziom piwnicy, wliczając w to płaski dach, który mógł służyć jako otwarty taras³. Potwierdzają to odkrycia z Karanis, gdzie domy zachowały się właśnie do takich wysokości (np. Dom C56)⁴. Wejścia do domów wyniesione były zwykle nieco ponad poziom ulicy, z racji czego opatrzone były często kilkoma stopniami. Dostęp do każdego poziomu domu możliwy był przez klatkę schodową, znajdującą się, w przypadku kwadratowych budowli (typ I), na ogół w jednym z narożników, zaś w przypadku budowli podłużnych (typ II) na środku budynku, zajmując nawet do 1/3 całkowitej powierzchni. W przypadku budowli typu III klatka schodowa mogła mieścić się w dowolnym miejscu, przy czym zwykle nie wychodziła poza bryłę całej budowli i również zajmowała ok. 1/3 całkowitej jej powierzchni. W każdym z przypadków klatka schodowa zbudowana była w oparciu o centralny filar, wokół którego bieгло kilka poziomów schodów, łączonych półpiętami. Pomieszczenia w budynku miały zwykle kwadratowy lub prostokątny kształt i posiadały w ścianach liczne, nieraz bogato zdobione nisze, służące jako szafki z półkami⁵, bądź ołtarzyki⁶. Ściany dekorowano wymodelowanymi w tynku i pomalowanymi jasną farbą rowkami, imitującymi fugi między ceglami. Cechą wspólną domów wieżo-

---

¹ Paola Davoli stosuje podział na trzy typy planów domów z Fajum: 1) prostokątny, o krótszym boku długości 1/3 lub 1/4 dłuższego boku; 2) kwadratowy lub prawie kwadratowy i 3) przegubowy, o nieregularnym przebiegu ścian (Davoli 1998: 354-356), jednak wydaje się, że do 3. typu zalicza również domy, które, w przeciwieństwie do pierwszych dwóch typów, nie są domami wieżowymi, choć również posiadają plan przegubowy lub o nieregularnym przebiegu murów. W niniejszym artykule postanowiono jednak do typu 3. wg Davoli zaliczyć jedynie te budynki, które można określić jako domy wieżowe.

² Alston 1997: 28.

³ Husselman 1979: 67-73.

⁴ Tamże: pl. 39.

⁵ Tamże: pl. 69.

⁶ Tamże: pl. 72-73.

wych była obecność pomieszczeń piwnicznych, bądź półpiwnicznych, służących zapewne do magazynowania żywności, a których ściany jednocześnie pełniły funkcję fundamentów. Mury na tym poziomie składały się zwykle z nieregularnych kamieni spojonych zaprawą. Piwnice zwieńczano trwałymi sklepieniami kolebkowymi wykonanymi z cegły mułowej (niekiedy również cegły wypalanej), co pod tym względem odróżniało je od sufitów wyższych kondygnacji, wykonanych z palmowych belek i krytych matami z palmowych liści. W domach wieżowych nie było wewnętrznego dziedzińca¹, a jedyne źródło światła dziennego stanowiły małe okna, obudowane od zewnątrz drewnianymi framugami i kratownicami, i rozszerzające się do wnętrza. Takie rozwiązanie było przejawem doskonałego przystosowania domu do wymogów środowiska pustynnego, gdzie konieczna jest ochrona przed gorącem, piaskiem i wiatrem. Z drugiej strony, powszechna była natomiast obecność dziedzińca zewnętrznego, który stanowił nieodzowny element domostwa, gdyż to tam odbywały się wszelkie czynności związane z codziennym życiem, jak przygotowywanie pożywienia. O takiej funkcji świadczą odkryte tam piece i inne instalacje kuchenne. Granicę dziedzińca wyznaczał okalający go mur, zaś sam dziedzińiec mógł przynależeć do jednego lub kilku domów, bądź stanowić jeden z kilku dziedzińców jednego domu.

Wykorzystane materiały i techniki konstrukcyjne były przejawem myśli technicznej głęboko zakorzenionej w egipskiej tradycji budowlanej. Najczęściej wykorzystywano cegłę mułową, którą zwykle układano w tzw. wątek angielski² (ryc. 2), czyli naprzemiennie warstwy cegieł, zwróconych do lica główką³ lub wozówką⁴. Charakterystyczną cechą wyglądu murów tych domów, oprócz drewnianych belek, wmontowanych na ogół na narożnikach i wzdłuż linii framug okien i drzwi, był wybrzuszący się w dół przebieg linii rzędów cegieł. Mógł to być nie tylko efekt „osiadania” murów w czasie budowy i długo po niej, ale również świadomy zabieg konstrukcyjny, mający na celu wzmocnienie i uelastycznienie wielokondygnacyjnej konstrukcji. Podobne zadanie konstrukcyjne mogła mieć także powszechnie stosowana w murach technika (ryc. 2) polegająca na (patrzac na rzut z góry) pozostawianiu wąskiego kanaliku między rzędem cegieł ułożonych wozówkowo do jednego lica, a drugim rzędem ułożonym główkowo do drugiego lica, leżących na jednej płaszczyźnie, i wypełnianiu go piaskiem, żwirem lub zaprawą mułową. Takie kanaliki umiejscawiane były naprzemiennie po przeciwległych stronach muru, w kolejnych rzędach cegieł. Tę technikę stosowano już w domach z el-Lahun (XII dynastia) i była ona dość powszechna w późniejszych okresach w Egip-

---

¹ Davoli 2010: 367.

² Określenie „wątek angielski”, odpowiadające angielskiemu *English Bond*, ma oczywiście nowożytną proveniencję, ale z racji jego stosowania w literaturze tematu (np. Emery 2011: 4) w odniesieniu do konstrukcji starożytnych, postanowiono utrzymać ową nomenklaturę również w niniejszym artykule.

³ Główka – krótsza, boczna płaszczyzna cegły.

⁴ Wozówka – dłuższa, boczna płaszczyzna cegły.

cie¹. Z takim przejawem tradycji egipskiej stoją w sprzeczności niektóre elementy dekoracyjne domów, wykonane w stiuku czy kamieniu, bądź malowane, których cechy wydają się reprezentować jednak kulturę hellenistyczną². Wyraźnie widać dzięki temu, jak dwie tradycje, klasyczna i egipska, przenikały się wzajemnie.

Domy wieżowe, wznoszone w Fajum już od czasów hellenistycznych, stanowią najbardziej rozpowszechniony typ domów, przy czym typy I i II były w zdecydowanej przewadze ilościowej względem typu III. Domy te odkryto też w innych, oprócz wspomnianego Karanis, osiedlach grecko-rzymskich w Fajum, jak choćby w Soknopaiou Nesos³ czy Tebtynis (Umm el-Brigat)⁴. Oprócz tego podobne do I i II typu budynki pojawiły się również poza Fajum, jak te z końca IV wieku w Luksorze, funkcjonujące nawet do wieku VI⁵. Na tym przykładzie widać również, jak długo w Egipcie utrzymywała się ta forma domu, która mogła trwać nawet dłużej, jeśli by wziąć pod uwagę opinię Paoli Davoli, która twierdzi, że forma ta stanowi ewolucję domu miejskiego znanego już od czasów Nowego Państwa⁶. Ten rozrzut czasowy, od czasów hellenistycznych po wczesnobizantyjskie, ukazuje jak długotrwała była to forma domów.

Wydaje się, że w przeciwieństwie do wcześniej wymienionych miejsc, gdzie w architekturze mieszkalnej dominowały domy wieżowe, w innych rejonach Egiptu, w Okresie Rzymskim preferowano raczej niższe budynki, parterowe lub 1-piętrowe, choć, podobnie jak w Fajum, mające płaskie dachy, służące zazwyczaj jako otwarty taras. Domy te nie stanowiły jednej, zwartej pod względem formy grupy architektonicznej, różniąc się od siebie poszczególnymi cechami, takimi jak obecność dziedzińca perystylowego, specyficzny zarys planu czy wykorzystany do ich wzniesienia materiał.

Mimo dominujących w Fajum domów wieżowych, właśnie tam, w grecko-rzymskich osadach: Dionysias (Qasr Qarun), Theadelphia (Charabet Ihrit; ryc. 3a i 3b) i Narmouthis (Medinet Ma'adi; ryc. 3c), odkryto jedną z wyróżniających się odmian niskich domów, datowanych na czasy rzymskie lub późnorzymskie⁷. Plan ich podstawy zbliżony jest do przegubowego (podobnie jak w planie domu wieżowego typu III) lub jest nieregularny. Elementem szczególnym w tej formie domów, oprócz hellenistycznej dekoracji wnętrza, jest obecność dużego pomieszczenia z trójdzielnym przejściem z pilastrami o

---

¹ Davoli 2011: 81.

² Husselman 1979: 47–8, pl. 72–73.

³ Boak 1935: 5–21.

⁴ Minaglou 2007.

⁵ Kościuk 2011: 61; w przypadku domów F, G i K można zauważyć wspólną dla nich trójdzielną aranżację planu i tendencję do umiejscawiania klatki schodowej raczej w centralnej części. Są one podobne do domów koptyjskich z Medinet Habu (Kościuk 2011: 62).

⁶ Davoli 2010: 367.

⁷ Davoli 2012: 167.

aleksandryjskich kapitelach¹, interpretowanego jako *triclinium*². Co istotne, analogicznie do innych podobnie interpretowanych pomieszczeń, miało ono w ścianach liczne nisze. W oparciu o analizę planu można przyjąć założenie, że budowle miały parterowy charakter, zaś obecna w ich wnętrzu klatka schodowa, podobna do tych z opisanych wyżej domów wieżowych, prowadziła na płaski tarasowy dach³. Ponadto, budowle te zasadniczo nie posiadały piwnic. Sporna pozostaje kwestia wewnętrznych dziedzińców. W ścianach *triclinium*, zachowanych miejscami nawet do 4 metrów wysokości, nie znaleziono śladów okien⁴, co sugerowałoby, że sąsiadujące z nim od strony trójdzielnego przejścia pomieszczenie pozostawiono niezadaszone w celu zapewnienia mu odpowiedniego oświetlenia i dostępu świeżego powietrza. Wydaje się, że istotnie mogło tak być, lecz niekoniecznie. Jak pokazuje przykład jednego z domów odkrytych w Theadelphia (Dom 1 – ryc. 3a), *triclinium* znajdowało się w głębi domu, w oddaleniu od ułożonego przy schodach dziedzińca, z którym łączył je jedynie wąski korytarz. Wobec tego, sąsiadujące bezpośrednio z *triclinium* pomieszczenie powinno być drugim dziedzińcem, za czym przemawiałby fakt, iż poza jedną niszą w ścianie, brak jest przesłanek na jego mieszkalny charakter. Jednak Paola Davoli uważa, że nie ma żadnych dowodów na to, że te ewentualne dziedzińce były niezadaszone⁵. Wyjściem z tej sytuacji mogłoby być dopuszczenie pośredniego rozwiązania, w którym rzekomy dziedzińiec kryto dachem tylko częściowo, pozostawiając w różnych jego miejscach odpowiedniej wielkości otwory, zapewniając tym samym zarówno ochronę przed słońcem i wiatrem niosącym piasek, jak i stały dostęp światła dziennego i świeżego powietrza. Analogiczne rozwiązanie znaleźć można w bogatym Domu Serenosa w oazie Dachla, o którym będzie mowa w dalszej części.

Kolejne przykłady niskich domów z Okresu Rzymskiego pochodzą między innymi ze stanowisk Kellis (Ismant el-Charab) i Trimithis (Amheida) w oazie Dachla. W przeciwieństwie do domów wieżowych z Fajum, budynki te nie posiadały podziemnych pomieszczeń⁶, a także na ogół współdzieliły ze sobą zewnętrzne ściany, tworząc zwarte, względnie regularne, bloki miejskie. Miały zróżnicowane rozmiary i zarys planu, przy czym najwyraźniej preferowano plan z grubsza czworoboczny. Pod względem typu można podzielić je na dwie grupy: do jednej należą bogate rezydencje z reprezentacyjnym wystrojem, np. B/3/1 w Kellis z II wieku (ryc. 5)⁷ czy Dom Serenosa w Trimithis z IV wieku (ryc. 4c i 4d)⁸, do drugiej zaś mniej wykwintne domy, jak np. dom z

---

¹ Kapitele aleksandryjskie stanowiły stylistyczną modyfikację kapitelu korynckiego. Ich typologię znaleźć można w: Ronczewski 1927.

² Davoli 2010: 367.

³ Davoli 2010: 367.

⁴ Tamże: 367.

⁵ Davoli 1998: 355.

⁶ Davoli 2011: 87.

⁷ Hope i in. 2010: 21.

⁸ Boozer 2005: 11.

Obszaru 1.3 w Trimithis z 2. poł. III wieku (ryc. 4b)¹, często posiadające ogrodzone murem zewnętrzne podwórze, jak np. Domy 1, 2, 3 w Kellis z późnego III-IV wieku (ryc. 4e)². Wspólną dla obu grup cechą jest obecność wewnętrznych dziedzińców, przy czym w pierwszej grupie mogą być one perystylowe. W obu przypadkach zdarzają się też ślady klatek schodowych, co by świadczyło o funkcjonowaniu wyższego poziomu, przypuszczalnie o formie płaskiego tarasowego dachu. Możliwe, że budynki w niektórych przypadkach były nieco wyższe, jak np. duży kompleks pomieszczeń (ponad 200) w Obszarze B w Kellis, który miał osiągać dwa poziomy wysokości³. Powszechnie stosowanym sposobem zadaszenia domów były sklepienia kolebkowe i kopuły, od góry wyrównywane na płasko, jak np. w Domu Serenosa w Trimithis, gdzie główną salę wieńczyła kopuła z *oculusem* (ryc. 4d). Wynikało to być może z tradycji wykształconej z ograniczonego dostępu do drewna, które, choć w niewielkim stopniu, wykorzystywano do konstrukcji płaskich dachów. Jedną z najistotniejszych cech domów to sale jadalne rozpoznawalne po obecności tzw. *stibadium* (ryc. 4c i 4e), tj. półokrągłej ławy do odpoczynku podczas posiłku (podobnie jak *klinai*), co zaobserwować możemy zarówno na planie bogatego Domu Serenosa w Trimithis⁴ (ryc. 4d), dokładnie po jego wschodniej stronie, jak i mniej reprezentatywnego Domu 1 w Kellis⁵. Zdarzają się również pomieszczenia oddzielone od centralnej części parą filarów lub kolumn (np. Pomieszczenie 1a w Domu B/3/1 w Kellis – ryc. 5a), co z tego względu, a także ze względu na ich lokalizację, sugerowałoby, że pełniły one funkcję *triclinium*, brak jednak jednoznacznych dowodów na poparcie tej tezy.

Z ciekawych szczegółów architektonicznych można jeszcze wspomnieć o wiatrołapach, które zainstalowane były przy głównych wejściach do domów 2 i 3 w Kellis i miały osłaniać wejście do budynku przed przedostaniem się do jego wnętrza wiatru z pyłem. Jeśli mowa o materiałach, z których wznoszono domy w oazie Dachla, to tradycyjnie głównym materiałem była cegła mułowa, w tym przypadku wykonana z lokalnej, bogatej w żelazo gliny, zawierającej fragmenty ceramiki. Do konstrukcji dachowej nad szerszymi pomieszczeniami wykorzystywano czasem belki i liście palmowe, co poświadczają znaleziska zwalonych dachów w Kellis. Domy miały płytkie fundamenty i nie posiadały podziemnych pomieszczeń, jak to było powszechne w domach z Fajum. Najbogatsze domy i kompleksy budynków miały kolumny z klasycznymi kapitelami wykonanymi w stiuku⁶. W niektórych budynkach z IV wieku wewnętrzne pomieszczenia dekorowano malowidłami polichromicznymi na cienkiej warstwie stiuku, ozdobionymi aplikami z połączanego *gesso*⁷. Obecność tych elementów

---

¹ Boozer 2010: 153.

² Bowen i in. 2006: 1.

³ Davoli 2010: 368.

⁴ Davoli 2011: 85.

⁵ Bowen i in. 2005: 54.

⁶ Davoli 2011: 87.

⁷ Davoli 2010: 368.

świadczy o wzajemnym oddziaływaniu na siebie lokalnej – egipskiej – tradycji architektonicznej z tą, przyniesioną przez Greków i Rzymian – tzw. klasyczną.

Przed omówieniem kolejnego typu domów, tj. z dziedzińcem perystylowym, warto jeszcze wspomnieć o domach ze wschodniej części Egiptu, a mianowicie z Berenike (Medinet el-Haras; ryc. 4f). W dotychczas dostępnych opracowaniach architektury mieszkalnej w Egipcie brakowało rozwinięcia kwestii domów z Pustyni Wschodniej i wybrzeża Morza Czerwonego. Wynikać to może ze stosunkowo niewielkiej liczby publikacji, które opisują to zagadnienie wystarczająco dokładnie, co z kolei może być efektem niskiego stanu wiedzy na ten temat. Niemniej, dotychczas prowadzone tam prace archeologiczne ujawniły pozostałości domów z późnego IV i V wieku na północ i wschód od świątyni Sarapisa¹. Były to domy piętrowe z dobudowanym od frontu zewnętrznym podwórzem, w obrębie którego znajdowały się kamienne schody, prowadzące na wyższe piętro, przy czym ich górna część była prawdopodobnie drewniana. Jak pokazuje rysunkowa rekonstrukcja (ryc. 4f)² jednego z odkrytych domów, była to budowla o płaskim dachu, skonstruowanym zapewne, jak w przypadku innych późnorzymskich domów z Berenike, z wykorzystaniem drewnianych belek stropowych długich średnio na 4 m³. Okna były niewielkimi prostokątnymi otworami umiejscowionymi u szczytu ściany, zaś wejście do budynku z poziomu parteru poprzedzono kilkoma kamiennymi schodkami, flankowanymi małymi kolumnkami z kapitelami. Ciekawostką z tego miejsca jest znalezisko miedzianego zamka do drzwi⁴, który wskazywałby na wzmożone starania, mające na celu zabezpieczenie tego pomieszczenia, w którego ścianach były również liczne nisze z drewnianymi półkami, być może do przechowywania wartościowych przedmiotów. W powiązaniu ze specyficznymi znaleziskami wydaje się, że pomieszczenia na parterze służyły do celów oficjalnych, handlowych, zaś pomieszczenie na piętrze miało charakter mieszkalny⁵. Budynek wzniesiony został w większości z głowic koralowca spojonych zaprawą i ułożonych nieregularnie, podczas gdy do zewnętrznych narożników i framug wejściowych zastosowano bloki z gipsu/anhydrytu⁶.

Wyżej wymienione budowle, poza dużymi kompleksami w Kellis, pod względem przestrzennym miały tendencję do rozbudowywania się albo na osi wertykalnej, w przypadku domów wieżowych, albo względnie równomiernie na osi wertykalnej i horyzontalnej, jak opisane dotychczas domy niskie. Budowle opisane poniżej, dla odmiany, rozbudowywały się raczej bardziej na osi horyzontalnej. Jedną z głównych ich cech był dziedziniec otoczony kolumnadą, czyli tzw. perystylowy (ryc. 5). Jednak obecność typowego dziedzińca perystylowego

---

¹ Sidebotham i in. 2001-2002: 39-41.

² Tamże: fig. 38.

³ Sidebotham i in. 2008: 254.

⁴ Sidebotham i in. 2001-2002: 39.

⁵ Tamże: 39-41.

⁶ Tamże: 39.

to raczej rzadkość w egipskiej architekturze mieszkalnej Okresu Rzymskiego¹. Na ogół jest to kombinacja pseudoperystylu i samodzielnego portyku, oddzielającego salę przyjęć od dziedzińca. W tym przypadku bardziej trafne byłoby zastosowanie pojęcia *prostas-oikos*, określającego dom z portykiem i szeroką salą bankietową², jak np. w Willi Ptaków w Aleksandrii. W innych przypadkach perystyl jest często po prostu niekompletny, jak w Marina el-Alamein.

Jedne z najokazalszych pod względem przepychu i bogactwa domów z Okresu Rzymskiego wznosiły się niegdyś na Kom el-Dikka w Aleksandrii, gdzie od ponad pół wieku swoje prace prowadzi polska misja archeologiczna. Odkryte tam domy pochodzą z I-III wieku i, sądząc po bogatym wystroju oraz lokalizacji, należały do zamożnych osób. Mogły się wznosić do dwóch pięter, o czym świadczą pozostałości klatki schodowej przy głównym wejściu, np. w Domu FA (ryc. 5b)³, brak natomiast informacji o istnieniu podziemnych poziomów. Domy te najprawdopodobniej miały regularny, symetryczny, prostokątny w planie zarys, jak typowo rzymska *domus* i ustawione blisko siebie w rzędzie, tworzyły zwarty blok miejski (*insulae*), doskonale wpisujący się w hippodamejski układ aleksandryjskich ulic. Głównym elementem tych budowli był dziedziniec perystylowy, bądź pseudo-perystylowy, i przylegające do niego *triclinium/andron*, od którego przedzielony był paroma kolumnami (wspomniana wcześniej kombinacja perystylu i *prostas-oikos*). Wokół dziedzińca skupiały się bogato dekorowane pomieszczenia z podłogami mozaikowymi w technice *opus sectile* i *opus tessellatum* (niektóre w stylu macedońskim), stiukowymi aplikami i malowidłami ściennymi. Duże znaczenie w interpretacji poszczególnych pomieszczeń ma specyficzny wzór na mozaikach podłogowych, który na ogół ma mniejsze walory dekoracyjne i w planie przypomina kształt litery T lub U, sugerując, że to właśnie na nim umiejscowione były *klinai* (ryc. 5b)⁴. Domy te mogły być też wyposażone w studnie i cysterny na świeżą wodę, a także łaźnie, toalety i latryny podłączone do sieci kanalizacyjnej⁵. Wejście z ulicy zaopatrzone było w kilka schodków. Hipotetycznie wielkość pola powierzchni tych budowli mogła osiągać wielkość typowej *domus*, czyli ok. 625 m², lecz w rzeczywistości domy te musiały być mniejsze ze względu na obowiązujące regulacje prawne, według których dodatkowo domy musiały stanowić niezależne struktury, nie dzieląc murów zewnętrznych z innymi budynkami⁶. Jak wynika ze źródeł archeologicznych, prawa te nie były jednak ściśle przestrzegane (np. połączenie między domem MA a MB⁷). Na przykładzie Willi Ptaków o konstrukcji murów można powiedzieć to, że fundamenty budowli zbudowane były z nieregularnych kamieni o różnych rozmiarach, łączonych gliną, natomiast właściwe mury powsta-

---

¹ Majcherek 2007b: 211.

² Venit 2012: 114.

³ Majcherek 2007b: fig. 1.

⁴ Tamże: 206; *kline* (gr., l. mn. *klinai*) – łożo do odpoczynku przy spożywaniu posiłku.

⁵ Venit 2012: 114.

⁶ Majcherek 2007b: 203.

⁷ Tamże: fig. 3.

ły z połączenia dużych prostopadłościennych bloków wapiennych, osiągających nawet do 1 m długości, ułożonych w wątek *opus isodomum*¹. Z wapienia wykonano także płyty posadzkowe, którymi wyłożono dziedziniec.

Domy datowane na II-IV wiek², będące kombinacją dziedzińca perystylowego lub pseudo-perystylowego ze strukturą *prostas-oikos* (ryc. 5d), znane są również z Marina el-Alamein (starożytne Leukaspis lub Antiphrae), położonej na zachód od Aleksandrii. Typowym przykładem jest tu Dom H9. Nie miał on regularnego zarysu planu, choć niektóre inne domy mogły mieć w miarę prostokątny kształt (np. Dom H1). Centralnym punktem budynku był dziedziniec, ograniczony od zachodu i południa kolumnami, a od wschodu narożnymi pilastrami, wokół którego koncentrowały się główne pomieszczenia. Wewnętrzne ściany posiadały liczne nisze i były pokryte wapiennym tynkiem, często krytym malowidłami. Odkryte fragmenty stiuków sugerują, że malowidła mogły przedstawiać motywy geometryczne w kolorach niebieskim, czerwonym, żółtym, białym i purpurowym. Oprócz tego spotkać można przedstawienia figuralne, jak głowa Heliosa, Harpokratesa i Sarapisa (np. w niszy w pomieszczeniu 2 w Domu H10)³. Kapitele kolumn, półkolumn i pilastrów perystyli reprezentowały style joński i koryncki, z czego pierwszy często był pomalowany. Zdobienia nisz (np. w Domu H10) i architrawów reprezentowały natomiast styl aleksandryjski⁴. Wejście do budynku umiejscowione było mniej więcej na jednej osi z główną salą przyjęć⁵. Obecność klatki schodowej sugeruje istnienie drugiego poziomu⁶. Domy tego typu posiadały magazyny piwniczne, zadaszone sklepieniami kolebkowymi, ze ścianami z izolacją termiczną, składającą się z warstw piasku i amfor⁷. W obrębie domu mieściły się też zagrody dla zwierząt, podziemne cysterny i szereg małych kanałów podłączonych do latryny, co umożliwiało splukiwanie ścieków. W mniejszych domach, jak np. H2 i H19, dziedzińce posiadały jedynie jedną lub dwie kolumny (po jednej na stronę) i zaledwie jedną salę jadalną, na stronie północnej lub południowej⁸. W większych domach sala jadalna mogła się znajdować także po stronie wschodniej, jak np. w domu H9. Co ciekawe

---

¹ Majcherek 2007a: 17; *opus isodomum* –wątek murarski, w którym zbliżonych rozmiarów prostopadłościenne bloki kamienne układane są we względnie równych wysokościowo rzędach, a fugi między nimi przebiegają względem siebie ortogonalnie.

² McKenzie 2007: 163-164.

³ Daszewski 2011: 431.

⁴ Omówienie architektonicznego stylu rzymskiej i bizantyjskiej Aleksandrii znaleźć można w McKenzie 1996.

⁵ Daszewski 2007: 148.

⁶ Davoli 2010: 367.

⁷ Daszewski 1995: 20-4.

⁸ Daszewski 2007: 149. W cytowanej publikacji podano informację, jakoby sala jadalna w mniejszych domach znajdowała się zwykle po stronie północnej lub zachodniej dziedzińca, jednak w tym drugim przypadku nastąpiła najwyraźniej pomyłka redakcyjna, gdyż w rzeczywistości w odkrytych do tej pory budynkach nie stwierdzono, aby jakkolwiek sala jadalna znajdowała się po stronie zachodniej dziedzińca. Można natomiast dodatkowo stwierdzić, że pojawiają się one również po stronie południowej.

wszystkie te domy zbudowane były w całości z wapienia, włącznie z podłogą, choć możliwe, że wyższe kondygnacje zbudowane były z cegły mułowej¹. Wapień do budowy murów wykorzystywano albo w formie obrobionych prostopadłościennych bloków, układanych w układzie *opus isodomum*, podobnie jak w Aleksandrii, albo w formie łamanego kamienia, układanego w sposób nieregularny i łączony zaprawą wapienną, bądź wapienno-glinianą. W innych przypadkach wykorzystywano jednocześnie obie te formy surowca, tworząc wążek *opus africanum*².

Przykłady z wyżej wymienionych stanowisk, to nie jedyne domy posiadające w swoim planie kolumny czy filary. Są one spotykane też w innych regionach Egiptu, jak choćby w Tebtynis³ w Fajum (poza wspomnianymi wcześniej domami z Theadelphia, Dionysias i Narmouthis), Kellis w oazie Dachla (Dom B/3/1) czy Herakleopolis Magna (Ihnasya el-Medina) w Górnym Egipcie⁴. W architekturze rzymskiej kolumny towarzyszyły często elementowi architektonicznemu, który można by uznać za wizytówkę rzymskiej kultury, a mianowicie *atrium*⁵, czyli głównemu pomieszczeniu w typowej rzymskiej *domus urbana*, bądź *villa urbana*⁶. Powszechnie uważa się, że w Egipcie takie typowo rzymskie struktury nie występują, jednak przynajmniej na dwóch stanowiskach odkryto konstrukcje, które można z dużą ostrożnością uznać za *atrium*. Mowa tu o dwóch stanowiskach, położonych w Delcie Nilu, na południe od Aleksandrii, a mianowicie: Athribis (Tell Atrib; ryc. 6b) i Schedia (el- Giza; ryc. 6a). W pierwszym przypadku odkryto willę z pomieszczeniem, gdzie znajdował się prostokątny basen. Brak informacji o tym, jakoby miały się przy nim znajdować jakiegokolwiek kolumny, zatem można przypuszczać, że było to *atrium* typu toskań-

---

¹ Medeksza 1997: 84.

² Tamże: 84-85; *opus africanum* – wążek murarski, w którym przestrzeń pomiędzy dwoma kamiennymi filarami wypełniana jest gruzem kamiennym, spojonym zaprawą, tworząc jeden z segmentów muru.

³ Davoli 2012: 167.

⁴ McKenzie 2007: 262; Flinders Petrie miał tam odkryć wiele pilastrów i kapiteli z kamienia, datowanych na III-IV wiek. Sądząc po zachowanym w jego publikacji planie domu mógł tam być dziedziniec perystylowy, lecz brak szczegółowych opisów (Petrie 1905: fig. 24).

⁵ *Atrium* - główna część domu rzymskiego, w której znajdował się basen na wodę deszczową (*impluvium*), oświetlona przez prostokątny otwór w dachu (*compluvium*), umiejscowiony nad basenem.

⁶ Określenie „villa” jest rzadko spotykane w literaturze naukowej w odniesieniu do domów z Okresu Rzymskiego w Egipcie. Przykłady tego można jednak znaleźć w przypadku domów z następujących stanowisk: Trimithis („Roman villa” – Boozer 2005: 11), Athribis („villa of Roman period” - Myśliwiec 2000: 15-17); Schedia („middle imperial villa” – Bergmann i in. 2005: 6) oraz Marea („villa” – Alston 2002: 108). Niekiedy trafność zastosowania tego określenia w wyżej wymienionych przypadkach jest problematyczna i skłania do dyskusji nad jego definicją, jednak rozstrzygnięcie tej kwestii nie jest celem niniejszego artykułu.

skiego¹. Na północ i południe od niego znajdowały się pomieszczenia, oddzielone od niego filarami, przy czym południowe miało dużo większe rozmiary i mieściło ceglana U-kształną strukturę², sugerującą istnienie w tym miejscu *triclinium*. Odsłonięte na tym stanowisku struktury willi, datowane na II-IV wiek³, w ciągu wieków zabudowane zostały późniejszymi konstrukcjami, dlatego trudno jest prześledzić dokładnie ich plan. Nieco więcej można natomiast wyczytać z planu willi ze środkowego Okresu Rzymskiego⁴, odkrytej na stanowisku Sche-dia. Miała ona rozstawione w układzie ortogonalnym pomieszczenia, bogato zdobione podłogami mozaikowymi i rozlokowane wokół centralnego punktu budynku, czyli dziedzińca z prostokątnym basenem, przypominającego *atrium*⁵. Na zewnętrznych narożnikach basenu zachowały się pozostałości czterech kolumn, co by oznaczało, że mogło to być tzw. *atrium* tetrastylowe.

Na koniec warto wspomnieć jeszcze o jednym typie domów, a mianowicie o kamienicach (ryc. 7), których przykład odnaleziono na Kom el-Dikka w Aleksandrii. W miejscu zniszczonych w końcu III wieku bogatych domów z Okresu Rzymskiego opisanych wyżej, na początku IV wieku wzniesiono budynki mieszkalno-warsztatowe, zbudowane z małych wapiennych bloczków spojonych zaprawą w układzie *opus africanum*. Najlepiej z nich zachował się Dom D, którego właściwa forma rozwinęła się raczej dużo później niż przyjęte w niniejszym artykule ramy chronologiczne, jednak jego załączki powstały jeszcze we właściwym czasie. Był to budynek jednopiętrowy o niemal prostokątnym planie, z otwartym, podłużnym dziedzińcem, zapewniającym dostęp do otaczających go na parterze niewielkich pomieszczeń warsztatowych. Na końcu dziedzińca znajdowała się prywatna latryna, a także klatka schodowa, która mogła prowadzić do kwater mieszkalnych na następnym piętrze, do których dostać się można było dzięki drewnianym galeriom. Dom D i pozostałe tego typu domy funkcjonowały na Kom el-Dikka aż do VII wieku z pewnymi przebudowami. Przypominały one swoją formą wielopiętrowe domy w Rzymie, co może świadczyć o wyraźnym wpływie rzymskiej kultury na budownictwo tego okresu w Aleksandrii⁶.

Podsumowanie

Stworzenie typologii domów mieszkalnych z Okresu Rzymskiego w Egipcie to zadanie niezwykle trudne ze względu na znaczne zróżnicowanie ich form. Niemożliwe jest zastosowanie sztywnego kryterium przy ich klasyfikacji, gdyż często pojedyncze cechy, którymi się odznaczają jedna grupa domów, odnależć można w domach należących zasadniczo do innej grupy. Płyń z tego

---

¹ Typ *atrium*, w którym dach z prostokątnym otworem nad *impluvium* opiera się wyłącznie na skrzyżowanych belkach stropowych, bez pionowego wsparcia filarami czy kolumnami.

² Myśliwiec 2000: 15.

³ Tamże: 14.

⁴ Bergmann i in. 2005: 6.

⁵ Tamże: 6.

⁶ McKenzie 2007: 218.

wniosek, że formy tych domów nie tworzą zwartej grupy konkretnych, unikalnych dla danej grupy cech, a stanowią raczej mieszankę cech wspólnych, ułożonych po prostu w różnych konfiguracjach w ramach różnych form. Metodą klasyfikacji w tym przypadku może być zastosowana w niniejszym artykule metoda arbitralnego wyboru cechy dominującej w danej formie. Niekiedy ułatwieniem jest też występowanie cechy szczególnej, jak ma to miejsce chociażby w przypadku domów z *atrium*, która to cecha wówczas traktowana była jako cecha dominująca. Opierając się na takich kryteriach w niniejszym artykule wydzielono następujące typy domów¹: wieżowe (np. osady grecko-rzymskie w oazie Fajum, Luksor i Medinet Habu w Tebaidzie), niskie z *triclinium* (np. Dionysias, Theadelphia i Narmouthis w oazie Fajum); niskie z wewnętrznym i/lub zewnętrznym dziedzińcem (np. Trimithis i Kellis w oazie Dachla; Berenike nad Morzem Czerwonym); niskie z centralnym dziedzińcem perystylowym (np. Kellis w oazie Dachla, Aleksandria i Marina el-Alamein na wybrzeżu Morza Śródziemnego); niskie z *atrium* (np. Athribis i Schedia w Delcie Nilu); kamienice (np. Aleksandria). W wymienionych wyżej grupach często widoczne są podziały regionalne, przejawiające się w różnicach w konstrukcji budynku czy wykorzystanych materiałach budowlanych, o czym mowa poniżej. W całym Egipcie od wieków najpowszechniejszym materiałem budowlanym była cegła mułowa, suszona na słońcu, która w Okresie Rzymskim dominowała na terenie oaz i doliny Nilu. W murze układano ją na ogół w tzw. wątek angielski, w którym rzędy cegieł ułożonych wozówkowo do lica przeplatają się z rzędami tych, ułożonych do lica główkowo. Niekiedy spotykana była także cegła wypalana², lecz rzadko ze względu na niezbędne do jej wypału drewno, którego ilość, jak się powszechnie uważa, w Egipcie miała być dość ograniczona. Jednak, jak się okazuje, w Fajum drewno wykorzystywano na dość dużą skalę, umieszczając drewniane belki w ścianach, jako element szkieletu budowli, we framugach okien i drzwi, bądź w konstrukcji dachów i podłóg wyższych poziomów domu. W innych rejonach drewno również chętnie wykorzystywano, choć na dużo mniejszą skalę, niemal wyłącznie do konstrukcji płaskich dachów. Przy konstrukcji zadaszenia wykorzystywano też maty z liści palmowych, które przykrywały drewniane rusztowanie. Na północy, w Delcie Nilu i na wybrzeżu Morza Śródziemnego, do wznoszenia domów preferowano bloki z lokalnego wapienia, łączone zaprawą wapienną i układane w wątek *opus isodomum* lub *opus africanum*. Z kolei na wschód od Nilu, aż do wybrzeża Morza Czerwonego, głównym materiałem budowlanym był lokalny kamień, anhydryt lub koralowiec, układany w nieregularny wątek „na sucho” lub w zaprawie mułowej.

---

¹ W nawiasach podano przykładowe stanowiska, na których odkryto dany typ domu.

² W cytowanych publikacjach stosowane jest przeważnie angielskie określenie *baked brick*, co w wolnym tłumaczeniu oznacza cegłę „wypiekaną”. Autorowi niniejszego artykułu nie udało się ustalić jaki jest stosunek powyższego do bardziej rozpowszechnionego określenia *fired brick*, czyli cegły „wypalanej”. Być może chodzi tu o różnice w procesie wytwarzania obu rodzajów cegieł lub, co bardziej prawdopodobne, jest to po prostu alternatywna nazwa dla cegły „wypalanej”.

Wymienione wyżej różnice wynikają niewątpliwie z różnych warunków naturalnych, charakteryzujących dany region. To od nich zależało, jakie materiały były w danej okolicy dostępne i jaką formę mógł i powinien przyjąć dom, aby stanowić trwałą i bezpieczną, dostosowaną do otoczenia, budowlę. Inną kwestią jest natomiast wpływ samej tradycji budowlanej na kształt domów. Pod tym względem Egipt poddawany był dwóm silnym wpływom. Z jednej strony promieniowała lokalna egipska tradycja, zdeterminowana wymogami lokalnego środowiska naturalnego, z drugiej zaś zewnętrzna tradycja klasyczna, grecko-rzymska, stawiająca na monumentalizm i przepych. W tym zakresie wyciągnąć można następujące wnioski: po pierwsze, najwięcej domów skonstruowanych w duchu tradycji klasycznej spotkać można w miastach na północy Egiptu, zwłaszcza w Deltie Nilu, a ich szczególnymi cechami są: aranżacja budynku wokół dziedzińca perystylowego z kolumnami o klasycznych kapitelach, *triclinium*, mozaiki o bogatym klasycznym wzornictwie oraz mury z regularnych kamiennych ciosów; po drugie, domy skonstruowane w duchu tradycji egipskiej są obecne, przede wszystkim, na południe od Delt, w osadach grecko-rzymskich w oazach i dolinie Nilu, gdzie oficjalne wpływy rzymskie nie były tak silne, a ich główne cechy noszą domy z Fajum i są to: konstrukcja z cegły mułowej, układanej w wątek angielski, oraz wieżowy kształt budynku, nawiązujący do egipskich domów miejskich znanych od okresu Nowego Państwa; po trzecie, wydaje się, że o ile na znacznym obszarze Egiptu używano głównie tradycyjnych egipskich materiałów i metod budowlanych, wymuszonych niejako przez lokalne środowisko naturalne, o tyle w przypadku dekoracji i wystroju wnętrz, na które lokalne środowisko nie miało aż tak dużego wpływu, na całym obszarze Egiptu przejawiał się większy wpływ tradycji klasycznej, szczególnie w przypadku malowideł ściennych i modelowanych detali architektonicznych.

W niniejszym artykule przedstawiony został jedynie niewielki ułamek informacji na temat architektury mieszkalnej Okresu Rzymskiego w Egipcie. Ograniczono się tu głównie do aspektów konstrukcyjnych, bazując wyłącznie na źródłach archeologicznych. Jest to zdecydowanie zbyt ograniczona ilość danych, aby ukazać całokształt tego zagadnienia. Jak wykazano we wstępie, na polu naukowym w tym zakresie jeszcze wiele pozostaje do zrobienia. Należy mieć jednak nadzieję, że przy rosnącym w ostatnim czasie zainteresowaniu kwestią architektury mieszkalnej w archeologii, badacze podejmą się stworzenia kompleksowego opracowania tego zagadnienia dla Egiptu rzymskiego.

BIBLIOGRAFIA

- ALSTRON R., 1997., Houses and households in Roman Egypt, [w:] R. LAURENCE A. WALLACE-HADRILL (red.), *Domestic Space in the Roman World: Pompeii and Beyond*, Portsmouth (=JRA Suppl. 22): 25-39.
- ALSTON R., 2002, *The City in Roman and Byzantine Egypt*, London and New York.
- BAGNALL R.S. I IN.. (red.), 2004, *Egypt from Alexander to the Copts: an archaeological and historical guide*, London.
- BARD K. A., 2005, *Encyclopedia of the Archaeology of Ancient Egypt*, London-New York.
- BERGMANN M. I IN., 2005, *Schedia, Alexandria's harbour on the Canopic Nile. Interim report on a German mission at Kom el Gizah / Beheira (2003-2005)*, [w:] http://archaeologie.unikoeln.de/files/Bergmann_Heinzelmann_Schedia_2003_2005.pdf [dostęp: 20 II 2014].
- BERGMANN M. I IN., 2007, Schedia, Alexandrias Hafen am Kanopischen Nil Zwischen zu den Arbeiten 2003-2007, *HASB* 20: 65-77.
- BOAK A. E. R., 1935, *Soknopaiou Nesos: The University of Michigan Excavations at Dimê in 1931-32*, Ann Arbor.
- BOOZER A. L., 2005, In Search of Lost Memories: Domestic Spheres and Identities in Roman Amheida, [w:] *Egypt Institute for Social and Economic Research and Policy Working Papers Series* 05-07: 1-28.
- BOOZER A. L., 2010, Memory and microhistory of an Empire: domestic contexts in Roman Amheida, Egypt, [w:] D. BORIC, (red.), *Archaeology and Memory*, Oxford: 138-157.
- BOWEN G. E. I IN., 2005, Reconstructing Ancient Kellis, *Buried History* 41: 51-64.
- BOWEN G. E. I IN., 2006, Reconstructing Ancient Kellis Part II, *Buried History* 42:17-24.
- BOWMAN A. K., 1986, *Egypt after the pharaohs 332BC-AD 642*, Hong Kong.
- CAMPBELL R. E., 1984a, *An archaeological study of Egyptian houses, particularly those from the hellenistic period I*, rozprawa doktorska, Durham University, [w:] http://etheses.dur.ac.uk/1676/1/1676_v1.pdf [dostęp: 20 II 2014].
- CAMPBELL R. E., 1984b, *An archaeological study of Egyptian houses, particularly those from the hellenistic period II*, rozprawa doktorska, Durham University, [w:] http://etheses.dur.ac.uk/1676/1/1676_v2.pdf [dostęp: 20 II 2014].
- DASZEWSKI W. A., 1995, Témoignage de l'urbanisation de la côte Méditerranéenne de l'Égypte à l'époque hellénistique et romaine à la lumière des fouilles de Marina el Alamein, *BSFE* 132: 11-30.
- DASZEWSKI W. A., 2007, Marina el-Alamein, [w:] *70 years of Polish Archaeology in Egypt*, Polish Center of Mediterranean Archaeology: 145-159, [w:] http://www.pcma.uw.edu.pl/fileadmin/template/main/img/lat70/book70_13.pdf [dostęp: 20 II 2014].

- DASZEWSKI W. A., 2011, Graeco-Roman town and necropolis in Marina el-Alamein, *PAM* 20: 421-456.
- DAVOLI P., 1998, *L'archeologia urbana nel Fayyum di età ellenistica e romana*, Naples. DAVOLI P., 2010, Settlements – Distribution, Structure, Architecture: Graeco-Roman [w:] A. B. LLOYD (red.), *A Companion to Ancient Egypt I*, Oxford: 350-369.
- DAVOLI P., 2011, Reflections on Urbanism in Graeco-Roman Egypt: a Historical and Regional Perspective, [w:] E. SUBIAS I IN.(red.), *The Space of the City in Graeco-Roman Egypt: Image and Reality*, Tarragona: 69-92.
- DAVOLI P., 2012, The Archaeology of the Fayum, [w:] Ch. RIGGS (red.), *The Oxford Handbook of Roman Egypt*, Oxford: 152-170.
- EMERY V. L., 2011, „Mud-Brick Architecture”, [w:] W. WENDRICH (red.), *UCLA Encyclopedia of Egyptology*, Los Angeles: 1-14, [w:] <http://escholarship.org/uc/item/4983w678> [dostęp: 2 II 2015]
- HADJI-MINAGLOU G., 2007, *Tebtynis IV: Les Habitations à l'est du temple de Soknebtynis*, Cairo.
- HOPE C. I IN., 2010, Report on the 2010 season of excavations at Ismant el-Kharab, Dakhleh Oasis, *BACE* 21, 21-54.
- HOBSON D. W., 1985, House and Household in Roman Egypt, *YCS* 28: 211-229.
- HUSSELMAN E. M., 1979, *Karanis: Excavations of The University of Michigan in Egypt 1928-1935, Topography and Architecture*, Ann Arbor.
- KOŚCIUK J., 2011, Late Roman housing in the area of the Luxor temple, *BSAC* 50: 37-74.
- MAJCHEREK G., 2007a, Archaeological Research Work, [w:] W. KOLĄTAJ I IN. (red.), 2007, *Villa of the Birds: The Excavation and Preservation of the Kom el-Dikka Mosaics*, Cairo-New York: 5-42.
- MAJCHEREK G., 2007b, Houses of Alexandria: Some Aspects of Architectural Development in the Roman Period, [w:] K. GALOR, T. WALISZEWSKI (red.), *From Antioch to Alexandria. Recent Studies in Domestic Architecture*, Warsaw: 201-211.
- MCKENZIE J., 1996, The Architectural Style of Roman and Byzantine Alexandria and Egypt, [w:] D. M. BAILEY (red.), *Archaeological Research in Roman Egypt, The Proceedings of the Seventeenth Classical Colloquium of the Department of Greek and Roman Antiquities, British Museum*, Ann Arbor (= *JRA* Suppl. 19): 128-142.
- MCKENZIE J., 2007, *The Architecture of Alexandria and Egypt c. 300 BC to AD 700*, New Haven.
- MEDEKSZA S., 1997, Marina el-Alamein. Conservation Works 1996, *PAM* 8: 83-87.
- MEDEKSZA S., 1999, Marina el-Alamein. Conservation Works 1998, *PAM* 10: 51-62.
- MEDEKSZA S. I IN., 2005, Marina el-Alamein. Conservation Works 2004, *PAM* 16: 107-118.
- MYŚLIWIEC K., Z. SZTETYŁŁO, 2000, *Tell Atrib 1985-1995 I: Pottery Stamps: Rescue Excavations*, Warsaw.

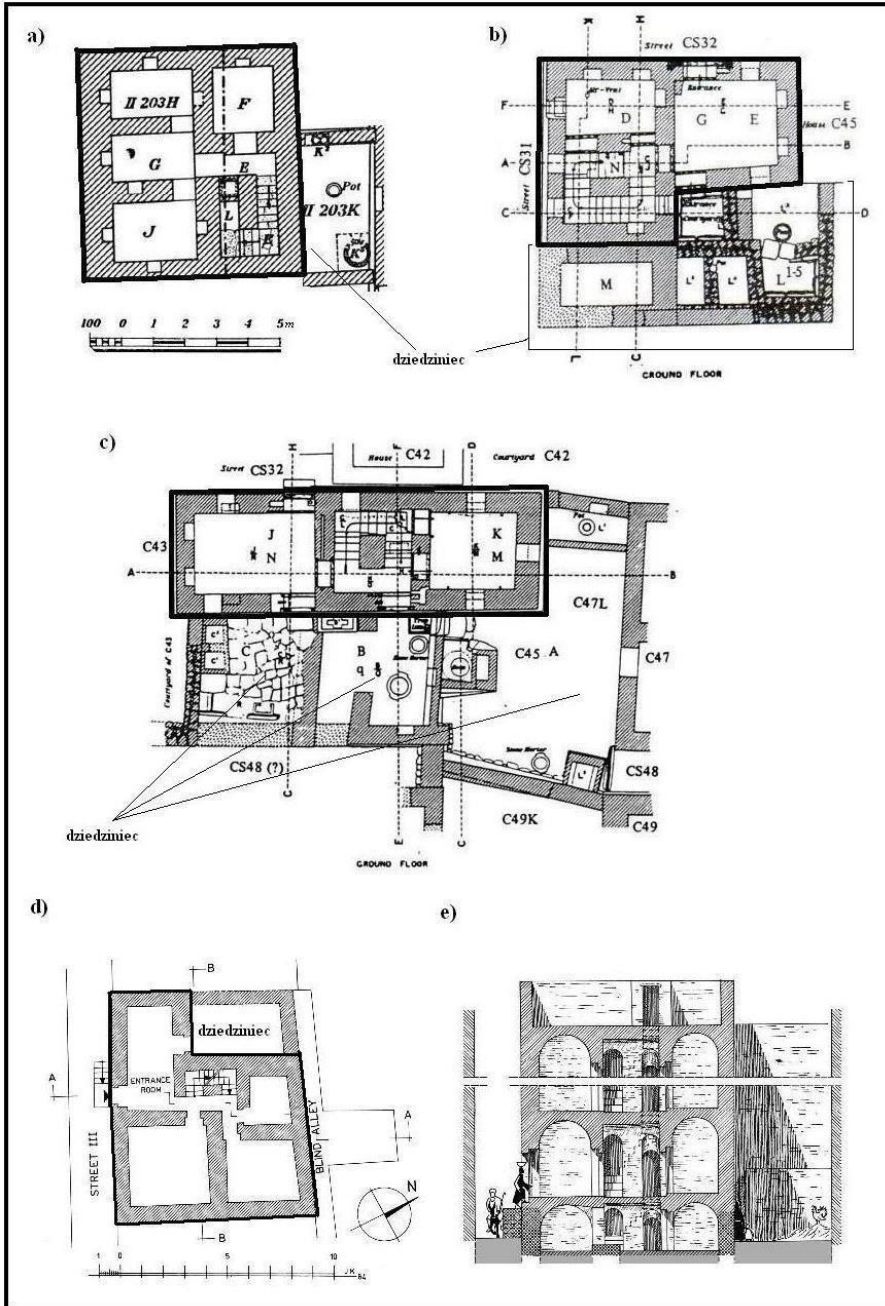
- PETRIE W. M. F., 1905, *Ehnasya 1904*, London.
- RONCZEWSKI K., 1927, Les chapiteaux corinthiens et variés du musée gréco-romain d'Alexandrie, *BSAA* supl. du fasc. 22: 3-36.
- SIDEBOTHAM S. W., W. Z. WENDRICH., 2001-2002, Berenike Archaeological Fieldwork at a Ptolemaic-Roman port on the Red Sea coast of Egypt 1999-2001, *Sahara* 13: 23-50.
- SIDEBOTHAM S. E. I IN, 2008, *The Red Land: The Illustrated Archaeology of Egypt's Eastern Desert*, Cairo-New York.
- SPENCER A. J., 1979, *Brick architecture in Ancient Egypt*, Warminster.
- VAN MINNEN P., 1994, House-to-House Enquiries; An Interdisciplinary Approach to Roman Karanis, *ZPE* 100: 227-251.
- VENIT M. S., 2012, Alexandria, [w:] Ch. RIGGS, Ch. (red.), *The Oxford Handbook of Roman Egypt*, Oxford: 103-121.
- WILSON P., 2012, Archaeology in the Delta, [w:] Ch. RIGGS, (red.), *The Oxford Handbook of Roman Egypt*, Oxford: 136-151.

Źródła internetowe:

http://www.amheida.org/inc/img/plans/area2_2010.jpg [dostęp: 20 II 2014].

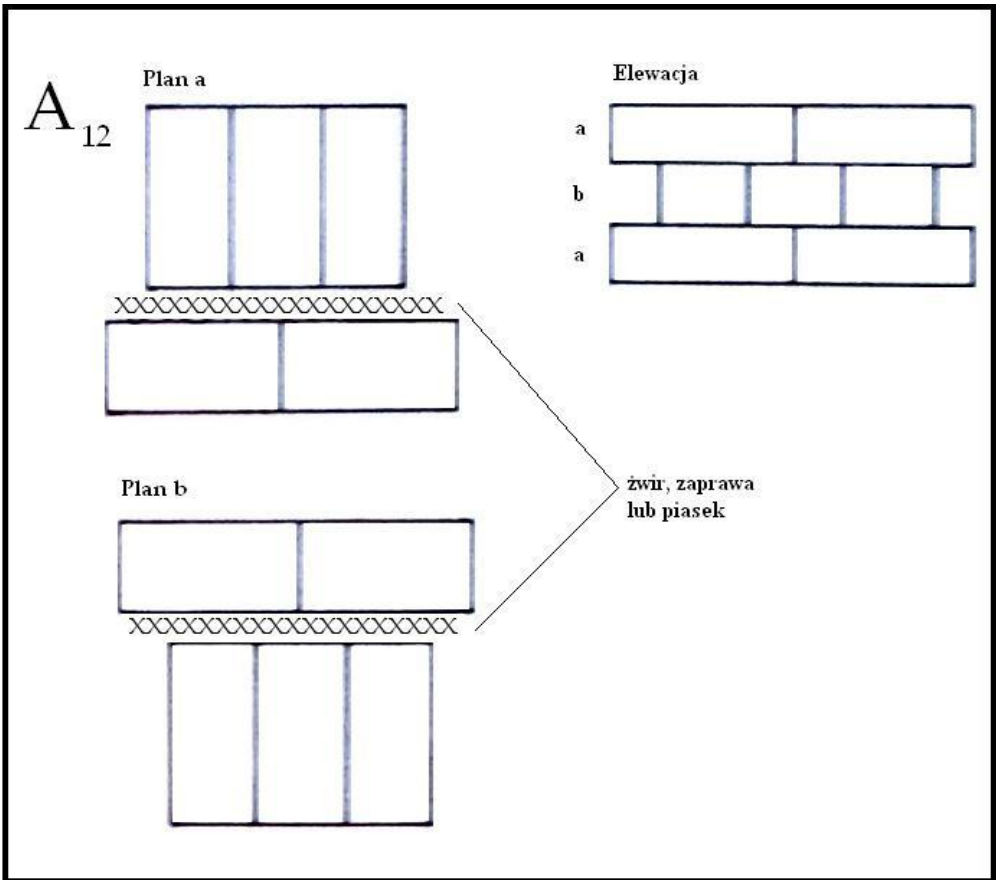
<http://artsonline.monash.edu.au/ancient-kellis/files/2013/05/c-2-8-c-2-9.gif> [dostęp: 20 II 2014].

RYCINY

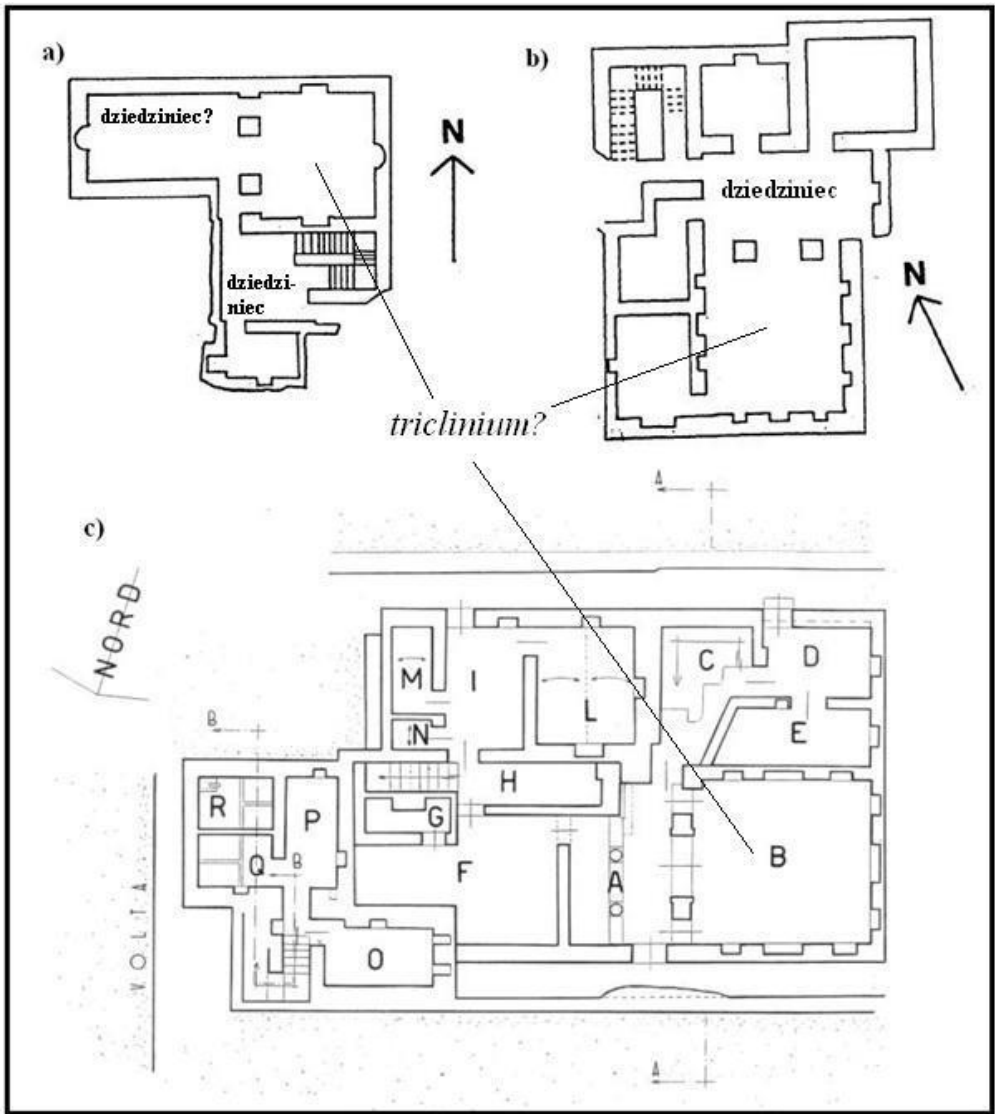

Ryc. 1a-e. Domy wieżowe: a) Dom II 203 z Soknopaiou Nesos, b) Dom C43 z Karanis, c) Dom C45 z Karanis, d) Luksor – Dom K, plan, e) Luksor – Dom K, przekrój A-A (opracowanie M. Romaniuk na podstawie: a – Boak 1935: pl. V; b – Husselman 1979: pl. 27; c – Husselman 1979: pl. 29; d – Kościuk 2011: fig. 5; e – Kościuk 2011: fig. 6).

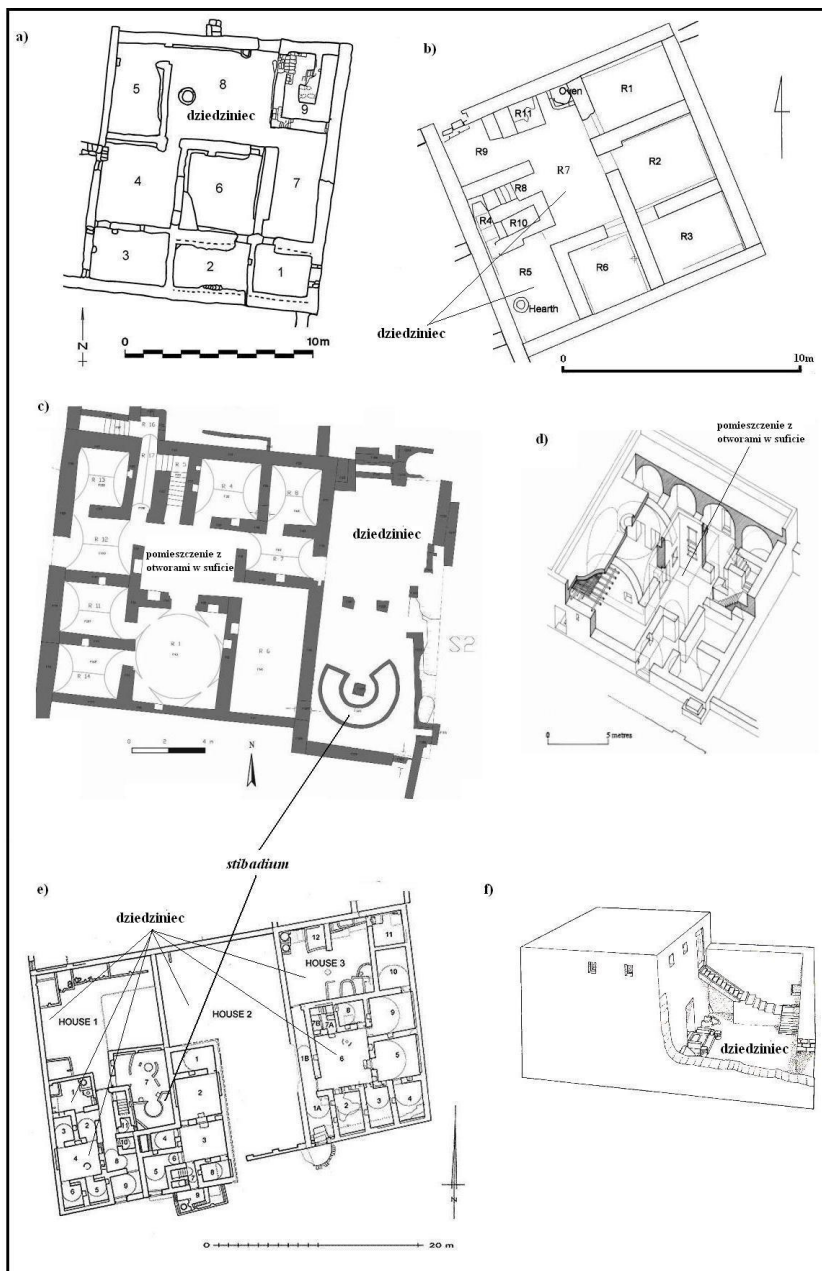
Pogrubioną linią zakreślono główną bryłę budowli.

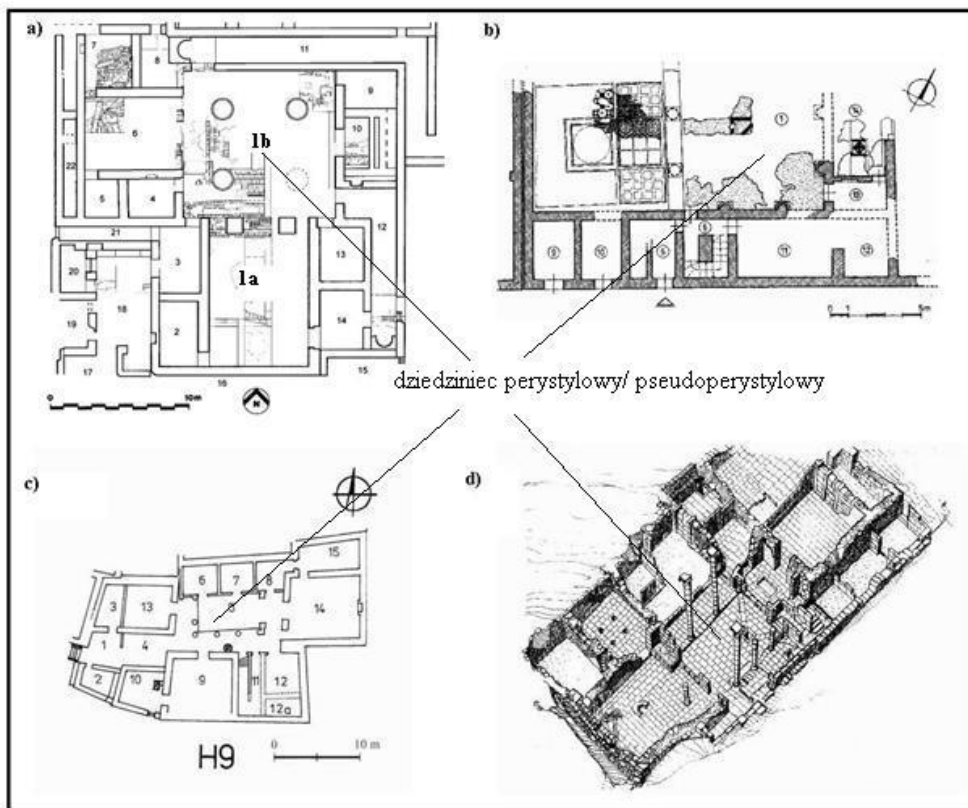
Ryc. 2. Wątek angielski (w typologii Spencera: A12; opracowanie M. Romaniuk na podstawie Spencer 1979: pl. 6).

Ryc. 3a-c. Niskie domy z *triclinium*: a) Dom 1 z Theadelphii, b) Dom 2 z Theadelphii, c) Budynek o możliwym przeznaczeniu publicznym z Narmouthis; (opracowanie na podstawie: a – Campbell 1984b: pl. LXXII; b – Campbell 1984b: pl. LXX; c – Davoli 1998: fig. 112).

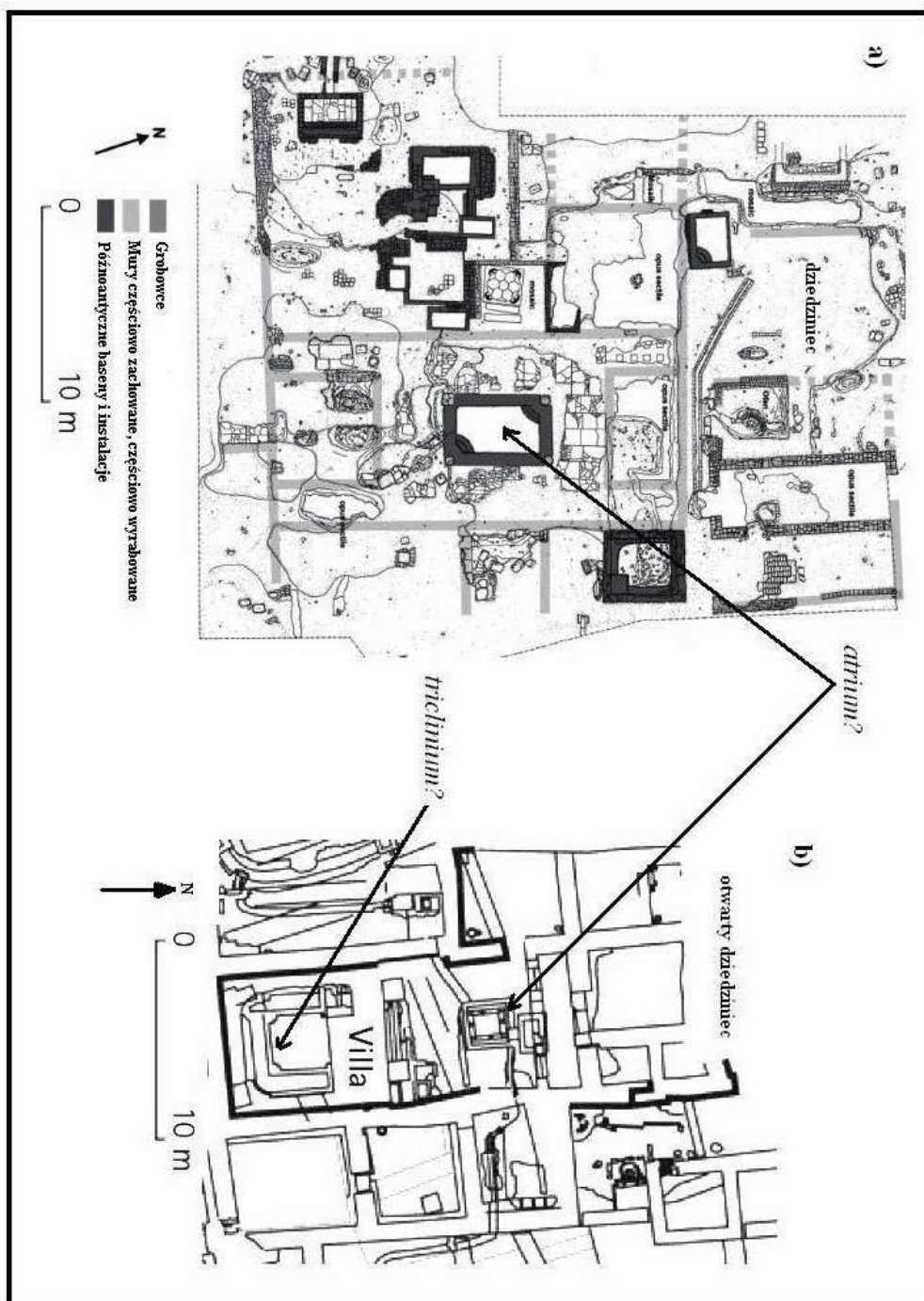
Ryc. 4a-f. Niskie domy z dziedzińcem wewnętrznym i/lub zewnętrznym: a) Dom C/2/8 z Kellis, b) Dom z Area 1.3. z Trimithis, c) Dom Serenosa z Trimithis, d) rekonstrukcja Domu Serenosa, e) zespół domów 1, 2 i 3 z Kellis, f) Dom z okolic świątyni Sarapisa w Berenike; (opracowanie M. Romaniuk na podstawie: a - <http://artsonline.monash.edu.au/ancient-kellis/files/2013/05/c-2-8-c-2-9.gif>; b – Booser 2010: fig. 7.9; c - http://www.amheida.org/inc/img/plans/area2_2010.jpg; d – Booser 2010: fig. 7.4; e - <http://artsonline.monash.edu.au/ancient-kellis/houses-1-2-and-3/>; f – Sidebotham i in. 2001-2002: fig. 38).

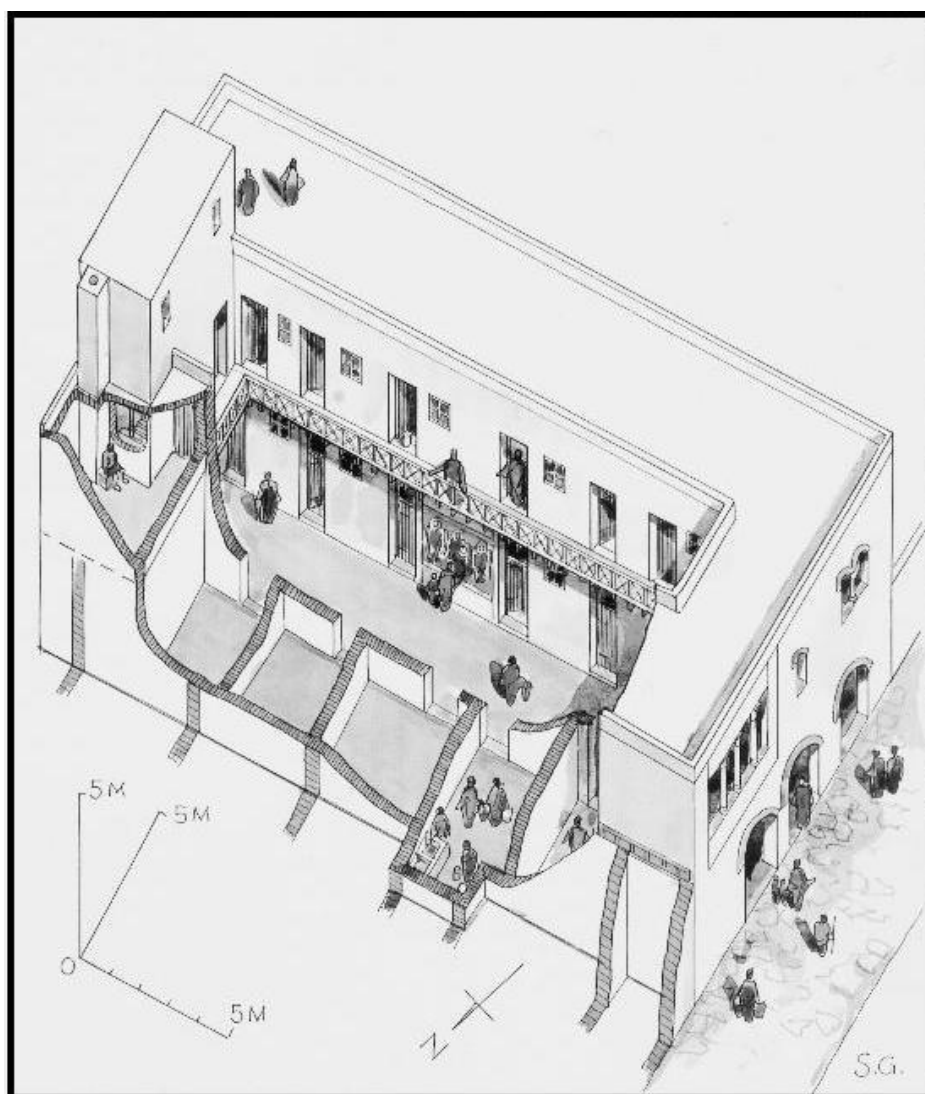
Ryc. 5. Niskie domy z dziedzińcem perystylowym: a) Dom B/3/1 z Kellis, b) Dom FA z Kom el- Dikka/Aleksandria, c) Dom H9 z Mariny el-Alamein; d) Pozostałości Domu H10 z Mariny el-Alamein po zakończeniu prac konserwatorskich; (opracowanie M. Romaniuk na podstawie:

a - <http://artsonline.monash.edu.au/ancient-kellis/painted-residence/>; b – Majcherek 2007b: fig. 1; c – Medeksza i in. 2005: fig.2; d – Medeksza 1999: fig. 7).

Ryc. 6. Niskie domy z atrium: a) Willa z okresu środkoworzymskiego ze Schedii, b) Willa z Okresu Rzymskiego z Athribis; (opracowanie M. Romaniuk na podstawie a – Bergmann 2007: Abb 5.; b – Wilson 2012: fig. 9.4.).

Ryc. 7. Kamienica: Dom D z Aleksandrii (na podstawie McKenzie 2007: 374).

ZAPEWNIENIE DOSTĘPU ŚWIATŁA DO BUDYNKÓW W OPARCIU O ŚWIADECTWA PAPIRUSOWE Z EGIPTU GRECKO- RZYMSKIEGO

Aneta Skalec
Uniwersytet Warszawski
anetaskalec@gmail.com

The Lighting of Buildings in Egypt according to the Papyri from the Greco-Roman Period

One of the questions related to the neighbourhood relationships might be the problem of the lighting of buildings, especially in the urban areas with dense architecture. Windows in ancient buildings from Egypt rarely survived to our times and even if they did, they do not inform us about legal issues connected with them. Such information can, however, be obtained from the papyri. They are not numerous but they shed some light on this question. The most important ones are Demotic contracts, which partly consist of examples of agreements, whose subject matter was the establishment of a “light-well”, e.g. a strip of land of a considerably reduced size left between buildings, to which windows of a house were opening. In Greek documentation we do not find similar contracts, but still the papyri in this language contain terms alluding to the function of lighting, especially φωσφόρια. Thanks to all those papyri, we may obtain some information about circumstances in which light could be provided and about its juridical context.

Jednym z problemów związanych ze stosunkami sąsiedzkimi mogącym pojawiać się przede wszystkim w gęstej zabudowie miejskiej, mogło być zapewnienie odpowiedniego dostępu światła i powietrza do budynków¹. Nie jest ono wprawdzie bezpośrednio poświadczane w żadnych regulacjach greckich, ale było ono dobrze znane w prawie rzymskim, gdzie ochrona światła przyjęła postać służebności określanych zbiorczą nazwą *iura luminum*², do których należały: *servitus altius non tollendi*³, *servitus ne luminibus officiatur*⁴ oraz

---

¹ Projekt został sfinansowany ze środków Narodowego Centrum Nauki przyznanych na podstawie decyzji numer DEC-2011/03/N/HS3/00936.

² Solazzi 1948: 62-123; Saliou 1994: 227; Rainer 1987: 92-96; Möller 2009: 130-158, 167-173.

³ *Servitus altius non tollendi* zakazywała właścicielowi gruntu służebnego podwyższenia wysokości budynku ponad określone granice (D. 8.5.4.8; D. 8.2.6; C. 3. 34. 8; C. 3. 34. 9; Solazzi 1948: 68).

⁴ Nieco podobna do *servitus altius non tollendi* była *servitus ne luminibus officiatur* (D. 8. 2. 4; I. 2. 3. 4), a więc służebność nieograniczania światła. Było to prawo do

*servitus luminum*¹. Instytucje analogiczne lub podobne do nich znane były także na Bliskim Wschodzie w Okresie Bizantyjskim, na co wskazują zarówno źródła literackie², jak i postanowienia zawarte w traktacie Juliana z Askalonu³.

W przypadku Egiptu okna⁴ z powodów klimatycznych nie odgrywały szczególnie ważnej roli w architekturze mieszkalnej, chociaż większość domów była w nie wyposażona w celu zapewnienia do nich dostępu światła i powietrza⁵. W związku z tym były one zazwyczaj niewielkie, przyjmując postać kwadratowych lub prostokątnych i wąskich otworów. Były one lokowane pojedynczo lub seriami wysoko w murze, średnio na wysokości 2,5-3 m, a więc tuż pod sufitem, co dotyczyło w pierwszej kolejności okien w fasadach parterów, wychodzących na drogi. Ich niewielkie rozmiary miały na celu chronić intymność mieszkańców domu oraz zapobiegać przed włamaniami. W sytuacji, gdy budynek wyposażony był w wewnętrzny dziedziniec, okna otwierały się zazwyczaj na niego i wówczas były one większe⁶. Pewne świadectwa archeologiczne wskazują także, iż w przypadku wyższych pięter otwory stawały się większe i liczniejsze⁷. Ich doskonały przykład w postaci dwóch otworów zamykanych drewnianymi kratami odkryto niedawno w Tebtynis⁸.

Archeologiczne poświadczenia okien, pomimo ich coraz większej liczby, dostarczają nam jedynie danych o ich wymiarach, sposobie wykonywania

---

posiadania okien czy otworów doświetlających niezacienianych przez sąsiedni budynek. Nie do końca jest jasne, czy były to osobne służebności, czy też jedna *servitus altius non tollendi ne luminibus officiat*. Jako jedną zdaje się je traktować cały szereg fragmentów w Digestach (D. 7. 1. 13. 7; D. 8. 2. 2; D. 8. 2. 6; D. 8. 3. 2 pr.; D. 8. 4. 16), ale są i takie, które wskazują na ich odrębność (D. 8. 2. 17 pr.; D. 17. 2. 52). Wówczas ta druga służebność traktowana była niekiedy jako ochrona przed posadzeniem drzewa, mogącego ograniczyć doświetlenie pomieszczenia, a w przypadku posadzenia szpaleru drzew w ogóle całego budynku (D. 8. 2. 4). Możliwe więc, że były to jednak dwie osobne służebności, gdzie *altius non tollendi* miała zapewnić dostęp światła do budynku poprzez zakaz zwiększania wysokości sąsiednich domów, a *ne luminibus officiat* miała chronić przed jakimkolwiek innym ograniczaniem dostępu światła do domu; Solazzi 1948: 72-80; Möller 2009: 168-173.

¹ D. 8. 2. 40; Solazzi 1948: 80-90; Saliou 1994: 227.

² Prokop z Gazy, Epistula 137. Zob. Saliou 1994: 227.

³ § 28. 1. „Jeśli zaś ściana ma od dawna okna «strzelnicze» i dom nie ma żadnego innego okna doświetlającego i okno «strzelnicze» ma od dziesięciu lat, w takim wypadku chcący wybudować nowy dom musi oddalić się od ściany o 3 i 1/3 łokcia”. Tłumaczenie własne. Zob. więcej na ten temat Skalec 2010: 107-117.

⁴ Generalnie o oknach w Egipcie grecko-rzymskim w oparciu o źródła papirusowe i archeologiczne zob. Nowicka 1969: 97-104; Husson 1983: 109-117.

⁵ Nowicka 1969: 97.

⁶ Husson 1983: 100-102; Marouard 2008: 123.

⁷ Marouard 2008: 123.

⁸ Znajdowały się one w domu-wieży 2400 (Grimal 1993: 468-470, fig. 8). Są one identyczne z tymi przedstawianymi na większości modeli domów.

i lokalizacji, nie informują nas natomiast o prawnych problemach związanych z zapewnieniem światła do budynków. Dane w tym zakresie pochodzą natomiast z papirusów¹ i to właśnie dotyczące ich dokumenty datowane na Okres Ptolemejsko-Rzymski będą przedmiotem analizy w niniejszym artykule. Źródła te, zapisane zarówno w demotyce, jak i po grecku², nie są wprawdzie zbyt liczne, ale wskazują wyraźnie, że kwestia zagwarantowania dostępu światła nie była obca prawu Egiptu.

Najistotniejszymi świadectwami związanymi z doświetlaniem budynków są dwa papirusy demotyczne: P. Brit. Mus. I 10524 (290/289 r. p.n.e., Teby) oraz P. Brit. Mus. I 10500 (125 r. p.n.e., Gebelein).

Pierwszy i najważniejszy z nich jest umową pomiędzy Ta-heb córką Pati--nefer-hetepa (Petenephotesa) i Pa-mer-ahem (Pelaiasem), synem Czehut-er-czisa (Thotortaisa). W jej ramach mężczyzna pozwalał swojej sąsiadce na wybudowanie nowego domu przy zachodniej ścianie jego budynku, która miała służyć za ścianę działową, ale bez możliwości umieszczenia w niej, ani na niej, belek, które musiały być zlokalizowane równolegle do muru³. Dodatkowo ściana ta wykorzystywana była jako mur nowobudowanego domu tylko na jej północnym i południowym krańcu, ponieważ pośrodku budynek Ta-heb musiał być cofnięty od domu Pa-mer-aha w celu zapewnienia do niego dostępu światła (Il. 4-5) (ryc. 1):

„I pozostawię (?) studnię doświetlającą naprzeciwko twoich dwóch okien, w odległości cegły od cegły, która jest wybudowana naprzeciwko (?) twojego domu, naprzeciwko okien. I będę budować na południe od nich (tj. okien) i na północ od nich, aż do twojej ściany”.

Dom Ta-heb miał być zatem wzniesiony z zachodniej strony budynku Pa-mer-aha z pozostawieniem naprzeciwko jego dwóch okien wolnej przestrzeni o długości jednej cegły (najprawdopodobniej ok. 30 cm)⁴. Powstała w ten

---

¹ Wszystkie papirusy cytowane są zgodnie z *Checklist of editions of Greek, Latin, Demotic and Coptic papyri, ostraca and tablets* dostępną na stronie http://library.duke.edu/rubenstein/scriptorium/papyrus/texts/clist_papyri.html. Na początku podawana jest sigła publikacji, następnie numer tomu dużą liczbą rzymską, po nim numer papirusu liczbą arabską, a po nich linie ponownie liczbą arabską.

² Tłumaczenia tekstów demotycznych zamieszczone w artykule są tłumaczeniami dokonanymi przez autorkę nie z oryginału, a z przekładów na języki nowożytne zawartych w publikacjach dokumentów. Wszystkie teksty greckie tłumaczone są natomiast przez autorkę z greckiego oryginału.

³ Ta druga sytuacja byłaby możliwa, gdyby dom Pa-mer-aha był jednopiętrowy. Wówczas możliwe byłoby położenie belek na jego ścianie dla zadaszenia budynku Ta-heb (Glanville 1939: 23).

⁴ Wymiary cegieł zmieniały się w różnych okresach historii egipskiej w zależności od miejscowości, konstrukcji, do której wzniesienia były wykorzystywane, itp. Różnice w rozmiarach występowały nawet w obrębie pojedynczych budowli. Wymiary oscylowały najczęściej jednak w granicach 10 cm × 20 cm × 30 cm. Także w czasach grecko-

sposób przestrzeń określona została w tekście demotycznym terminem *wyn*, znaczącym tyle, co „światło”¹. W kontekście tego dokumentu musiał on jednak oznaczać rodzaj przestrzeni pozostawionej pomiędzy budynkami w celu zapewnienia do nich dostępu światła, a więc rodzaj świetlika czy studni doświetlającej (na angielski termin ten tłumaczony jest jako „light-well”)².

Termin *wyn* pojawia się w odniesieniu do tych samych domów, których dotyczył P. Brit. Mus. I 10524, jeszcze w kilku dokumentach. W P. Ryl. Dem. III 12 (281 r. p.n.e., Teby) będącym umową sprzedaży budynku należącego uprzednio do Pa-mer-aha, a obecnie do jego żony Ti-Her, przy opisie granic wymieniony był z zachodniej strony dom Ta-heb z dodaniem zwrotu – *p wyn n ššt wṯw* – „studnia doświetlająca (jest) pomiędzy nimi”, czy „światło okien jest pomiędzy nimi”³. Dodatkowo w P. Ryl. Dem. III 11 (284 r. p.n.e., Teby) – wcześniejszej umowie sprzedaży domu pomiędzy Pa-mer-ahem i Ti-Her, przy opisie granic, jako zachodni sąsiad również został podany dom Taheb, wraz z dodatkową informacją dotyczącą okien (Il. 3-4):

„od zachodu dom kobiety Ta-heb, córki Pa-ti-nefer-hetepa,
który jest wybudowany i zadaszony, moje okno otwiera się
na zachód na wymieniony dom”.

Francis Ll. Griffith⁴, będący wydawcą tekstu, sugerował, że występująca tutaj formuła miała wskazywać na fakt wychodzenia na siebie okien. Miałyby one zatem znajdować się z jednej strony we wschodniej ścianie domu Ta-heb, a z drugiej w zachodniej Pa-mer-aha. Jednakże zarówno dosłowne znaczenie zwrotu, jak i świadectwo P. Brit. Mus. I 10524 pokazują wyraźnie, iż to jedynie okna domu Pa-mer-aha otwierały się na wolną przestrzeń pozostawioną pomiędzy budynkami. W tym przypadku nie została ona jednak określona mianem studni doświetlającej, a zastąpiona bardziej opisową informacją o oknach otwierających się na inny dom⁵.

Dokument P. Brit. Mus. I 10524, w połączeniu z innymi papirusami dotyczącymi tych samych budynków, wymienionymi powyżej, wskazuje na zasadnicze elementy porozumienia zawartego pomiędzy stronami. Jak z nich wynika, w oparciu o zgodną wolę sąsiadów pomiędzy ich budynkami miała być

---

rzymskich, aż do Okresu Bizantyjskiego najpopularniejszą długością cegły było ok. 30 cm. Zob. Arnold 2003: 36-37; Spencer, 1979: 147-148. Na wyraźne podkreślenie zasługuje fakt, że konieczność pozostawienia odstępu odpowiadającego długości jednej cegły w przypadku wznoszenia budynku poświadczona jest także w tzw. demotycznym kodeksie z Hermopolis (VIII, 3-4), co może sugerować, iż była to odległość przepisana przez prawo egipskie, jako konieczna do zachowania, najprawdopodobniej właśnie w celu zapewnienia dostępu światła i powietrza do zabudowań.

¹ Chicago Demotic Dictionary .v.

² Glanville 1939: 22.

³ Pestman 1993: 422. „Od zachodu dom kobiety Ta-heb, córki Pa-ti-nefer-hetepa, pomiędzy nimi znajduje się studnia doświetlająca”.

⁴ Griffith 1909: 124, przyp. 2.

⁵ Glanville 1939: 24.

pozostawiona wolna przestrzeń o bardzo niewielkich rozmiarach (ok. 30 cm), wydzielona z nieruchomości sąsiadki wznoszącej nowe zabudowania. Na nią otwierały się okna domu Pa-mer-aha, zapewniające do niego dostęp światła, a co za tym idzie i powietrza.

Za naruszenie postanowień umowy przewidziane były w niej odpowiednie sankcje. Zgodnie z treścią P. Brit. Mus. I 10524, w przypadku gdyby Ta-heb budowała niezgodnie z kontraktem, musiałaby ona zapłacić karę w wysokości 25 staterów, a Pa-mer-ahowi przysługiwałaby dodatkowo skarga o zmuszenie sąsiadki do wzniesienia budynku zgodnie z porozumieniem. Z drugiej strony Ta-heb zastrzegła sobie, iż w przypadku, gdyby Pa-mer-ah uniemożliwił jej budowanie według umowy, wzniosłaby ona swój dom bez pozostawiania przestrzeni doświetlającej, co byłoby dla niego tym dotkliwsze, iż jak wynika z innego dokumentu dotyczącego tego samego domu – P. Ryl. Dem. III 11 (284 r. p.n.e., Teby), miał on okna wyłącznie w zachodniej ścianie, przy której miał być wzniesiony budynek Ta-heb¹. Stąd też najprawdopodobniej wynikała troska Pa-mer-aha o zapewnienie ochrony i dalszego istnienia otworów okiennych, co znalazło wyraz w zachowanej do naszych czasów umowie.

W P. Brit. Mus. I 10524 mieliśmy zatem do czynienia ze wzajemnymi ustępstwami sąsiadów na swoją rzecz. Na mocy zawartego porozumienia Ta-heb została przyznana możliwość wykorzystania, przynajmniej na pewnym odcinku, ściany sąsiedniego budynku jako muru jej nowowznoszonego domu. W zamian za to gwarantowała ona pozostawienie pomiędzy nimi wolnego pasa doświetlającego, bez czego Pa-mer-ah najprawdopodobniej nie wyraziłby zgody na wzniesienie nowego budynku wykorzystującego jego ścianę. Doprowadziło to do wykształcenia się pomiędzy sąsiadami stałej relacji – tak długo, jak wystawczyni dokumentu i jej następcy prawni korzystali ze ściany sąsiedniego domu, spoczywał na nich obowiązek pozostawienia studni doświetlającej. Według Edwina Seidla mieliśmy tutaj do czynienia z typową, według niego, dla prawa egipskiego ideą wzajemności świadczeń, jako podstawą uregulowania stosunków sąsiedzkich i zapewnienia ich trwałości². Ta niezmiennosc relacji widoczna jest we wszystkich dokumentach dotyczących budynków Ta-heb i Pa-mer-aha. Także w przypadku zbycia nieruchomości wolna przestrzeń pomiędzy nimi pozostawała nienaruszona, a obowiązek jej respektowania przechodził na kolejnych właścicieli³, na co wskazują wyraźnie wzmianki o istnieniu studni doświetlającej także po przejściu domu Pa-mer-aha na własność jego żony i przy jego sprzedaży przez Ti-Her osobie trzeciej.

Poza tym dokumentem brakuje jednak wyraźnych świadectw, aby ta wzajemność była zawsze niezbędna dla zapewnienia dostępu światła do budynków. Nie jest ona bowiem wyraźnie zaznaczona w innych dokumentach, również poświadczających ustanowienie czy istnienie tego rodzaju studni doświetlającej, a więc w P. Brit. Mus. I 10500 (125 r. p.n.e., Gebelein) i P. Leid.

---

¹ Glanville 1939: 24.

² Seidl 1962: 113.

³ Seidl 1962: 113.

Dem. 378 = P. Chrest. Nouvelle, ss. 113-120 (160 r. p.n.e., Krokodylopolis)¹. Pierwszy z nich jest porozumieniem pomiędzy dwoma weteranami – Gi, synem Pa-meneha (?) i Pa-neb-chenem (?; Panobchunisem), synem Tuta (Totoesa), odnośnie studni doświetlającej i okna wychodzącego na nią (Il. 9-24):

„Jestem zobowiązany względem ciebie: gwarantuję ci, że pozostawię (?) studnię doświetlającą okna w ścianie twojego domu, które wychodzi na studnię doświetlającą (?). Nie zablokuję jej na mój własny rachunek (?), ani żaden człowiek ode mnie. Nie mogę (?) otworzyć okna na nią (?) w ścianie. Jeżeli zawiodę cię, nie postępując zgodnie ze wszystkim co jest napisane powyżej, zapłacę ci srebrne talenty wynoszące 150--- wynoszące 5 talentów, dobrowolnie i bez przymusu”.

Z tekstu tego wynika, że Gi gwarantował Pa-neb-chenemowi pozostawienie studni doświetlającej², na którą wychodziły okna jego domu i zobowiązywał się, iż ani on, ani nikt od niego nie zablokuje jej, ani też nie otworzy okien wychodzących na ten wolny pas. W razie naruszenia postanowień umowy Gi miał zapłacić ustaloną karę.

Także w przypadku tej umowy mieliśmy zatem do czynienia z zagwarantowaniem studni doświetlającej na rzecz jednego z sąsiadów, wyraźnie połączonym z wyłączeniem możliwości korzystania z niej przez drugiego z nich. Brakuje w niej jednak elementu wzajemności – z tekstu nie wynika bowiem, aby Gi otrzymywał jakąś korzyść z pozostawienia studni doświetlającej, chociaż nie możemy wykluczyć, że również on uzyskiwał w ten sposób możliwość wybudowania budynku przylegającego do domu sąsiada.

Na fakt, iż wybijanie okien wychodzących na cudzy budynek stanowiło szczególne uprawnienie przyznawane sąsiadowi wskazuje jeszcze P. Leid. Dem. 378 (160 r. p.n.e, Krokodylopolis)³, w którym okna stanowiły ważny element kontraktu. I-em-hetep, syn Pa-siego zrzekał się w nim roszczeń do domu jego siostry Dżem (?), przylegającego do jego budynku od północy. Po standardowych klauzulach, typowych dla tego rodzaju dokumentów, w których I-em-hetep potwierdzał, że nie miał jakiegokolwiek prawa do powstrzymywania siostry w dokonywaniu zmian, niszczeniu itp. jej domu i wymienieniu kar za ewentualne naruszenia, w linii 7 zostało wyrażone jego zobowiązanie do niewybijania w północnej ścianie jego domu okien wychodzących na budynek siostry:

---

¹ Revillout 1878: 113-20.

² Jest ona określana w tym przypadku mianem *wntrn*. *Wn* odpowiada tutaj prawdopodobnie *wyn* z P. Brit. Mus. I 10524, nie ma natomiast etymologicznego wyjaśnienia dla *trn*. Zaproponowany przez wydawcę sens bazuje na założonym związku z *wyn* i podobieństwie do zdania zawartego w P. Brit. Mus. I 10524, jak i na generalnym kontekście dokumentu (Glanville 1939: 48, komentarz h).

³ Revillout 1878: 113-20.

„Nie jest mi pozwolone otworzyć okna w północnej ścianie mojego domu ----- ściana od północy (wychodzi?) na twój dom, którego wymiary i granice są napisane powyżej”.

W przypadku wybicia otworów okiennych przez niego lub kogoś od niego, miał on zapłacić ustaloną karę, a siostrze przysługiwało prawo żądania zamknięcia wybitych okien. Z tekstu tego zdaje się zatem wynikać, że Dżem miała okna w południowej ścianie jej budynku, otwierające się na północny mur jej brata, a więc pomiędzy nimi musiała znajdować się wolna przestrzeń. W przeciwnym bowiem razie trudno byłoby zrozumieć zobowiązanie I-em-hetepa do niewybijania okien wychodzących na siostrzany budynek¹. Kontekst dokumentu wskazujący, iż został on sporządzony w rezultacie rozstrzygnięcia sporu pomiędzy rodzeństwem, może sugerować, że waśń dotyczyła m.in istnienia pomiędzy budynkami wolnej przestrzeni zapewniającej dostęp światła i możliwości korzystania z niej przez brata. W wyniku przegrania sprawy gwarantował on, iż nie otworzy okien na budynek siostry, potwierdzając być może wcześniej zakwestionowane czy naruszone porozumienie, a za naruszenie tej gwarancji przewidziane były w dokumencie kary.

Informacje o istnieniu doświetlaczy czy studni doświetlających pomiędzy budynkami pojawiają się jeszcze w kilku dokumentach demotycznych przy okazji opisu granic. W P. Brit. Mus. IV 10386 (210 r. p.n.e., Teby), jako zachodni sąsiad sprzedawanej nieruchomości wymieniony został dom Pa-sze-Mena (Psenamounisa) syna Czehut-er-czisa (Thetertaios), ze studnią doświetlającą pomiędzy nimi². Z taką samą sytuacją mieliśmy do czynienia w P. Brit. Mus. IV 10390 (136 r. p.n.e., Teby), w którym jako południowa granica sprzedawanego domu Paynachteśa syna Pibeukhesa wymieniony był dom Hermenthesa, a pomiędzy nimi znajdowała się studnia doświetlająca³. Analogicznie przedstawiał się opis granic w P. Berl. Dem. II 3090 = P. Choach. Survey 16 (140 p.n.e., Hermonthis) – umowie sprzedaży Herowi (Horosowi) niewielkiej działki budowlanej, której wschodnią granicą była studnia doświetlająca zapewniająca dostęp światła do *rs.(t)*⁴ oraz niezabudowana ziemia pracza Pa-ura. Podobne określenie znajdujemy również w P. Leid. Dem 377 = P. Choach. Survey 66 (102 p.n.e., Hermonthis), będącym umową sprzedaży domu w Pakesis przez Nechutosa Młodszego na rzecz Sachperes, z której wynika, iż

---

¹ Glanville 1939: 25.

² „Od zachodu: dom Pa-sze-Mena, syna Czehut-er-czisa, podczas gdy studnia doświetlająca jest pomiędzy nimi”.

³ „Od południa: dom Hermenthesa, będący w posiadaniu jego dzieci, podczas gdy studnia doświetlająca jest pomiędzy nimi” (*wyn ššt* – dosłownie światło okien).

⁴ „Od wschodu – studnia doświetlająca *rs.(t)* i niezabudowany teren pracza Pa-ura”. Dokładne znaczenie terminu *rs.(t)* nie jest znane. Być może oznaczał on rodzaj strażnicy. Pestman 1993: 420.

zachodnią granicę niezabudowanego terenu stanowił dom Tages, a pomiędzy nimi znajdowała się studnia doświetlająca¹.

Omówione powyżej dokumenty demotyczne, stanowiące odbicie egipskiej tradycji prawnej², wskazują wyraźnie, że prawo egipskie przewidywało możliwość zawierania przez sąsiadów specjalnych porozumień mających na celu zagwarantowanie dostępu światła do domów³. Następowoło to poprzez pozostawienie bardzo niewielkiej wolnej przestrzeni pomiędzy budynkami, na którą wychodziły okna jednego z nich i która wymieniana była niekiedy jako jedna z granic nieruchomości. Jak wskazuje P. Brit. Mus. I 10524, tego rodzaju porozumienia zawierano najprawdopodobniej przede wszystkim w sytuacji wznoszenia nowego domu przy ścianie, w której znajdowały się okna i stanowiło to warunek, od którego uzależnione było wyrażenie zgody na wykorzystanie muru. Wprawdzie nie wynika to wprost z innych dokumentów, ale w związku z tym, że zagadnienie to zawsze dotyczyło budynków przylegających do siebie, wydaje się być rozwiązaniem najbardziej naturalnym.

W tego rodzaju kontraktach przewidziane były odpowiednie sankcje za naruszenie ich postanowień. Przyjmowały one postać obowiązku zapłaty kary umownej, połączonego niekiedy z dodatkowymi konsekwencjami, przejawiającymi się w możliwości zablokowania okien. Jak wynika z dokumentów, konieczność respektowania takiej przestrzeni doświetlającej przechodziła także na następców prawnych osób, które zawarły ze sobą porozumienie. Podkreślano było to przez zamieszczanie w umowach odpowiednich klauzul przewidujących, że ani zawierający umowę, ani osoby od niego nie mogły naruszać postanowień umowy, co, jak wskazywał Rafał Taubenschlag, przemawia za czysto zobowiązaniowym charakterem takiego uprawnienia⁴, ale stosowanie takiego pojęcia, ze względu na nieistnienie w prawie egipskim podziału na prawa rzeczowe i zobowiązaniowe⁵ nie jest wskazane.

Prawdopodobne wydaje się, że, tak jak sugerował Edwin Seidl, utworzenie i trwałe istnienie tego rodzaju studni doświetlającej wynikało z obopólnych interesów sąsiadów w jej zachowaniu, dzięki czemu powstawał pomiędzy nimi rodzaj *status quo*, który nie mógł być naruszony przez żadną ze stron bez negatywnych konsekwencji. Ustanowienie doświetlacza powiązane było bowiem najprawdopodobniej z możliwością oparcia się, przynajmniej częściowo, o sąsiedni mur, co pozwalało na zaoszczędzenie przestrzeni i materiałów przy wznoszeniu nowego budynku. Tak długo zatem, jak ściana sąsiedniego domu była wykorzystywana przez sąsiadów, musieli pozostawiać oni pomiędzy nimi przestrzeń doświetlającą i *vice versa* – tak długo, jak ona

---

¹ „Od zachodu dom Tages, podczas gdy studnia doświetlająca pomiędzy nimi” (*p3 wjn (n) ššt* – dosłownie światło okien).

² Méléze-Modrzejewski 2014: 115; Yiftach-Firanko 2009: 542.

³ Taubenschlag 1955: 261.

⁴ Taubenschlag 1955: 261.

⁵ Seidl 1962: 113.

istniała, trzeba było pozwolić na korzystanie ze ściany. W przeciwnym razie zastosowanie znalazłaby kara umowna, jak i sąsiad, który pozostawił wolną przestrzeń, na którą inna osoba miała wybite okna, mógłby ją zablokować.

Zapewnienie dostępu światła do budynków, poprzez pozostawienie przestrzeni doświetlającej pomiędzy nimi, przewidziane było zatem w rodzimym prawie egipskim, znajdującym wyraz w dokumentach demotycznych. Powstaje pytanie, czy podobna możliwość widoczna jest także w papirusach greckich. Już na wstępie należy zaznaczyć, że nie dysponujemy w ich przypadku żadnym dokumentem poświęconym wyłącznie zagadnieniu ustanowienia pasa doświetlającego. Występują w nich jednak terminy nawiązujące do kwestii zapewniania światła budynkom.

Z czasów panowania Ptolemeusza pochodzą tylko dwa dokumenty, w których pojawia się termin mający związek z ideą zapewnienia światła. Są nimi UPZ II 180 a i b = P. Survey 54 A i B descr. (113 r. p.n.e., Teby) oraz UPZ II 181=P. Survey 62 descr. (105 r. p.n.e., Teby).

Pierwszy z nich był umową pomiędzy Horosem i jego dziećmi dotyczącą domów, w której znajdujemy następujący opis granic jednego z nich (a ll. 9-10 oraz b ll. 16-19):

Od południa droga królewska, od północy dom Poebiosa, od wschodu dom Petearpresa, syna Menesa, od zachodu dom Zmanresa, syna Psemneusa, pomiędzy którymi jest studnia doświetlająca, czy jakiegokolwiek są granice ze wszystkich stron.

Drugi dokument jest umową sprzedaży nieruchomości dokonaną przez Pimonthesa i trójkę jego rodzeństwa na rzecz Nechutesa młodszego, będącego synem wyżej wymienionego Horosa. Granice zbywanego domu przedstawiały się następująco (ll. 11-15):

Którego granicami są: od południa droga królewska, od północy i wschodu (dom) Pamonthesa i Bokonsemisa jego brata, mające wspólną ścianę, od zachodu dom Tagetos, córki Chnompresa, pomiędzy którymi jest studnia doświetlająca, czy jakiegokolwiek są granice z każdej strony.

W obydwu dokumentach, które pochodzą z tego samego miejsca (Teby), przedzielone są niewielkim odstępem czasowym i należały do tego samego dwujęzycznego demotyczno-greckiego archiwum choachytów¹, występuje termin διάφωσις, pochodzący od διάφωσκω, a więc wariantu czasownika διαφαύσκω – „prześwitywać”², pozostający zatem w jasnym związku ze światłem. Według wydawcy tych papirusów – Ulricha Wilckena – słowo διάφωσις, w nawiązaniu do jego etymologii, miałoby oznaczać dziedziniec doświetlający znajdujący się pośrodku domu, stanowiąc odpowiednik

---

¹ Zob. o nim dokładniej Pestman 1993.

² Wilcken 1935-1957: 167-168.

występującego później w okresie cesarstwa αἶθριον¹. Interpretacja ta nie wydaje się jednak prawidłowa. Element ten występował bowiem przy opisie granic w połączeniu ze sformułowaniem ἡς ἀνὰ μέσον – „pomiędzy którymi jest”, wskazującym wyraźnie, że διάφωσις zlokalizowana była pomiędzy nabytym domem, a tym znajdującym się w sąsiedztwie². Nie zgadza się to ze zwyczajowym umiejscowieniem αἶθριον w centrum budynku, w kontraście do innego typu dziedzica dobrze poświadczonego papirologicznie – αὐλή, który przylegał zazwyczaj z którejś strony do budynku. W związku z tym często wymieniany był on jako granica nieruchomości, jednakże nigdy w połączeniu ze zwrotem ἡς ἀνὰ μέσον³.

Termin διάφωσις nie był zatem synonimem wewnętrznego dziedzica domu, ani też αὐλή. Zważywszy na etymologię słowa, jak i wzmiankę o lokalizacji διάφωσις pomiędzy budynkami, był to grecki odpowiednik demotycznej studni doświetlającej. Wyraźnie wskazuje na to przytoczony już powyżej P. Leid. dem. 377, który był demotycznym dokumentem dotyczącym tego samego budynku, co będącego przedmiotem umowy w UPZ II 181. W pierwszym z nich dom nabywany był w 105 r. p.n.e. przez Nechutosa młodszego, który trzy lata później, w 102 r. p.n.e., sprzedawał go wnuczce Horosa, Sachperes. W obydwu dokumentach wymieniona była dokładnie taka sama zachodnia granica nieruchomości w postaci domu Tagetos, wraz z podkreśleniem faktu, iż znajdowała się pomiędzy nimi studnia doświetlająca. Dzięki temu można stwierdzić, że termin διάφωσις stanowił grecki odpowiednik czy tłumaczenie demotycznego *wyn*. Obydwa terminy oznaczały zatem wolną przestrzeń pomiędzy nieruchomościami, zapewniającą do nich dostęp światła⁴.

Biorąc pod uwagę fakt, iż jedyne poświadczenia terminu διάφωσις pochodzą z dwujęzycznego (demotyczno-greckiego) archiwum, natomiast świadectwa *wyn* są liczniejsze, jak i występują w dokumentach demotycznych począwszy od III w. p.n.e., można przyjąć, iż kwestia dostępu światła do nieruchomości regulowana była przez rodzime prawo egipskie, przewidujące możliwość zawierania w tym przedmiocie specjalnych porozumień pomiędzy sąsiadami. Z czasów ptolemejskich brakuje natomiast greckich świadectw zapewniania dostępu do nieruchomości, które nie byłyby powiązane z egipskim kontekstem.

Sytuacja komplikuje się w czasach panowania rzymskiego, kiedy to ze względu na politykę nowych władz, dokumenty demotyczne zanikają⁵, w związku z czym nie dysponujemy poświadczeniami występowania demotycznego *wyn* z tego okresu. W dokumentach greckich pojawia się

---

¹ Wilcken 1935-1957: 167-168. W oparciu o ten dokument w LSJ termin ten tłumaczony jest w suplemencie jako „the centre of the house open to the light”.

² Boswinkel, Pestman 1978: 26.

³ Husson 1983: 62.

⁴ Husson 1983: 62; Boswinkel, Pestman 1978: 26.

⁵ Muhs 2005: 96-97.

natomiast nowy termin nawiązujący etymologicznie do doświetlania – ἡ φωσφόρια, będący być może odpowiednikiem δῶφωσις¹.

Wydawca pierwszego dokumentu², w którym termin φωσφόρια się pojawił, zaproponował jego tłumaczenie w oparciu o etymologię (φῶς – światło, φέρω – nieść), jako obręczy na umocowanie pochodni, która znajdowałaby się w ścianach domów. Taka interpretacja została jednak słusznie odrzucona przez Fritza Luckharda³, przede wszystkim w oparciu o zwrot εἰς φωσφορίαν występujący w BGU IV 1037, 28 (47 r. n.e. Karanis), będącym najstarszym dokumentem greckim poświadczającym występowanie tego terminu i jedynym dostarczającym informacji o ustanowieniu φωσφόρια.

Jest to fragmentaryczna umowa podziału majątku pomiędzy dwoma braćmi – Petheusem Starszym i Młodszy, zawierająca między innymi postanowienia co do zapewnienia φωσφόρια (Il. 26-29):

„Pod warunkiem, że Petheus Młodszy pozostawi ---- jego terenów od północy, przylegających do dziedzina, który odziedziczył Petheus Starszy, do własnego doświetlania Petheus Młodszy sam [--- z południa] na północ rozciągające się na 2/3 łokcia, z zachodu na wschód----”⁴.

Pomimo lakun utrudniających interpretację, z fragmentu tego zdaje się wynikać, że młodszy brat gwarantował starszemu εἰς φωσφορίαν, a więc do doświetlania, pas ziemi szeroki na 2/3 łokcia (ok. 30 cm, jego długość się nie zachowała), znajdujący się wzdłuż boku dziedzina przypadłego mu w wyniku podziału⁵. Jak możemy przypuszczać, na tę wolną przestrzeń otwierały się okna domu starszego brata albo mógł on wybić je w przyszłości.

Słusznie zatem Fritz Luckhard rozumiał pod pojęciem φωσφόρια niewielki, wąski pas ziemi służący do doświetlania budynków przez istniejące już okna czy też możliwość wybicia w przyszłości okien wychodzących na taki teren pozostawiony pomiędzy budynkami⁶. Niewykluczone również, że niekiedy słowo to mogło oznaczać same otwory okienne⁷.

Poza przytoczonym powyżej dokumentem BGU IV 1037 termin φωσφόρια poświadczony jest w kilkunastu innych, greckich papirusach,

---

¹ Husson 1983: 62.

² Preisigke 1912: 42, komentarz do linii 8 – „Die fosforia sind ofenbar Lampenhalter oder Fackeltrager, die an den Wände des Hauses befestigt war”.

³ Luckhard 1914: 90-91.

⁴ Dokładne przetłumaczenie tego fragmentu ze względu na lakuny nie jest możliwe.

⁵ Luckhard 1914: 90-91

⁶ Luckhard 1914: 90-91. Tak również Husson 1983: 288, wskazująca dodatkowo, iż termin ten obejmował bez dokładniejszego doprecyzowania zarówno otwory okienne już istniejące, jak i te wybite później.

⁷ Husson 1983: 288. Jako element architektoniczny w postaci „lights (i.e. windows etc. of a building)” termin tłumaczony jest w LSJ s.v.

pojawiając się w nich praktycznie zawsze¹ w standardowych formułach opisujących elementy sprzedawanych budynków², w których φωσφόρια wymieniana była obok wymiarów, ścian i fundamentów oraz niekiedy wejścia i wyjścia budynku (ἐπὶ τοῖς οὖσι αὐτῆς μέτροις καὶ πηχισμοῖς καὶ θεμελίαις καὶ τεῖχεσι καὶ φωσφορίαις καὶ εἰσόδοις καὶ ἐξόδοις – „wraz z jego (domu) wymiarami i łokciami i fundamentami i ścianami i fosforiami i wejściami i wyjściami”).

Klauzula taka występuje w następujących dokumentach:

– P. Stras. IX 806, 6 (81-96 r. n.e., nom arsinoicki) – bardzo fragmentaryczna umowa sprzedaży – [-22-26-]οῖς καὶ φωσ[φορίαις -ca.?-] .

– P. Mich. IX 554, 28 (81-96 r. n.e., Ptolemais Euergetis) – podział odziedziczonego majątku – καὶ φωσφορίαις καὶ θεμελίαις [. . . . .] –, z fosforiami i fundamentami [---]”.

– CPR I 179, 9 (I-II w. n.e., Ptolemais Euergetis) – sprzedaż domu – [-ca.?- μέτροις καὶ πηχισμοῖς καὶ θεμελίαις καὶ τεῖχ]εσι καὶ φωσφορίαις καὶ τοῖς [-ca.?-] – „[--- wymiarami i łokciami, i fundamentami, i ścian]ami, i fosforiami, i ---”.

– SB XXII 15472, 9 (134 r. n.e., Soknopaiu Nesos) – sprzedaż domu – ἐπὶ τοῖς οὖσι θεμελίαις καὶ τεῖχεσι καὶ φωσφορίαις καὶ τοῖς ἄλλοις δικαίαις πᾶσι – „z istniejącymi fundamentami i ścianami, i fosforiami, i wszystkimi innymi prawami”.

– P. Vind. Tand. 26, 14 i 29 (143 r. n.e., Soknopaiu Nesos) – sprzedaż części domu – ἐπὶ ταῖς οὖσαις εἰσόδοις καὶ ἐξόδοις καὶ φωσφορίαις καὶ {δια} τίχεσι³ – „z istniejącymi wejściami i wyjściami, i fosforiami, i ścianami”.

– P. Ryl. II 162, 26 (159 r. n.e., Soknopaiu Nesos) – sprzedaż domu – [ἐ]πὶ ταῖς οὖσαις ἰσόδοις [κα]ὶ ἐκξόδοις καὶ φωσ[φορίαις καὶ τεῖ]χεσι καὶ θεμελίαις⁴ – „z istniejącymi wejściami i wyjściami, i fosforiami, i ścianami, i fundamentami”.

– SB X 10571, 8 (194 r. n.e., Soknopaiu Nesos) – sprzedaż domu – [ἐ]πὶ τ[οῖς ο]ῦσι τῶν ὄλων μέτροις καὶ πηχισμοῖς καὶ θεμελείαις καὶ τεῖχεσι καὶ φωσφ[ο]ρείαις καὶ ἰσόδοις καὶ ἐξόδοις [κ]αὶ ταῖς ἄλλαις χρήσεσι καὶ δικαίαις πᾶσι⁵ – „ze wszystkimi istniejącymi wymiarami i łokciami, i fundamentami, i ścianami, i fosforiami, i wejściami, i wyjściami do całości, i wszystkimi innymi przynależnościami i prawami”.

– P. Münch. III. 1. 85, 4 (II w. n.e., nom arsinoicki) – fragmentaryczna sprzedaż nieruchomości – ὁμοίω[ς ε]ἰσόδοι[ς κ]αὶ ἐξόδοις καὶ φωσφορίαις καὶ θ[ε]μελίαις⁶ – „podobnie wejściami i wyjściami, i fosforiami, i fundamentami”.

– CPR I 197, 7 (II w. n.e., Ptolemais Euergetis) – fragmentaryczna sprzedaż domu – [-ca.?- μέτροις] καὶ πηχυσμ[οῖς] καὶ θεμελίαις καὶ τίχεσι καὶ

---

1 Poza BGV VII 1643, 6 (II, Filadelfia) – fragmentaryczną sprzedażą nieruchomości, w której znajdujemy po prostu zwrot τεῖχος καὶ φωσφόρια – ściana i fosforia.

2 Husson 1983: 288.

3 14. l. τεῖχεσι.

4 26. l. εἰσόδοις 26. l. ἐξόδοις 27. l. θεμελίαις.

5 8. l. εἰσόδοις : ἰσοδοῖς papyrus.

6 4. l. φωσφορίαις.

φ[ωσφορίοις -ca.?-]¹ – „[wymiarami] i łokciami, i fundamentami, i ścianami, i f[osforiami ---]”.

– P. Hamb. I 15, 8 (209 r. n.e., Ptolemais Euergetis) – sprzedaż części domu – ἐπι τοῖς οὖσι τῆς ὅλης [μέτροις καὶ πηχισμοῖς καὶ θεμελίους καὶ τείχε]σι καὶ φωσφορίοις καὶ εισόδοις κ[αὶ ἐξόδοις καὶ ταῖς ἄλλαις χρή[σ]εσι καὶ δικαίοις πᾶσι² – „ze wszystkimi istniejącymi [wymiarami i łokciami, i fundamentami, i ścia]nami, i fosforiami, i wejściami, i wyjściami, i innymi przynależnościami, i wszystkimi prawami”.

– BGU II 667, 8 (221/2 r. n.e., Ptolemais Euergetis) – sprzedaż domu – ἐπι τοῖς [οὖ]σι αὐτῆς μέτροις καὶ πηχισμοῖς καὶ θεμελί[οις] [καὶ τείχεσι καὶ φωσφορίοις καὶ εισόδοις καὶ ἐξόδοις καὶ ταῖς ἄλλ[α]ῖς χρήσεσι καὶ δικαίοις πᾶ[σ]ι – „z istniejącymi wymiarami i łokciami, i fundamentami, [i ścianami, i fosforiami, i wejściami, i wyjściami, i inn]ymi przynależnościami, i wszystkimi prawami”.

– P. Wisc. II 58, 8-9 (298 r. n.e., Ptolemais Euergetis, Filadelfia) – sprzedaż domu – ἐπι τοῖς τῆ[ς αὐτ]ῆς οἰκίας μέτροις καὶ πη[χ]ισμοῖς καὶ θεμελίους καὶ τείχεσι καὶ φωσφορίαις καὶ εισόδοις καὶ ἐξόδοις καὶ ταῖς πάσαις] [χ]ρήσεσι καὶ δικαίοις πᾶσι – „z istniejącymi wymiarami i łok[ci]ami, i fundamentami, i ścianami, i fosforiami, i wejściami, i wyjściami, i [wszystkimi] przynależnościami, i wszystkimi prawami”.

– P. Sakaon 59 = P. Thead. 2, 7 (305 r. n.e., Ptolemais Euergetis) – sprzedaż domu – ἐπι τοῖς οὖσι αὐτῆς μέτροις κ[αὶ πηχισ]μοῖς καὶ θεμελίους καὶ τίχεσι καὶ φωσφορείαις καὶ ισόδοις καὶ ἐξόδοις καὶ ταῖς ἄλλαις χρήσεσι καὶ δικαίοις πᾶσ[ι, κατὰ τὴν] ἐξ ἀρχῆς καὶ μέχρι νῦν συνήθειαν³ – „ze wszystkimi jego istniejącymi wymiarami i [łokci]ami, i fundamentami, i ścianami, i fosforiami, i wejściami, i wyjściami, i wszystkimi innymi przynależnościami, i wszystkimi prawami, zgodnie ze zwyczajem od początku do teraz”.

– P. Sakaon. 60 = P. Thed. 1, 8 (306 r. n.e., Ptolemais Euergetis) – sprzedaż domu – ἐπι τοῖς οὖσι αὐτῆς μέτροις καὶ πηχισμοῖς καὶ θεμελίους καὶ τείχεσι καὶ φωσφορίαις καὶ εισόδοις καὶ ἐξόδοις καὶ ταῖς ἄλλαις χρήσεσι καὶ δικαίοις πᾶσι⁴ – „z jego istniejącymi wymiarami i łokciami, i fundamentami, i ścianami, i fosforiami, i wejściami, i wyjściami, i innymi przynależnościami, i wszystkimi prawami”.

– SB XVI 12289, 29-30 (309 r. n.e., Ptolemai Euergetis) – sprzedaż domu i dziedzina – ἐπι τοῖς οὖσι αὐτῆς μέτροις καὶ πηχισμοῖς καὶ θεμελίους καὶ τείχεσι καὶ φωσφορίαις καὶ εισόδοις κ[αὶ ἐξόδοις καὶ ταῖς ἄλλαις χρήσεσι καὶ δικαίοις πᾶσι⁵ – „z jego istniejącymi wymiarami i łokciami, i fundamentami, i ścianami, i fosforiami, i wejściami, i wyjściami, i innymi przynależnościami, i wszystkimi prawami”.

---

1 7. l. πηχισμ[οῖς], BL 1.121 : [-ca.?-] καὶ ἐκχόσε[σι] prev. ed. 7. l. τείχεσι 7. BL 1.121 : φ[-ca.?-] prev. ed.

2 r.8. l. φωσφορίοις.

³ 7. l. τείχεσι.

⁴ 8. l. τείχεσι.

⁵ 30. l. θεμελίους 30. l. τείχεσι.

– P. Stras. I 9, 8 (352 r. n.e., Ptolemais Euergetis) – sprzedaż domu– [μέτροις] καὶ πηχισμοῖς καὶ θεμελίους καὶ τείχεσιν καὶ φωσφορίους κ(α)ὶ εἰσόδοις κ(α)ὶ ἐξόδοις κ(α)ὶ ταῖς ἄλλαις χ[ρ]ήσεσι¹ – „z jego istniejącymi [wymiarami] i łokciami, i fundamentami, i ścianami, i fosforiami, i wejściami, i wyjściami, i innymi przynależnościami, i prawami wszystkim”.

Dokumenty te pochodzą wyłącznie z oazy Fajum, przede wszystkim z Soknopaiou Nesos i Ptolemais Euergetis, a datowane są na okres pomiędzy drugą połową I w. n.e. i połową IV w. n.e. Sugeruje to, że mieliśmy tutaj do czynienia z lokalnym i czasowo ograniczonym wariantem klauzuli wyliczającej elementy domów. Powód włączenia do niej także φωσφορία pozostaje nieznanym, ale generalnie można stwierdzić, że opisy te charakteryzowały się większą dokładnością i wyliczeniem większej liczby elementów, niż te z innych części Egiptu.

W klauzulach tych analizowany termin pojawia się zawsze w liczbie mnogiej – φωσφορία, zgadzając się co do formy gramatycznej z pozostałymi wyliczanymi elementami. Przez to trudno jest ustalić jego dokładne znaczenie, chociaż związki ze światłem, przede wszystkim z etymologicznego punktu widzenia, pozostają niewątpliwe. Liczba mnoga mogłaby sugerować, że chodziło tutaj o otwory okienne, ale nie jest wykluczone, iż pod pojęciem tym ukrywał się pas ziemi, na który otwierały się okna². Kontekst, w którym termin ten występował w BGU IV 1037, przemawia za tą drugą możliwością.

Pojawia się pytanie o rodowód tej instytucji – czy φωσφορία stanowiła grecki odpowiednik i kontynuację demotycznej *wyn* i ptolemejskiej διάφωσις, czy też mieliśmy tutaj do czynienia z instytucją pochodzenia greckiego, a może rzymskiego, na co mogłoby wskazywać występowanie tego terminu wyłącznie w dokumentacji z czasów Imperium. Pewne udzielenie odpowiedzi na to pytanie nie jest możliwe przy aktualnym stanie dokumentacji, przede wszystkim ze względu na jej niewielką liczbę i lakoniczny charakter³.

Na uwagę zasługuje jednak fakt, że φωσφορία występuje w jednym dwujęzycznym (demotyczno-greckim) dokumencie z Soknopaiou Nesos – P. Vind. Tand. 26, co sugerowałoby, że także ona stanowiła tłumaczenie demotycznego *wyn*. Brak publikacji części demotycznej tego papiirusu uniemożliwia jednak pewne tego stwierdzenie. Za hipotezą o egipskim rodowodzie tej instytucji może przemawiać również występowanie terminu φωσφορία w umowach zawieranych w pierwszej kolejności przez osoby noszące imiona egipskie. Musimy jednak pamiętać, że w okresie rzymskim nie można traktować imion jako pewnego wyznacznika pochodzenia etnicznego, a co za tym idzie i prawa, któremu się podlegało⁴. Egipskie pochodzenie stron kontraktów wydaje się być jednak stosunkowo pewne w przypadku dokumentów z Soknopaiou Nesos, miejscowości szczególnej w Fajum. Jej mieszkańcami była

---

¹ 8. l. τείχεσιν 8. l. φωσφορίους 8. l. χ[ρ]ήσεσι.

² Husson 1983: 288.

³ Muhs 2005: 96-97.

⁴ Fischer-Bovet 2013: 5.

bowiem w pierwszej kolejności egipska autochtoniczna ludność (z bardzo dużym udziałem kapłanów), z nielicznymi Grekami, a później Rzymianami. Przemawia to za rodzimym pochodzeniem przynajmniej części stron kontraktów, a co za tym idzie i egipskim rodowodem instytucji prawnej znajdującej w nich wyraz.

Greckie pochodzenie wydaje się natomiast mało prawdopodobne ze względu na brak poświadczeń takiej instytucji w dokumentach greckich z czasów panowania Ptolemeusza, jak i w źródłach prawa greckiego z czasów klasycznych. Ewentualnie w rachubę mogłyby wchodzić wpływy rzymskie, za czym przemawiałby rozkład chronologiczny dokumentów. Wziąwszy jednak pod uwagę generalną tendencję rzymskich władz do tolerowania prawa lokalnego i tylko wyjątkowego stosowania prawa rzymskiego w stosunku do rodzimej ludności, szczególnie przed czasami *Constitutio Antoniniana*¹, najbardziej prawdopodobne wydaje się, iż mieliśmy tutaj do czynienia z kontynuacją egipskiej praktyki, widocznej przede wszystkim w demotycznych dokumentach z czasów ptolemejskich.

Użycie innego greckiego terminu na określenie doświetlacza w dokumentacji rzymskiej, jest jednak zastanawiające. Nie można wykluczyć wprawdzie, iż miały one nieco odmienne znaczenie i φωσφορία kładła większy nacisk na fakt istnienia otworów okiennych, chociaż cytowany powyżej BGU IV 1073 wskazuje, że mieliśmy tutaj do czynienia jednak z pasem ziemi zapewniającym dostęp światła do okien, a nie samymi otworami. Być może ta różnica terminologiczna wynika z pochodzenia dokumentów z różnych okresów, czy też różnych miejsc i stoimy tutaj do przed lokalnymi greckimi wariantami tłumaczeń oryginalnie egipskich pojęć.

Na brak całkowitej jednolitości w określaniu tego rodzaju pasa doświetlającego w dokumentach greckich mogą wskazywać dodatkowo kolejne dwa dokumenty greckie z Okresu Rzymskiego, w których termin φωσφορία się nie pojawia, ale występują sformułowania, które jak się wydaje, opisują pas pozostawiany wolnym pomiędzy nieruchomościami.

Pierwszym z nich jest PSI VIII 909 (44 r. n.e., Tebtynis) – umowa sprzedaży trzypiętrowego domu przez Konopsisa, Panasa, Papontosa i Thothythmisa Kronionowi. Zbywany był on wraz z dziedzińcem, pylonem, dachem, wejściem i wyjściem i innymi przynależnościami.

W specjalnej klauzuli zamieszczonej tuż po opisie uprawnień przysługujących nabywcy znajdują się następujące postanowienia (ll. 11-12):

„Pod warunkiem zaś, że Kronion pozostawi Konopsisowi w zakupionym domu, jeśli tylko Kronion zburzy ten dom, dromos ze strony młyna, w [części] od wsch[odu domu, --] pół łokcia, rozciągający się przez cały dom z południa na północ, jak jest postanowione”.

powtórzone prawie w identycznej formie w ll. 24-25:

---

¹ Méléze-Modrzejewski 2014: 281-283.

„Pod warunkiem zaś, że Kronion pozostawi [Konopsisowi] w zakupionym domu, jeśli tylko Kronion zburzy ten dom, [dromos ze strony młyna, w] części od wschodu domu, rozciągający się z zachodu na wschód na pół łokcia, rozciągający się przez cały dom z południa na północ, jak jest postanowione”.

Dla lepszego zrozumienia całej sytuacji warto przytoczyć ponadto opis granic sprzedawanego domu i dziedzina (Il. 15-18):

„Granicami całego domu i dziedzina są: od południa dom Petesuchosa syna Petsireosa, pomiędzy nimi jest wspólne wejście i wyjście, od północy i zachodu tereny(?) synów [Aruotosa -----i w] części wspólne wejście i wyjście biegnące na zachód, od wschodu młyn wymienionego wyżej Konopsisa”.

W tekście tym znajdujemy informację o δρόμος, który Kronion miał pozostawić Konopsisowi (będącemu jedną ze stron umowy) przy jego młynie, stanowiącym wschodnią granicę sprzedawanego domu i dziedzina (ryc. 2). Nie jest do końca jasne, co ukrywa się pod tym terminem. Słowo δρόμος występuje wprawdzie w papiirusach, niekiedy również przy opisie granic, ale zasadniczo na określenie reprezentacyjnej drogi procesyjnej prowadzącej do świątyni (np. BGU VI 1222 (144 r. p.n.e., nom hermopolitański); CPR VI 72 (I w. n.e., nom hermopolitański)¹.

W żadnym innym zachowanym do naszych czasów dokumencie papirologicznym termin ten nie był stosowany na określenie pasa ziemi bardzo niewielkich rozmiarów. Ten brak analogii nie ułatwia interpretacji omawianego tekstu. Sama nazwa wskazywałaby na fakt wykorzystywania go do chodzenia², ale zarówno bardzo niewielkie rozmiary (0,5 łokcia, a więc ok. 25 cm), jak i jego terminologiczne odróżnienie od εἰσοδος καὶ ἐξοδος – zwrotu powszechnie stosowanego w papiirusach na oznaczenie wejścia i wyjścia³, który wymieniony był jako granica z dwóch innych stron, może sugerować odmienne rozwiązanie. Być może zatem δρόμος ten przeznaczony był, tak jak i φωσφορία o wymiarach 2/3 łokcia czy *wyn* o długości jednej cegły (w obydwu przypadkach było to ok. 30 cm), do zapewnienia światła młynowi. Potrzeba zagwarantowania sobie takiego pasa ziemi mogłaby wynikać z faktu, iż sprzedawany dom był w części zawalony, w związku z czym nabywca mógł chcieć go zburzyć, a następnie odbudować. Aby przy okazji prac budowlanych nie powiększył on domu, rozciągając go, aż do ściany młyna, pozbawiając go światła, Kronion

---

¹ Archeologiczne poświadczenie tego rodzaju monumentalnej drogi procesyjnej znajdujemy np. w Soknopaiu Nesos, gdzie odkryty dromos biegł na osi północ-południe na odcinku ponad 300 m, dzieląc miasto na dwie części i był szeroki na 5,9-6,9 m. W Tebtynis dromos mierzył 210 m długości i 6, 35 szerokości (Davoli 2005: 232).

² Termin δρόμος oznaczał zasadniczo „bieg”, „pęd”, „miejsce do biegania”, czy też „aleję” lub „kolumnadę”. WB I s. v.; LSJ s. v.

³ Taubenschlag 1959: 405-417; Schafik Allam 2010: 1-4.

zobowiązywał się, że w razie odbudowy pozostawi on na zakupionej nieruchomości pas ziemi szeroki na pół łokcia. Jego wymiary, jak i kontekst, a nawet fakt uregulowania tej kwestii nie przy opisie granic, a w osobnej klauzuli, przemawia za funkcją doświetlającą tego kawałka terenu, na który najprawdopodobniej wychodziłyby okna młyna.

Z podobną sytuacją mieliśmy do czynienia najprawdopodobniej także w P. Mil. Vogl. II 99 (119 r. n.e., Tebtynis?). Jest to umowa podziału zawarta pomiędzy Horosem, synem Tesenufisa, Tesenufiszem, jego bratem Horosem oraz Faesisem i Protionem. Teren będący przedmiotem umowy został podzielony przez strony na trzy prostokąty na osi północ-południe. Część wschodnią, mierzącą 10 łokci długości przyznano Horosowi, natomiast pozostałe grunty podzielono pomiędzy dwie pary na równe działki. Ta najbardziej zachodnia przyznana została braciom Tesenufiszowi i Horosowi, a centralna Faesisowi i Protionowi. Wśród licznych szczegółowych uregulowań w linii 10 znajdujemy postanowienia dotyczące pozostawienia pasa bardzo niewielkich rozmiarów (rys. 3):

„Pod warunkiem, że Tesenufisz i brat Horos pozostawią w części od wschodu udziału, który otrzymali, teren, którego wymiary z zachodu na wschód (wynoszą) jeden łokieć jednostki”.

Wśród różnych ustępstw, czynionych przez poszczególnych uczestników umowy podziału na rzecz innych, znajdujemy postanowienie, zgodnie z którym Tesenufisz i Horos mieli pozostawić na wschód od przypadającej im działki pas ziemi mierzący z zachodu na wschód jeden łokieć. Także w tym przypadku, zważywszy na jego niewielkie rozmiary (1 łokieć = ok. 50 cm) służył on raczej doświetlaniu nieruchomości niż zapewnieniu do niej dojścia. Może wskazywać na to również fakt niezastosowania na jego określenie zwrotu εἰσοδος καὶ ἐξοδος, pojawiającego się w dalszej części tekstu, a po prostu słowa ὁ τόπος – „miejsce”, „teren”, powszechnie występującego w dokumentacji papirusowej. Istnienie takiego pasa ziemi miałoby istotne znaczenie, gdyby właściciele centralnej działki postanowili w przyszłości wybudować na niej dom z oknami wychodzącymi na sąsiednią nieruchomość, gdyż gwarantowałby on im odpowiednie doświetlenie.

W dwóch omówionych powyżej dokumentach nie pojawia się zatem termin φωσφορία, pomimo że także one pochodzą z oazy Fajum. Zamiast tego znajdujemy w nich powszechnie stosowane słowa, przez co określenie ich dokładnego znaczenia nie jest łatwe. Jednakże niewielkie wymiary tych pasów ziemi, fakt gwarantowania ich z własnego terenu na rzecz sąsiadów oraz rozróżnienie terminologiczne od wejścia i wyjścia, a więc fragmentu gruntu zapewniającego dostęp do nieruchomości, zdają się sugerować, iż pełniły one raczej funkcję doświetlającą. Ich ustanowienie nie następowało jednak przy okazji wznoszenia nowego budynku, ale sprzedaży bądź podziału nieruchomości. Jak się wydaje, w ich drodze zastrzegano sobie na przyszłość pozostawienie niezabudowanym kawałka gruntu w sytuacji, gdyby sąsiedzi zamierzali wznieść budynek czy też odbudować go.

Czy mieliśmy w tym przypadku do czynienia z kontynuacją praktyki egipskiej, poświadczonej w dokumentach demotycznych, czy też zastosowaniem prawa greckiego, jak sugerował Rafał Taubenschlag¹, nie da się jasno stwierdzić, chociaż pierwsza hipoteza wydaje się bardziej prawdopodobna. Występowanie kompleksowych umów dotyczących tego zagadnienia w dokumentach demotycznych już w III w. p.n.e. wskazuje, że było ono regulowane przez prawo egipskie. Podobnie egipski rodowód ma grecki termin διάφοσις, stanowiący bezpośrednie tłumaczenie demotycznego terminu, co podkreślają wyraźnie dokumenty dotyczące tego samego domu i wyliczające jako jego granicę studnię doświetlającą. Nie jest natomiast do końca pewne, czy znajdowało ono zastosowanie również w przypadku φωσφορία, czy też mieliśmy tutaj do czynienia z zastosowaniem prawa greckiego lub rzymskiego, chociaż pierwsza hipoteza wydaje się najbardziej prawdopodobna.

Dosyć uderzająca pozostaje różnica kontekstu, w którym terminy związane z doświetlaniem występują w dokumentacji z czasów ptolemejskich i rzymskich. O ile za panowania Lagidów znajdujemy dokumenty bezpośrednio poświęcone temu zagadnieniu lub też wymieniające studnie doświetlającą jako jedną z granic nieruchomości, o tyle w Okresie Rzymskim, poza jednym dokumentem, termin φωσφορία występuje jedynie w klauzulach wyliczających elementy zbywanych czy dzielonych domów. Dodatkowo w dwóch innych papirusach pojawiają się w kontekście dokonywania podziałów nieruchomości terminy, nawiązujące najprawdopodobniej do faktu doświetlania. Różnica ta może być spowodowana pewnymi odmiennosciami w opisie granic pomiędzy dokumentami demotycznymi i greckimi – o ile pierwsze charakteryzowały się wymienianiem sąsiednich nieruchomości i dodatkowych elementów pomiędzy nimi, takich jak drogi czy właśnie studnie doświetlające, o tyle w dokumentacji greckiej brakuje zazwyczaj tego rodzaju elementów, przez co być może niewielkie pasy doświetlające nie były w nich wymieniane, nawet jeżeli istniały.

Zapewnienie dostępu światła w dokumentach w obydwu językach wykazuje jednak istotne analogie. Wydaje się, że zawsze mieliśmy w takim przypadku do czynienia z pozostawieniem niewielkiego pasa ziemi pomiędzy budynkami (jego szerokość wynosiła pomiędzy 25 a 50 cm), na który otwierały się lub mogły się otwierać okna sąsiedniego budynku, zapewniające dostęp światła. Jednocześnie niekiedy w umowach demotycznych było to połączone z zakazem wybijania okien wychodzących na tę przestrzeń przez sąsiada, co najprawdopodobniej miało na celu ochronę intymności, co miałoby znaczenie w przypadku, gdy dom wyposażony był w większe okna, np. znajdujące się na wyższych piętrach.

Występująca w demotycznych dokumentach *wyn*, a w związku z tym może i grecka φωσφορία, jak i inne zbliżone znaczeniowo terminy, zdają się łączyć w sobie możliwość posiadania okien wychodzących na cudzą nieruchomość i niemożność ich zablokowania przez sąsiada. Ustanowienie tego rodzaju pasa ziemi oznaczało zatem wyłączenie możliwości jego zabudowy,

---

¹ Taubenschlag 1955: 261.

stanowiąc ograniczenie swobody korzystania z nieruchomości. Ponadto zobowiązanie to przechodziło na następców prawnych osób, które zawarły porozumienie, co wyraźnie poświadczono jest w dokumentach demotycznych, zawierających odpowiednie klauzule, jak i w papyrusach dotyczących tych samych budynków, w których przy okazji opisu granic pojawiała się wzmianka o studni doświetlającej pomiędzy budynkami, nawet jeżeli należały one już do innych osób, niż te które zawarły umowę.

W świetle dokumentacji demotycznej, a przede wszystkim P. Brit. Mus. I 10524, prawdopodobne wydaje się wyjaśnienie Edwina Seidla, wskazującego, że kryterium na którym opierało się funkcjonowanie tej instytucji w prawie egipskim, była zasada wzajemnego świadczenia, korzyści, jaką czerpali sąsiedzi z takiego ukształtowania relacji pomiędzy nimi. Jej zaobserwowanie jest trudniejsze w przypadku papyrusów greckich, chociaż wydaje się, że także w nich ustanawianie pasa doświetlającego było elementem niezbędnym do dojścia przez strony do porozumienia przy zawieraniu umowy kupna-sprzedaży czy podziału nieruchomości.

Papirologiczne poświadczenia zapewniania tego rodzaju pasów doświetlających nie są szczególnie częste, co być może związane było z nieodgrywaniem przez okna szczególnie istotnej roli w architekturze mieszkalnej Egiptu¹. Dążenie do unikania przedostawania się do wnętrza domu gorąca, pyłu czy piasku, powodowało generalnie, iż były one niewielkie i umieszczano je wysoko, tuż pod sufitem². Zapewnianie sobie dostępu światła nie było zatem aż tak ważne, jak zagwarantowanie np. dojścia do nieruchomości, bez którego korzystanie z terenu czy budynku nie było możliwe, nie był to jednak problem obcy prawu egipskiemu. Potrzeba taka pojawiała się bowiem niekiedy, przede wszystkim w sytuacji, gdy budynek posiadał okna tylko z jednej strony i nie był wyposażony w wewnętrzny dziedziniec, który mógłby zapewniać dostęp promieni słonecznych i powietrza. Domy budowane były bowiem tak blisko, że strona mająca już okna mogła chcieć zapewnić sobie za pomocą studni doświetlającej dalszy i nieprzerwany dostęp światła i powietrza do swoich pomieszczeń, a zakazując sąsiadowi wybijania na taką wolną przestrzeń otworów, dążyła do ochrony prywatności.

Jak do tej pory nie zostało odkryte, a przynajmniej opublikowane, żadne archeologiczne poświadczenie pasa ziemi niewielkich rozmiarów, który można by uznać za odpowiednik demotycznego *wyn* czy greckiej *φωσφορία*. Nie dysponujemy zatem materialnym potwierdzeniem praktyki znajdującej odbicie w źródłach papyrusowych. Może być to jednak spowodowane bardzo niewielkimi rozmiarami studni doświetlających, które archeologicznie mogą być trudne do zaobserwowania i właściwego zinterpretowania. Odwołanie się do papyrusów może jednak pomóc w przyszłości w prawidłowym zidentyfikowaniu tego rodzaju niewielkich przestrzeni.

---

¹ Nowicka 1969: 97; Husson 1983: 109.

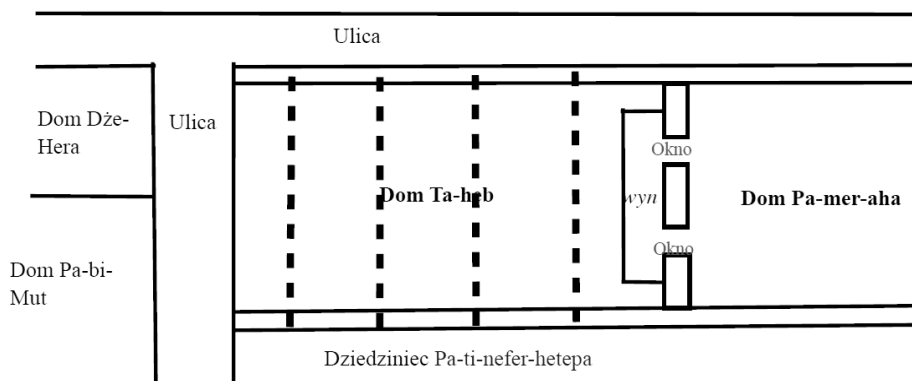
² Nowicka 1969: 127.

BIBLIOGRAFIA

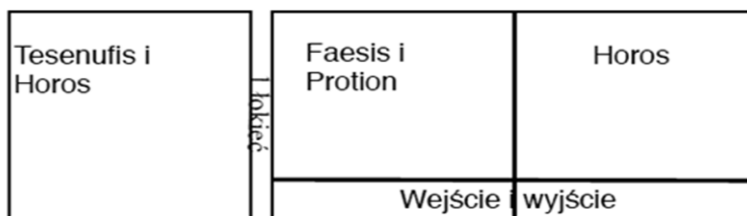
- ARNOLD D., 2003, *The Encyclopedia of Ancient Egyptian Architecture*, New York.
- BOSWINKEL E., P.W. PESTMAN, 1978, *Textes Grecs, Demotiques et Bilingues*, Leiden (= P.L. Bat. 19).
- DAVOLI P., 2005, Examples of Town Planning in the Fayyum, *BASP* 42: 213-233.
- FISCHER-BOVET C., 2013, Ethnic Identity and Status: Comparing Ptolemaic and Early Roman Egypt, [w:] H. ZICHE (red.), *Identity and Identification in Antiquity*, Cambridge.
- GLANVILLE S. R. K., 1939, *A Theban Archive of the Reign of Ptolemy I Soter (P. Brit. Mus. I)*, London.
- GRIFFITH F. LI., 1909, *Catalogue of the Demotic Papyri in the John Rylands Library, Manchester (P. Ryl. Dem.)*, Manchester.
- GRIMAL N., 1993, Travaux de l'IFAO en 1992-1993: Tebtynnis, *BIFAO* 93: 425-519.
- HOBSON D., 1981, Greeks and Romans at Socnopaiou Nesos, [w:] *Proceedings of the XVI International Congress of Papyrology New York, 24-31 July 1980*, Chico: 389-403.
- HUSSELMAN E. M., 1979, *Karanis Excavations of the University of Michigan in Egypt, 1928-1935: Topography and Architecture*, Ann Arbor.
- HUSSON G., 1983, *Oikia: le vocabulaire de la maison privée en Egypte d'après les papyrus grecs*, Paris.
- LUCKHARD F., 1914, *Das Privathaus im ptolemäischen und römischen Ägypten*, Gissen.
- MAROUARD G., 2008, Rues et habitats dans les villages de la chora égyptienne à la période gréco-romaine (IIIe s. av.-IVe s. apr. J.-C.): quelques exemples du Fayoum (nome arsinoïte), [w:] P. BALLETT I IN. (red.), *La rue dans l'Antiquité. Définition, aménagement, devenir de l'Orient méditerranéen à la Gaule*, Rennes: 117-128.
- MÉLÈZE-MODRZEJEWSKI J., 2014, *Loi et coutume dans l'Égypte grecque et romaine*, Warszawa.
- MÖLLER C., 2009, *Die Servituten. Entwicklungsgeschichte, Funktion und Struktur der grundstückvermittelten Privatrechtsverhältnisse im römischen Recht. Mit einem Ausblick auf die Rezeptionsgeschichte und das BGB*, Göttingen.
- MUHS B., 2005, The Grapheion and the Disappearance of Demotic Contracts, [w:] S. Lippert, M. Schentuleit (red.), *Tebtynis und Soknopaiou Nesos. Leben im römerzeitlichen Fajum Akten des Internationalen Symposions vom 11. bis 13. Dezember 2003 in Sommerhausen bei Würzburg*, Wiesbaden 2005: 93-104.
- NOWICKA M., 1969, *La maison privée dans l'Égypte ptolémaïque*, Wrocław.
- PESTMAN P. W., 1993, *The Archive of the Theban Choachytes*, Leuven (P. Choach. Survey).

- PREISIGKE F., 1912, *Griechische Papyrus der Kaiserlichen Universitäts- und Landesbibliothek zu Strassburg II (P. Stras. II)*, Leipzig.
- RAINER J. M., 1987, *Bau- und nachbarrechtliche Bestimmungen im klassischen römischen Recht*, Graz.
- REVILLOUT E., 1878, *Nouvelle Chrestomathie démotique*, Paris.
- SALIOU C., 1994, *Les lois des bâtiments : voisinage et habitat urbain dans l'empire romain: recherches sur les rapports entre le droit et la construction privée du siècle d'Auguste au siècle de Justinien*, Beyrouth.
- SCHAFIK ALLAM, 2010, About the Right of Passage in Ancient Egypt (Way-in and Way-out of an Estate: eisodos kai exodos), *Fundamina. A Journal of Legal History* 16: 1-4.
- SEIDL E., 1962, *Ptolemäische Rechtsgeschichte*, Hamburg, wyd. II.
- SKALEC A., 2010, Ochrona światła i widoku w prawie rzymskim i Traktacie Juliana z Askalonu, *Zeszyty Prawnicze UKSW* 10.1: 107-127
- SOLAZZI S., 1948, *Specie ed estinzione delle servitù prediali*, Napoli.
- SPENCER A. J., 1979, *Brick Architecture in Ancient Egypt*, Warminster.
- TAUBENSCHLAG R., 1955, *The Law of Greco-Roman Egypt in the Light of the Papyri 332 B. C. - 640 A. D.*, Warszawa, wyd. II.
- TAUBENSCHLAG R., 1959, Das Recht auf εἰσόδος und ἔξοδος in den Papyri, [w:] R. TAUBENSCHLAG, *Opera Minora II*, Warszawa: 405-417.
- WILCKEN U., 1935-1957, *Urkunden der Ptolemäerzeit (ältere Funde), II, Papyri aus Oberägypten*, Berlin (= UPZ II).
- YIFTACH-FIRANKO U., 2009, Law in Greco-Roman Egypt: hellenization, fusion, romanization, [w:] R. S. BAGNALL (red.), *Oxford Handbook of Papyrology*, Oxford: 541-560.

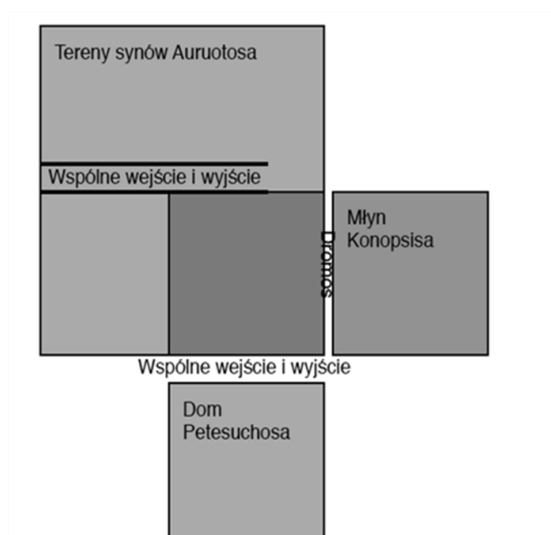
RYCINY

Ryc. 1. Rekonstrukcja sposobu wzniesienia domu Ta-heb z zachodniej strony domu Pa-mer-aha na podstawie P. Brit. Mus. I 10524, wraz z zaznaczeniem okien, studni doświetlającej oraz układu belek (rys. A. Skalec).

Ryc. 2. Rekonstrukcja układu nieruchomości oraz lokalizacji dromosu na podstawie PSI VIII 909 (rys. A. Skalec).

Ryc. 3. Rekonstrukcja podziału działek i lokalizacji wejścia i wyjścia oraz topos na podstawie P. Mil. Vogl. II 99 (rys. A. Skalec).